

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

«Η επιστημονική πλευρά της ταρίχευσης στην αρχαία Αίγυπτο»

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ

ΡΟΔΟΣ
Σεπτέμβριος 2023

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ
Α.Μ: 4352021033

«Η επιστημονική πλευρά της ταρίχευσης στην αρχαία Αίγυπτο»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΣΟΥΛΗΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
ΜΑΡΙΑ ΜΗΝΑ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΠΑΝΙΑΣ

ΡΟΔΟΣ
Σεπτέμβριος 2023

ΕΥΧΑΡΙΣΤΕΙΕΣ

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδιάς, για την πολύτιμη βοήθεια και υποστήριξή του, τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Παναγιώτη Κουσουλή ο οποίος κατάφερε με τις γνώσεις του για την Αιγυπτιαολογία να μου μεταδώσει το πάθος του για το αντικείμενο. Παράλληλα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, κ. Μαρία Μηνά και κ. Κωνσταντίνο Κοπανιά, όπως και τους υπόλοιπους διδάσκοντες του ΠΜΣ.

Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, που είναι πάντα δίπλα μου στην προσπάθειά μου για ανέλιξη. Τους γονείς μου Ευσταθία και Δημήτρη και τον αδελφό μου Κωνσταντίνο. Τέλος, αφιερώνω την παρούσα εργασία στους αγαπημένους μου παππούδες, Αφροδίτη και Κωνσταντίνο, για την αγάπη τους και την πίστη τους σε εμένα και την επιστήμη που διάλεξα να υπηρετήσω.

Μαριάννα Σταυρούλα

Σεπτέμβριος 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΛΙΣΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ-ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ.....	5
ΛΙΣΤΑ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	8
ΛΙΣΤΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ.....	8
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ	
1.1 Σύντομη ιστορία του Νέου Βασιλείου	13
1.2 Σύντομη ιστορία της Τρίτης Μεταβατικής περιόδου.....	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΚΡΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ	
2.1 Θρησκεία: ο συνδετικός κρίκος μεταξύ της ζωής και του θανάτου.....	23
2.2 Ο συμβολικός χαρακτήρας του Όσιρι και του Ρα στην αναγέννηση του νεκρού.....	28
2.3 Η σημασία της ανθρώπινης υπόστασης και τα χαρακτηριστικά της.....	31
2.3.1 Το Κα.....	32
2.3.2 Το Μπα.....	34
2.3.3 Η Καρδιά.....	35
2.3.4 Το Όνομα.....	37
2.3.5 Το Σώμα.....	39
2.3.6 Το Θεϊκό Πνεύμα.....	40
2.4 Η μεταμόρφωση του νεκρού σε «θεϊκό πνεύμα».....	41
2.4.1. Οι δοκιμασίες στο Ντουάτ.....	42
2.4.2 Οι νεκρικές τελετουργίες.....	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΤΑΡΙΧΕΥΣΗ ΣΤΟ ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ	
3.1 Η αμυντική ταφή ως αφορμή για την εξέλιξη της ταρίχευσης.....	50
3.2 Η ταρίχευση.....	55
3.2.1 Ο εξαγνισμός.....	58
3.2.2 Η αφαίρεση των οργάνων.....	59
3.2.3 Η αποξήρανση του σώματος.....	71

3.2.4 Το γέμισμα του σώματος.....	75
3.2.5 Η επάλειψη με αρωματικά έλαια και ρητίνες.....	78
3.2.6 Η κοσμητική περιποίηση.....	91
3.2.7 Το τύλιγμα της μούμιας.....	94
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΠΑΝΩ ΣΙΣ ΜΟΥΜΙΕΣ	
4.1 Μέθοδοι για τη συλλογή δεδομένων.....	99
4.2 Η μελέτη των ασθενειών στις μούμιες.....	108
4.2.1 Λοιμώξεις από ιούς και βακτήρια.....	108
4.2.2 Παρασιτικές ασθένειες.....	111
4.2.3 Καρκίνος, καρδιοπάθειες και σκελετικές παθήσεις.....	113
4.3 Η συμβολή της Διεθνούς Τράπεζας Ιστού Αρχαίας Αιγυπτιακής Μούμιας (the International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank).....	115
4.4 Οι βασιλικές μούμιες.....	117
4.4.1 Η εξέταση της μούμιας του Τουταγχαμών: Τα αποτελέσματα της ποιότητας ζωής του, της ταρίχευσής και της μετά θάνατον μεταχείρισής του.....	118
4.5 Αιγυπτιομανία και Δεοντολογία.....	124
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	134
ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ	141
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ.....	153
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Α. Εικόνες.....	156
Β. Πίνακες.....	166
Γ. Διαγράμματα.....	169

Εικόνα εξωφύλλου: https://artsreview.b-cdn.net/wp-content/uploads/2016/12/MAAS-Egyptian-Mummies-Temple-Singer-with-scan_%C2%A9-Trustees-of-the-British-Museum.jpg.

ΛΙΣΤΑ ΕΙΚΟΝΩΝ – ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Εικόνα 1: Πάπυρος Greenfield, με απεικόνιση της Νουτ που περιβάλλει τον θεό της γης Γκεμπ. Βρετανικό Μουσείο EA 10554, 87 (Scalf 2017, 129, fig. 11.2).

Εικόνα 2: Το ζύγισμα της καρδιάς στον πάπυρο Ani, παρουσία των θεών και του Μπα. Βρετανικό Μουσείο EA10470, 3 (Budge 1908, 137).

Εικόνα 3: Στο επάνω μέρος: η Χουνεφέρ περνά από τη διαδικασία της αρνητικής εξομολόγησης. Στο κάτω μέρος: Ο Ανούβης φέρνει τη Χουνεφέρ μπροστά στη ζυγαριά της Μάατ. Βρετανικό Μουσείο, EA9901, 5 (Faulkner 1985, 34, Spell 125).

Εικόνα 4: Ο εξαγνισμός της νεκρής από τους θεούς Ώρο και Θωθ. Ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια αποτελεί το νερό το οποίο σχηματίζεται από «anx» και «was», τα σύμβολα της ζωής και της εξουσίας. 22η Δυναστεία. (Taylor 2001, 52, fig. 22).

Εικόνα 5: Η τελετουργία ανοίγματος του στόματος στη μούμια της Χουνεφέρ και το μοιρολόι των γυναικών συγγενών της. Βινιέτα από τον πάπυρο της Hunefer, 19η Δυναστεία (Taylor 2001, 189, fig. 133).

Εικόνα 6: Ξύλινο άγαλμα της 18ης Δυναστείας που αντιπροσωπεύει τον νεκρό να κρατά το Μπα του στην αγκαλιά του. (Taylor 2001, 22, Fig. 9).

Εικόνα 7: Κάλυμμα σαρκοφάγου του αρχιερέα Άμων Μασαχάρτα όπου είναι φανερή η απουσία των επιχρυσωμένων διακοσμήσεων στο πρόσωπο και στο στήθος, 21η Δυναστεία. Μουσείο Μουμιοποίησης, Λούξορ 26159. (Cooney 2012, 147, fig. 6.4).

Εικόνα 8: Η σαρκοφάγος Florence 8527 η οποία μετατράπηκε από ανδρική σε γυναικεία. (Cooney 2011, 32, fig. 8).

Εικόνα 9: Η σαρκοφάγος της Νακχτ, 20η Δυναστεία, Βασιλικό Μουσείο του Οντάριο. (Cooney 2011, 24, fig. 1).

Εικόνα 10: Το κάλυμμα της σαρκοφάγου της Μουτχοτέπ, 20η Δυναστεία, Βρετανικό Μουσείο. (Cooney 2011, 25, fig. 2a).

Εικόνα 11: Η σαρκοφάγος του Σασεκνοφρού διακοσμημένη εσωτερικά με την ολόσωμη μορφή του θεού Σοκάρ, 20η Δυναστεία. (Cooney 2011, 26, fig. 4).

Εικόνα 12: Επάνω δεξιά κομμάτι τελετουργικού παπύρου που απεικονίζει τον ήλιο τα ρίχνει τις ακτίνες του επάνω στη μούμια νεκρού η οποία είναι τοποθετημένη επάνω σε κρεβάτι με

μορφή λιονταριού. Κάτω από τη μούμια είναι τοποθετημένα σακιά με νάτρον που αφυδάτωνε το σώμα αλλά είχε και μαγικές ιδιότητες. (Faulkner 1985, 154).

Εικόνα 13: Αξονική τομογραφία που δείχνει καταστροφή του δεξιού και αριστερού κελιού του ηθμοειδούς οστού. (Adams and Chrissie 2008, 33, fig. 9c).

Εικόνα 14: Αξονική τομογραφία σε κεφάλι μούμιας που δείχνει στρώση ρητίνης πίσω, στον θόλο του κρανίου. Πιο μπροστά, υπάρχει μια στρογγυλή δομή (βέλος) που επεκτείνεται στο σώμα μέσω του ινιακού τμήματος, υποδεικνύοντας ότι είναι ράβδος που χρησιμοποίησαν οι ταριχευτές για να σταθεροποιήσουν τη θέση του σώματος. (Adams and Chrissie 2008, 33, fig. 3a).

Εικόνα 15: Ενσωμάτωση του ηθμοειδούς οστού στον σκελετό του προσώπου. (Νάτσης, Κ.Ι., Ε.Ν. Μανώλης 2013, 21, εικ. 1.38).

Εικόνα 16: Αντίγραφο του γάντζου που χρησιμοποιούσαν οι ταριχευτές για να εξαγάγουν τον εγκέφαλο. (Janot 1996, 250, fig. 3).

Εικόνα 17: Το ινιακό οστό. (Νάτσης, Κ.Ι., Ε.Ν. Μανώλης 2013, 20, εικ. 1.36).

Εικόνα 18: Τρισδιάστατη απεικόνιση του κρανίου του MUMAB, μετά από την εξαγωγή του εγκεφάλου. (Wade et al. 2015, 960, fig. 11).

Εικόνα 19: Βρεγματικό οστό. (Νάτσης, Κ.Ι., Ε.Ν. Μανώλης 2013, 18, εικ. 1.31).

Εικόνα 20: Τομή στην αριστερή πλευρά του σώματος μούμιας, που έχει ραφτεί. (Hawass and Saleem, 2016, 207, fig. 96).

Εικόνα 21: Τρισδιάστατη απεικόνιση της τομής του MUMAB (Wade et al. 2015, 962, fig. 16)

Εικόνα 22: Μύες της πρόσθιας επιφάνειας της κοιλιάς. (Κατρίτση και Κελέκης 1985, 49, σχ. 4.5ε)

Εικόνα 23: Πεπτικό σύστημα. (Κατρίτση και Κελέκης 1985, 80, σχ. 6.1)

Εικόνα 24: Αξονική τομογραφία του Ραμσή III που δείχνει την καρδιά μέσα στο σώμα. (Hawass and Saleem 2016, 184, fig. 83)

Εικόνα 25: Οι δύο καρδιές χοίρων από το πείραμα των Nerlich et al. Στα αριστερά η καρδιά που αφυδατώθηκε σε νάτρον, εμφανώς πιο συρρικνωμένη από τη δεξιά καρδιά που αφυδατώθηκε σε θαλασσινό αλάτι. (Nerlich et al. 2005, 165, fig. 1).

Εικόνα 26: Κανωπικά αγγεία της 21ης Δυναστείας που απεικονίζουν τους Γιούς του Ωρου. (Taylor 2001, 74, fig. 41).

Εικόνα 27: Μούμια ενός ιερέα από την 21η Δυναστεία στην κοιλότητα του οποίου βρίσκονται τα κέρινα πακέτα που φιλοξενούσαν τα όργανά του. (Taylor 2001, 72, fig. 39.).

Εικόνα 28: Νάτρον τυλιγμένο σε λινό ύφασμα από το Deir el-Bahri, Τρίτη Μεταβατική περίοδος. (Taylor 2001, 56, fig. 26).

Εικόνα 29: Αρωματικά προϊόντα που χρησιμοποιήθηκαν στη μουμιοποίηση: (A) Άρκευθος, (B) Μαστίχα, (C) Μύρο, (D) Κασσία. (Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 137, fig. 1.).

Εικόνα 30: Ομάδα δοχείων για τα «επτά ιερά έλαια» που εκτίθενται στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης, Νέα Υόρκη. (Byl 2012, 120, fig. 6.6).

Εικόνα 31: Οι ακόλουθοι του Ρεχμιρέ που κουβαλούν τα σεντούκια με τα «ιερά έλαια». (Byl 2012, 118, fig. 6.3).

Εικόνα 32: Το ραβδί για την ανάδευση ρητινών για την ταρίχευση. (Häggman et al. 2014, 479, fig. 1).

Εικόνα 33: Διάγραμμα που υποδεικνύει τα σημεία γεμίσματος, τις τομές και τις διαδρομές που ακολουθούσαν, σε μούμιες της 21ης Δυναστείας. (Smith 1914, 194, fig. 1,2,3).

Εικόνα 34: Κέρινη πλάκα με το μάτι του Ωρου. (The British museum 2023)

Εικόνα 35: Προσθετικό που βρέθηκε σε μούμια, Τρίτη Μεταβατική Περίοδος. (Taylor 2001, 58, fig. 27).

Εικόνα 36: Δείγματα λινού υφάσματος που χρησιμοποιούνταν στο τύλιγμα μουμιών. Η ρίγα στο μεσαίο κομμάτι αποδεικνύει την «ανακύκλωση» των υφασμάτων καθώς, μετά τη χρήση του ως ένδυμα επαναχρησιμοποιήθηκε στην ταρίχευση. (Taylor 2001, 59, fig. 29) .

Εικόνα 37: Διάφορα φυλαχτά που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διαδικασία του τυλίγματος της μούμιας. Χρονολογούνται από το Παλιό Βασίλειο μέχρι και την 26η Δυναστεία. (Taylor 2001, 203, fig. 145).

Εικόνα 38: Το κεφάλι της μούμιας της Λαίδης Νάνι, μέλος μιας άρχουσας οικογένειας ιερέων του Άμωνα, 21η Δυναστεία. (Taylor 2001, 86, fig. 50).

Εικόνα 39: Τεχνητά μάτια σε μια μούμια, όπως φαίνονται στην ακτινογραφία. (Adams and Alsop 2008, 33, fig. 8a)

Εικόνα 40: Ψηφιακή απεικόνιση του κρανίου γυναικείας μούμιας με καρκίνο στον ρινοφάρυγγα. (Zdzieblowski 2022)

Εικόνα 41: Η φυσιοκρατική μούμια της Nodjimet, 21η Δυναστεία, στο Αιγυπτιακό Μουσείο του Κάιρο, GG 61087. (Cooney 2011, 37, fig. 12).

Εικόνα 42: Παράδειγμα σοβαρής χρόνιας αναιμίας. (Nerlich 2015, 2 fig. 2)

Εικόνα 43: Η μούμια του Djedhor. Τα εξωτερικά περιτυλίγματα έχουν επικαλυφθεί με πίσσα. Πάνω από αυτό το μαύρο επίχρισμα έχουν τοποθετηθεί μια επιχρυσωμένη μάσκα και μια ομάδα από ζωγραφισμένα πλακίδια. Πτολεμαϊκή Περίοδος. (Taylor 2001, 88, fig. 54).

Εικόνα 44: Η δεξιά πλευρά του προσώπου του Ραμσή V με φλύκταινες που μοιάζουν με ευλογία. (Strouhal 1996, 317, fig. 2).

Εικόνα 45: Φωτογραφία της μούμιας του Τουταγχαμών που αποδεικνύει την καταστροφή που προξένησε ο Carter. (Hawass and Saleem 2016, 91, fig. 34).

Εικόνα 46: Αξονική τομογραφία της κεφαλής του Τουταγχαμών. Το λευκό βέλος δείχνει το οστικό ελάττωμα του πρόσθιου κρανιακού βόθρου που χρησιμοποιούσαν οι ταριχευτές για διαρινική κρανιοτομή. Το κοντό μαύρο βέλος υποδεικνύει το επίπεδο ρητίνης στο πίσω μέρος του κρανίου που εισήχθη στην ύπτια θέση. Το μακρύ μαύρο βέλος δείχνει τη ρητίνη που επενδύει την κορυφή που πιθανότατα εισήχθη στο κρανίο ενώ το κεφάλι είχε κλίση προς τα πίσω. Το λευκό βέλος δείχνει ρητίνη στο άνοιγμα στη βάση του κρανίου (foramen magnum), υποδηλώνοντας μια πιθανή πρόσθετη (διατηρηματική) οδό κρανιακής μουμιοποίησης. (Hawass and Saleem 2016, 204, fig. 94).

ΛΙΣΤΑ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Τα «επτά ιερά έλαια» και τα δοχεία αποθήκευσής τους. (Byl 2012, 115, Table 6.13)

Πίνακας 2: Υφάσματα «μουμιών» που αποτελούν δείγματα βάλσαμου, η αφθονία της αρχαίας ρητίνης στα υφάσματα και η χημική τους σύνθεση. (Jones et al. 2014, 4-7, Table 1.)

ΛΙΣΤΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Διάγραμμα 1: Το γράφημα από το πείραμα των Nerlich et al. που παρουσιάζει το βάρος των καρδιών κατά το διάστημα του πειράματός τους. (Nerlich et al. 2005, 165, fig. 2).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μετά τον θάνατο, ο Αιγύπτιος γινόταν το αντικείμενο μιας σειράς τελετών που σκοπό είχαν τη νίκη της ζωής. Οι τελετές, προερχόμενες από φιλοσοφικές, θρησκευτικές και λατρευτικές αναζητήσεις έφεραν τον νεκρό μπροστά στα βασικά στάδια των ταφικών εθίμων: τον εξαγνισμό, την μουμιοποίηση, τη μαγεία και τον ενταφιασμό. Τα ταφικά τελετουργικά εξυπηρετούσαν έναν σαφή μεταφυσικό σκοπό και σχεδιάστηκαν για να ανυψώσουν τον θνητό σε υπεράνθρωπο. Όπως αναφέρει ο Pearson: «*Το σώμα δεν είναι απλώς μια βιολογική οντότητα, αλλά είναι ένα προσεκτικά κατασκευασμένο τεχνούργημα, το οποίο δουλεύεται περαιτέρω και μεταμορφώνεται μετά τη στιγμή του θανάτου*».¹ Κατά το Νέο Βασίλειο οι πολιτικές, οικονομικές και θρησκευτικές συνιστώσες άλλαξαν τα δεδομένα στα ταφικά έθιμα, έφεραν στο προσκήνιο την «αμυντική ταφή» και οι Αιγύπτιοι έστρεψαν την προσοχή τους στη μούμια, συγκεντρώνοντας επάνω της την πλειοψηφία των τελετουργιών. Το πιο ευάλωτο χαρακτηριστικό της ήταν συνάμα και το πιο αμυντικό χαρακτηριστικό της: η μούμια ήταν αναντικατάστατη για τον ιδιοκτήτη της. Μέχρι την Τρίτη Μεταβατική περίοδο οι τεχνικές της μουμιοποίησης είχαν φτάσει στο αποκορύφωμά τους, δίνοντας στους επιστήμονες πλούσιο υλικό της μοναδικής αυτής πρακτικής. Η Αιγυπτιομανία των πρώιμων επιστημόνων, που πυροδότησε η περιέργεια για τις μούμιες, μας άφησε σημαντική παρακαταθήκη από υλικό και μελέτες, παραγκωνίζοντας ωστόσο παραμέτρους της δεοντολογίας. Σήμερα, με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας και με σεβασμό στα ανθρώπινα κατάλοιπα, γίνεται προσπάθεια για τη μικρότερη δυνατή παρέμβαση στο υλικό. Τα «μυστικά» των μουμιών αποκαλύπτονται και η ιστορία της ανθρωπότητας εμπλουτίζεται.

ABSTRACT

Following death, the Egyptian became the subject of a series of ceremonies aimed at reclaiming life. The ceremonies, which were inspired by philosophical, religious, and cultic pursuits, brought the deceased to the basic stages of burial customs: purification, embalming, magic, and burial. Burial rites, served a clear metaphysical purpose as they were designed to elevate mortals to superhuman status. As Pearson states: "*The body is not simply a biological entity but is a carefully crafted artefact, further worked and transformed after the moment of death.*" Political, economic, and religious factors changed burial customs during the New Kingdom, bringing "defensive burial" to the fore, and the Egyptians turned their attention to

---

¹ Taylor 2001, 47.

the mummy. The mummy's most vulnerable characteristic was also its most defensive: the mummy was irreplaceable to its owner. Mummification techniques had reached a peak by the Third Intermediate period, providing scientists with a wealth of information on this unique practice. The Egyptomania of early scientists, sparked by curiosity about mummies, left us with a significant legacy of material and studies, however side-lining ethical parameters. Today, with the help of modern technology and with absolute respect for human remains, an effort is made for the smallest possible intervention in the material. The "secrets" of the mummies are revealed and the history of mankind is enriched.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία αποτελεί τη Διπλωματική εργασία για την απόκτηση του τίτλου Μεταπτυχιακών σπουδών στα πλαίσια του ΜΠΣ «Αρχαιολογία της Ανατολικής Μεσογείου από την Προϊστορική Εποχή στην Ύστερη αρχαιότητα: Ελλάδα, Αίγυπτος, Εγγύς ανατολή» του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών. Ο τίτλος της εργασίας είναι: «Η επιστημονική πλευρά της ταρίχευσης στην αρχαία Αίγυπτο». Στόχος της διπλωματικής εργασίας είναι η παρουσίαση της τεχνητής ταρίχευσης στις μούμιες του Νέου Βασιλείου (περ. 1570 – 1075 π.Χ.)² και της τρίτης Μεταβατικής περιόδου. Κατά το Νέο Βασίλειο η αιγυπτιακή κυριαρχία βρέθηκε στο απόγειό της. Η κατάκτηση των γύρω περιοχών και η δημιουργία ενός δυνατού διοικητικού κέντρου δε μπορούσαν παρά να φέρουν τη θρησκευτική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Σημαντικοί φαραώ δημιούργησαν αρχιτεκτονικά έργα μεγάλης σημασίας, που δεσπάζουν ακόμη και στις μέρες μας. Η αρχαία λατρεία του Όσιρι έδωσε στον κόσμο την πίστη για την αιώνια ζωή και την ανάσταση, μέχρι να εδραιωθούν για τα καλά στο τέλος του Νέου Βασιλείου οι ιερείς του Άμωνα. Με την εδραίωση των ιερέων στο διοικητικό γίγνεσθαι της Αιγύπτου ήρθε και η διάσπασή της, μια διάσπαση που έφερε εδαφικό, κοινωνικό και πολιτιστικό κατακερματισμό. Την εξελικτική αυτή πορεία της Αιγύπτου μας μαρτυρούν οι πολυάριθμες ταφές ανθρώπων. Κάθε μούμια, κάθε σαρκοφάγος, κάθε τάφος φέρουν τη δική τους ιστορία. Ξεκινώντας από την ιστορία της περιόδου θα μιλήσω για την κοσμοθεωρία των Αιγυπτίων γύρω από τον θάνατο καθώς και για τις αλλαγές στην τεχνική της ταρίχευσης, για τους παράγοντες δηλαδή που οδήγησαν από μια πλούσια ταφή, σε μια πλούσια ταρίχευση. Εν ολίγοις θα προσπαθήσω να φέρω στο φως τα μυστικά της ταρίχευσης, από τον συμβολισμό στις τελετουργίες και από τα υλικά στο τελικό αποτέλεσμα. Τέλος, θα αναφερθώ στη συμβολή των διάφορων επιστημών και της

---

² Woodward 1996, 45.

τεχνολογίας στην εξέταση των βασιλικών μουμιών και στο ζήτημα δεοντολογίας ως προς τη διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων.

Η αποκάλυψη διατηρημένων ανθρώπινων και ζωικών κατάλοιπων αποτέλεσε από νωρίς αντικείμενο θαυμασμού και έρευνας από διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως η Αρχαιολογία, η Ιατρική, η Εγκληματολογία και η Ανθρωπολογία. Η τεχνητή διατήρηση του σώματος μετά θάνατον φαίνεται πως ξεκίνησε από τις Νεολιθικές κοινωνίες που ζούσαν στο Δέλτα του Νείλου ήδη από το 4.500 π.Χ. και εξασκήθηκε για περισσότερα από 4.000 χρόνια.³

Είναι πιθανόν η αφετηρία για τη διατήρηση του νεκρού σώματος σε μια κατάσταση αναστολής της φυσικής αποσύνθεσης να ήταν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της ανάστασης και της επανένωσης της ψυχής με το σώμα των Αιγυπτίων αλλά και η ίδια η ύπαρξη της φυσικής μουμιοποίησης στην οποία συντέλεσαν οι γεωγραφικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες.⁴ Η ταφή των νεκρών σωμάτων απευθείας στην άμμο σε συνδυασμό με το ξηρό κλίμα και τη ζέστη, έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ιδέα της μουμιοποίησης.⁵ Καθώς τα σωματικά υγρά απορροφήθηκαν γρήγορα από τη ζεστή άμμο, δημιουργήθηκε ένα περιβάλλον φυσικής αποξήρανσης του δέρματος. Η παντελής έλλειψη υγρασίας σταμάτησε την ανάπτυξη πολλών μικροοργανισμών που συντελούν στη διαδικασία της αποσύνθεσης του σώματος. Έτσι, τα φυσικά μουμιοποιημένα σώματα αποτέλεσαν σίγουρα έμπνευση για μεταγενέστερες προσπάθειες τεχνητής διατήρησης του νεκρού ανθρώπινου σώματος. Η προ-δυναστική μούμια με το όνομα «Ginger», που φιλοξενείται στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου, αποτελεί ένα παράδειγμα φυσικής μουμιοποίησης από την άμμο.⁶

Η ταρίχευση αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι τόσο της ταφικής παράδοσης όσο και των θρησκευτικών πρακτικών που αναπτύχθηκαν στην αρχαία Αίγυπτο. Ορμώμενοι από τον μύθο του Όσιρι, οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν το σώμα ιερό καθώς μέσα σε αυτό κατοικούσαν οι διάφορες ιδιότητες και αρετές που δημιουργούν έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο. Όπως η Ίσιδα εξάγνισε και ένωσε τα κομμάτια του σώματος του Όσιρι, έτσι και οι ταριχευτές εξάγνιζαν προσεκτικά το σώμα του νεκρού και τα συμβολικά του όργανα, και τα ξανά ένωναν επιδιώκοντας τη μετάπλαση και μετουσίωση του νεκρού πνεύματος σε «ευλογημένο» και «φωτισμένο» πνεύμα (ακχ).⁷ Όλα τα στάδια της ταρίχευσης διεξάγονταν με την πρόεπουσα προσοχή και συνοδεύονταν από διάφορα «ξόρκια» που μας έχουν σωθεί κυρίως στη Βίβλο

³ David 2008, 10; Gad et al. 2020, 2.

⁴ Carus 1905, 413; Lambert-Zazulak et al. 2003, 226.

⁵ Cosmacini and Piacentini 2008, 3; Martin and Silverman 1945, 6.

⁶ Veiga 2012, 2.

⁷ Κουσσούλης 2014, 54.

των Νεκρών.⁸ Αρχικά η ταρίχευση χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για τους βασιλείς, εξελίχθηκε σε βασική πρακτική των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών τάξεων, αποκλείοντας τους φτωχούς.⁹

Δε γνωρίζουμε την ακριβή χρονική περίοδο κατά την οποία ξεκίνησε να αναπτύσσεται η τεχνητή μουμιοποίηση αλλά φαίνεται πως πιθανώς εισήχθη από τη στιγμή που το σώμα άρχισε να τοποθετείται σε διάφορες μορφές σαρκοφάγων και τάφων και όχι απευθείας στην άμμο, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία διαφορετικών συνθηκών θερμοκρασίας και υγρασίας, άρα και την ταχύτερη αποσύνθεσή τους.¹⁰ Μια πρώιμη μορφή μουμιοποίησης αποτελεί το τύλιγμα μερών του σώματος με λινά υφάσματα τα οποία εμποτίζονταν με ρητινώδεις ουσίες κατά την περίοδο των Βαδαρών (περ. 4.000 – 4.100 π.Χ.).¹¹ Από το Παλαιό Βασίλειο και έπειτα η μουμιοποίηση πέρασε πολλά στάδια πειραματισμού και εξέλιξης μέχρι που κορυφώθηκε κατά το τέλος του Νέου Βασίλειου και της τρίτης Μεταβατικής περιόδου. Έπειτα, μετά την εισβολή των Αράβων στην Αίγυπτο το 641 μ.Χ. και την επιβολή της Ισλαμικής θρησκείας, η ταρίχευση σταδιακά εγκαταλείφθηκε.¹²

---

⁸ Martin and Silverman 1945, 13.

⁹ Kloos and David 2002, 17; Hawass and Saleem 2016, 193.

¹⁰ Veiga 2012, 3; Martin and Silverman 1945, 6.

¹¹ David 2008, 12.

¹² David 2008, 17; Veiga 2012, 3; Kloos and David 2002, 17; Hawass and Saleem 2016, 194.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

1.1 Σύντομη ιστορία του Νέου Βασιλείου

Το Νέο Βασίλειο (περ. 1570-1069 π.Χ.) ήταν η εποχή που ακολούθησε τη Δεύτερη Μεταβατική περίοδο (περ. 1782-1570 π.Χ.) την οποία αποτέλεσαν τρεις Δυναστείες: η 18^η, η 19^η και η 20^η.¹³ Ήταν η πιο δημοφιλής εποχή κατά την οποία η Αίγυπτος έφτασε στο απόγειό της και έγινε αυτοκρατορία. Σε αυτή την εποχή ανήκαν οι πιο γνωστοί και δυνατοί βασιλείς, χάρη των οποίων άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως η λέξη «φαραώ», που στα ελληνικά σημαίνει «οίκος», για να δώσει έμφαση στη σπουδαιότητά τους. Ο ιδρυτής της 18^{ης} Δυναστείας και του Νέου Βασιλείου, Άμοσις Ι ο οποίος ανέλαβε την εξουσία μετά τον Καμόσι, ξεκίνησε αρχικά με τη διασφάλιση των εκάστοτε συνόρων καταστρέφοντας τους Υξώς από το δέλτα του ποταμού Νείλου.¹⁴ Παράλληλα ηγήθηκε πολλών εκστρατειών προς την Παλαιστίνη και τη Συρία με πιο σημαντική εκείνη κατά του Βασιλείου της Κέρμα στη νομβική επικράτεια, επεκτείνοντας έτσι τα σύνορα της Αιγύπτου μέχρι τον Τρίτο Καταρράκτη.¹⁵ Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του διαδόχου του, Αμενχοτέπ Ι, παρέμειναν στο προσκήνιο η οικονομική και πολιτική σταθερότητα και δόθηκε έμφαση στη θρησκευτική και καλλιτεχνική ανάπτυξη.¹⁶

Εφόσον ο Αμενχοτέπ Ι δεν άφησε διαδόχους, τον θρόνο ανέλαβε ο στρατηγός του, Τούθμωσις Ι.¹⁷ Κατά την εποχή του, υπήρξε αυξημένη παρουσία Αιγυπτίων στην περιοχή της Άνω Νουβίας που συνέπεσε με μια κατάσταση ταχείας αιγυπτιοποίησης. Παρά ταύτα, η αιγυπτιακή επιρροή στην περιοχή του Τρίτου Καταρράκτη παρέμεινε ασταθής και μια εξέγερση των Νουβίων συνέβη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Ωστόσο, ο Τούθμωσις Ι κατάφερε όχι μόνο να καταπνίξει την εξέγερση, αλλά και να σκοτώσει με τα ίδια του τα χέρια τον νούβιο βασιλιά¹⁸ επεκτείνοντας έτσι τα εδάφη της Αιγύπτου νοτιότερα. Κατά τα επόμενα χρόνια, στον θρόνο ανέβηκε ο διάδοχός του, Τούθμωσις ΙΙ ο οποίος συνέχισε την πολιτική του πατέρα του.¹⁹

Μετά τον θάνατο του συζύγου της Τούθμωσι ΙΙ η πρώτη γυναίκα φαραώ στην ιστορία της Αιγύπτου, η Χατσεψούτ, χρησιμοποιώντας τη βασιλική καταγωγή της ως απόγονος του

---

¹³ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

¹⁴ Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου.

¹⁵ Budka 2014, 70.

¹⁶ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

¹⁷ Brier 1999, 47.

¹⁸ Rawlinson 1897, 158-160.

¹⁹ Breasted 1908, 215.

Τούθμωσι I²⁰ και αναγνωρίζοντας τη βασιλική και θεϊκή υπόσταση του θετού της γιου Τούθμωσι III, νομιμοποίησε την κυριαρχία της και βασίλευσε μαζί του μέχρι τον θάνατό της.²¹ Η Χατσεψούτ οργάνωσε και ανέθεσε την πιο επιτυχημένη αποστολή για εμπόριο μύρου στη Χώρα των Πουντ²² και κυβέρνησε ειρηνικά με τη Νουβία στο Νότο, ενώ άλλοι ερευνητές θεωρούν πως κατά βασιλεία της η θέση της Αιγύπτου στην Ασία ίσως να είχε δυσχεράνει εξαιτίας της επέκτασης των Μιττάνων στη Συρία, αλλά και λόγω της ενασχόλησης της βασίλισσας αποκλειστικά με την κατασκευή πολυάριθμων μεγαλόπρεπων κτιρίων και όχι με τα στρατιωτικά ζητήματα.²³

Μετά τον θάνατό της και την άνοδο του Τούθμωσι III στον θρόνο ως ο μοναδικός φαραώ, ο οποίος υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους και πιο επιτυχημένους στρατηγούς στην ιστορία της Αιγύπτου, ξεκίνησε άμεσα η εδαφική επέκταση με τουλάχιστον 17 εκστρατείες²⁴ κατά τις οποίες υπέταξε βασιλεία, κυριεύσε την περιοχή της Άνω Νουβίας (βόρειο κομμάτι του σημερινού Σουδάν) και η Νήσος Σάι έγινε ένα από τα σημαντικότερα αιγυπτιακά κέντρα στην Άνω Νουβία.²⁵ Η σημαντικότερή του νίκη του ήταν αδιαμφισβήτητα εκείνη εναντίον των στρατευμάτων τριακοσίων τριάντα Συρο-Παλαιστίνιων πριγκίπων που συνασπίστηκαν, στην Μεγιδδώ.²⁶ Οι εξαιρετες τακτικές του, καθώς και η χρήση άρματος²⁷ και άλλων χάλκινων όπλων τον έκαναν ανίκητο και η αιγυπτιακή κυριαρχία εξαπλώθηκε από τη Λιβύη έως τη Συρία, φτάνοντας μέχρι τον Ευφράτη. Έτσι, ξεκίνησε μια περίοδος πλούτου, υλικής ευμάρειας και πολιτισμικής άνθισης. Οι δύο διοικητικές ενότητες της Κάτω Νουβίας, Ουαουάτ και Κους, προμήθευαν την πρωτεύουσα με χρυσό και ημιπολύτιμους λίθους. Από πιο νότια έρχονταν τροπικά αφρικανικά ξύλα, αρώματα, λάδι, ελεφαντόδοντο, δέρματα ζώων και λοφία στρουθοκαμήλου.²⁸ Λίγο πριν πεθάνει, ο Τούθμωσις III βασίλευσε μαζί με τον γιο του Αμενχοτέπ II, που τελικά τον διαδέχθηκε.²⁹ Εκείνος, στα τριάντα χρόνια της βασιλείας του, συνέχισε με αρκετές εκστρατείες, κυρίως εναντίων των Μιττάνων και της δυναμικής

---

²⁰ Rawlinson 1897, 170.

²¹ Brier 1999, 50; Breasted 1908, 215, 216.

²² Breasted 1908, 218.

²³ Breasted 1908, 228; Rawlinson 1897, 173-177; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

²⁴ Breasted 1908, 223.

²⁵ Budka 2014, 55-56.

²⁶ Brier 1999, 56; Breasted 1908, 224.

²⁷ Diaz Hernández 2014, 119-120

²⁸ Jansen 1975, 154; Breasted 1908, 235-236; Rawlinson 1897, 184.

²⁹ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

πολιτικής τους.³⁰ Στα επόμενα χρόνια, ο Τούθμωσις IV δημιούργησε φιλικές σχέσεις μεταξύ Αιγύπτου και Μιττάνων και έγινε γνωστός για την αναστύλωση της Σφίγγας στην Γκίζα.³¹

Κατά την περίοδο της βασιλείας του Αμενχοτέπ III η Αίγυπτος έφτασε στο απόγειό της πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά. Ήταν ένας από τους πιο ισχυρούς φαραώ της Αιγύπτου. Η βασιλεία του θεωρήθηκε από τις πιο πλούσιες και διπλωματικές καθώς χρησιμοποίησε τον πλούτο του υπέρ του βασιλείου του και κυρίως σε συναλλαγές με άλλες χώρες αποφέροντας ειρηνικές σχέσεις.³² Διατήρησε μια σταθερή κυριαρχία,³³ επέκτεινε τα σύνορα της Αιγύπτου και αφοσιώθηκε στις τέχνες και τα μεγάλα οικοδομικά έργα όπως μεγαλοπρεπείς ναούς, ένα συγκρότημα παλατιών, λιμάνι και ποικίλα αγάλματα.³⁴

Μια νέα αλλαγή στο θρησκευτικό γίγνεσθαι της Αιγύπτου έφερε ο Αμενχοτέπ IV ο οποίος προσπάθησε να αντικαταστήσει την τριαδική θρησκεία Άμων-Μουτ-Χονσού των προγόνων του με τη μοναδική λατρεία του ηλιακού δίσκου³⁵ και άλλαξε το όνομά του σε Ακενατόν, που κυριολεκτικά σημαίνει «ο ευεργετημένος από τον Ατόν».³⁶ Αφού εγκατέλειψε την πρωτεύουσα των Θιβών, έχτισε μια νέα πρωτεύουσα 250 μίλια βόρεια και την ονόμασε Αχεατόν «Ορίζοντας του Ατόν»,³⁷ τώρα γνωστή ως Αμάρνα, όπου φημολογείται ότι έζησε μια ειδυλλιακή ζωή με την αγαπημένη του σύζυγο, την όμορφη Νεφερτίτη, και τις έξι κόρες τους.³⁸ Οι διεθνείς σχέσεις φαίνεται πως δεν αποτελούσαν προτεραιότητα για εκείνον.³⁹ Η στρατηγική του ήταν να διατηρήσει τις αιγυπτιακές εδαφικές κτήσεις χωρίς νέες εκστρατείες και να αντιμετωπίσει τους υποτελείς κυβερνήτες, εάν χρειαζόταν. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, η ασιατική αυτοκρατορία της Αιγύπτου μειώθηκε χάνοντας πολλά εδάφη στη Συρία– αν και δε γνωρίζουμε εάν για αυτό ευθυνόταν ο ίδιος ο Ακενατόν.

Μετά τον ίσως βίαιο θάνατο του Ακενατόν, βασίλευσε για να ένα μικρό χρονικό διάστημα τριών περίπου ετών ο γιός (ή μικρός αδελφός) του, Σμενκχαρά.⁴⁰ Αργότερα, στα μόλις εννέα του χρόνια ανέλαβε ως φαραώ ο Τουταγχατόν ο οποίος παντρεύτηκε την τρίτη κόρη του Ακενατόν, Ανκχεςενπατέν. Ο Τουταγχατόν, κατά το τρίτο έτος της βασιλείας του άλλαξε το

---

³⁰ Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου; Brier 1999, 59.

³¹ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

³² Brier 1999, 60; Breasted 1908, 251.

³³ Breasted 1908, 251-252.

³⁴ Breasted 1908, 255-262; Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου.

³⁵ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου; Rawlinson 1897, 223.

³⁶ Brier 1999, 63-64.

³⁷ Breasted 1908, 270.

³⁸ Christie 2016, 25-27.

³⁹ Brier 1999, 65.

⁴⁰ Breasted 1908, 287.

όνομά του σε Τουταγχαμών και της βασίλισσάς του σε Ανκχεςεναμούν, εγκατέλειψε το Αχετατόν και μετακόμισε στη Μέμφιδα,⁴¹ πιθανότατα υπό την πίεση των ισχυρών ιερέων του Άμωνα, στα χέρια των οποίων ήταν μαριονέτα. Εγκατέλειψε το δόγμα του θεού Ατόν και το αντικατέστησε με το δόγμα των βασικών θεών Άμων, Ρε, Πτα και Σηθ.⁴² Πέθανε σε ηλικία 18 ετών, χωρίς να έχει παίξει κάποιον σημαντικό ρόλο στις υποθέσεις της Αιγύπτου καθώς ήταν ένας φιλάσθενος και ταλαιπωρημένος οργανισμός.

Μετά τον θάνατο του Τουταγχαμών, η σύζυγός του Ανκχεςεναμούν παντρεύτηκε τον βεζίρη Άι ο οποίος έγινε φαραώ.⁴³ Τον Άι αντικατέστησε λίγα χρόνια αργότερα ο Χορεμχέμπ, ένας στρατιώτης και ο τελευταίος φαραώ της λαμπρής 18^{ης} Δυναστείας. Ο Χορεμχέμπ αφοσιώθηκε στο να επαναφέρει την Αίγυπτο στην παλιά της δόξα και έφερε τάξη σε μια παραμελημένη διοίκηση. Εξάλειψε τους βασιλιάδες της περιόδου Αμάρνα καταστρέφοντας αρκετά μνημεία που είχαν ανεγερθεί από την εποχή του Ακενατόν και μετά, και επανέφερε την παλιά θρησκεία αποκαθιστώντας πλήρως τη λατρεία του Άμωνα και τις παραδόσεις της αρχαίας Αιγύπτου.⁴⁴ Διόρισε νέους αξιωματούχους και ιερείς όχι από εδραιωμένες οικογένειες αλλά από τον στρατό.⁴⁵ Οι πολιτικές του επικεντρώθηκαν στα εσωτερικά προβλήματα, παραμελώντας τις σχέσεις με τους τριγύρω λαούς.⁴⁶ Εξέδωσε κανονισμούς που αντιμετώπιζαν την ανάρμοστη συμπεριφορά των αξιωματούχων και του προσωπικού του παλατιού και αναμόρφωσε το δικαστικό σύστημα, αναδιοργανώνοντας τα δικαστήρια και επιλέγοντας νέους δικαστές.⁴⁷ Μη έχοντας απογόνους, ο Χορεμχέμπ επέλεξε ως διάδοχό του τον στρατηγό του, Ραμσή Ι με τον οποίο ξεκίνησε η 19^η Δυναστεία.⁴⁸

Ο Ραμσής Ι ήταν ένας ηλικιωμένος άνδρας ο οποίος συνέχισε το έργο του Χορεμχέμπ αναστηλώνοντας ναούς, ιδίως τον ναό του Άμωνα στο Καρνάκ, παρά το γεγονός ότι η οικογένειά του λάτρευε τον θεό Σηθ.⁴⁹ Ξεκίνησε, επίσης, στρατιωτικές εκστρατείες στην προσπάθεια επανάκτησης των χαμένων ασιατικών εδαφών της αυτοκρατορίας της Αιγύπτου. Όταν πέθανε, ο γιός του Σέτι Ι τον διαδέχθηκε.⁵⁰ Ήταν ένας επιτυχημένος στρατηλάτης που

---

⁴¹ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

⁴² Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου.

⁴³ Brier 1999, 74; Newberry 1932, 50.

⁴⁴ Hawass and Saleem 2016, 145; Brier 1999, 74; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

⁴⁵ Brier 1999, 75.

⁴⁶ Breasted 1908, 296-297.

⁴⁷ Breasted 1908, 295-296; Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου.

⁴⁸ Baines, Samuel and Dorman 2023, 03 Ιανουαρίου.

⁴⁹ Hawass and Saleem 2016, 147.

⁵⁰ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

εδραίωσε ξανά την κυριαρχία της Αιγύπτου στη Μέση Ανατολή.⁵¹ Οι Χετταίοι είχαν κυριαρχήσει στην Ασία και ο Σέτι Ι τους αντιμετώπισε, αφού πρώτα επιχείρησε στη Συρία πολεμώντας τους νομάδες και τις παλαιστινιακές πόλεις-κράτη.⁵² Όμως η νίκη του ήταν προσωρινή. Παρόλα αυτά, εξαφάνισε μια νέα απειλή για την Αίγυπτο νικώντας τους Λίβυους που προσπαθούσαν να εισέλθουν στο δέλτα του Νείλου.⁵³ Η βασιλεία του ακολούθησε το μοντέλο της 18^{ης} Δυναστείας και έφερε ξανά την ευημερία, κυρίως στο κομμάτι των ξένων εχθρικών λαών.⁵⁴ Δε γνωρίζουμε περεταίρω στοιχεία για τον Ραμσή Ι, το μόνο βέβαιο είναι πως ο θάνατός του έφερε στο προσκήνιο έναν από τους δημοφιλέστερους Φαραώ της εποχής, τον Ραμσή ΙΙ.

Ο Ραμσής ΙΙ, ο οποίος βασίλευσε για σχεδόν εβδομήντα χρόνια, συνέχισε τον αγώνα του πατέρα του ενάντια στους Χετταίους, τους οποίους νίκησε στη μάχη του Καντές⁵⁵ στη Συρία και σύναψε προσωρινή ανακωχή με τον Χετταίο βασιλιά της εποχής διατηρώντας την ειρήνη μέχρι τα χρόνια της βασιλείας του Μερνεπτά.⁵⁶ Η συμμαχία αυτή επανέφερε τη νότια Παλαιστίνη στην Αίγυπτο στη σκιά μιας νέας Λιβυκής απειλής, τους Ασσύριους. Μετά την επαναφορά της σταθερότητας στο βασίλειό του, αφοσιώθηκε σε μεγάλα οικοδομικά και καλλιτεχνικά έργα, από τα οποία το πιο γνωστό αποτελεί ο μεγαλοπρεπής ναός, λαξευμένος σε βράχο στο Άμπου Σίμπελ της Νουβίας για λογαριασμό της αγαπημένης του βασίλισσας Νεφερτάρι.⁵⁷ Στα 96 του χρόνια και μετά από 70 έτη στον θρόνο ο Ραμσής ΙΙ πέθανε αφήνοντας τη βασιλεία του στα χέρια του 13^{ου} του γιού⁵⁸, Μερνεπτά που τότε ήταν ήδη 60 ετών.⁵⁹ Οι διάδοχοι του Ραμσή ΙΙ της 19^{ης} και της 20^{ης} Δυναστείας δέχθηκαν συνεχείς πιέσεις από τους Λίβυους και από τους «λαούς της θάλασσας» οι οποίοι κατέβηκαν νότια από τα νησιά της Μεσογείου και του Αιγαίου.⁶⁰

Διαφθορά και αναποτελεσματικότητα συνέβαλαν στη σταδιακή πτώση της εξουσίας των Φαραώ, από τον θάνατο του Μερνεπτά και ύστερα, εξαιτίας των σφετεριστών που αγνοώντας τις παραδόσεις έσπασαν τη διαδοχή των νόμιμων εξ' αίματος βασιλιάδων.⁶¹ Έπειτα από την άνομη κατάληψη του θρόνου του πατέρα του, ο νόμιμος διάδοχος του Ραμσή ΙΙ, Σέτι ΙΙ

⁵¹ Brier 1999, 83; Rawlinson 1897, 236.

⁵² Rawlinson 1897, 233-136.

⁵³ Breasted 1908, 298.

⁵⁴ Breasted 1908, 299.

⁵⁵ Rawlinson 1897, 239-242.

⁵⁶ Brier 1999, 87; Breasted 1908, 32; Rawlinson 1897, 242-243.

⁵⁷ Brier 1999, 87.

⁵⁸ Rawlinson 1897, 253.

⁵⁹ Brier 1999, 95.

⁶⁰ Breasted 1908, 327; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

⁶¹ Breasted 1908, 332; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

ανέλαβε τη βασιλεία.⁶² Ακολούθησε τις αρχές του Μερνεπτά και ξεκίνησε τα δικά του οικοδομικά έργα, συμπεριλαμβανομένων και βελτιώσεων στον Ναό του Καρνάκ.

Τον Σέτι ΙΙ διαδέχθηκε ο Μερνεπτά Σιπτά που ανέβηκε στον θρόνο σε ηλικία δέκα ετών και πέθανε γύρω στα δεκαέξι του χρόνια. Η θετή του μητέρα Τορσέτ βασίλευσε μαζί του ως αντιβασιλέας και τον διαδέχθηκε μετά τον θάνατό του.⁶³ Για αρκετά χρόνια μετά το θάνατο του Μερνεπτά Σιπτά, οι συνθήκες στην Αίγυπτο ήταν συγκεχυμένες, αν όχι χαοτικές, τόσο όσον αφορά την κυβέρνηση όσο και για τους ανθρώπους που ζούσαν στην Αίγυπτο εκείνη την εποχή. Η Τορσέτ υπήρξε η τελευταία φαραώ της 19^{ης} Δυναστείας, κυβέρνησε για άλλα δύο χρόνια και όταν εκείνη πέθανε τη διαδέχθηκε ο Σετνάχτ, ένας σφετεριστής του θρόνου και ο ιδρυτής της 20^{ης} Δυναστείας της Αιγύπτου. Ο Σετνάχτ σταθεροποίησε την κυβέρνηση αλλά οι υπόλοιπες ενέργειές του ήταν συγκεχυμένες.⁶⁴ Φαίνεται πως απώθησε μια νέα εισβολή των «λαών της θάλασσας» και πως πάσχισε για την επικράτηση της ειρήνης, χωρίς να γνωρίζουμε πολλά στοιχεία.⁶⁵

Ο γιός του Σετνάχτ, Ραμσής ΙΙΙ, ανέλαβε τη διακυβέρνηση της Αιγύπτου και αποτέλεσε τον τελευταίο σημαντικό φαραώ της εποχής. Αν και οι περισσότερες πληροφορίες που υπάρχουν για αυτόν είναι αναξιόπιστες, γνωρίζουμε πως στο πέμπτο έτος της βασιλείας του ο Ραμσής ΙΙΙ απέκρουσε μια λιβυκή εισβολή στο Δέλτα του Νείλου.⁶⁶ Ένα ακόμη σημαντικό γεγονός αποτέλεσε η νίκη του εναντίων των «λαών της θάλασσας» και η τελειωτική εκδίωξη τους από τις ακτές της Αιγύπτου όπου είχαν πλεύσει μετά την καταστροφή των Χετταίων.⁶⁷ Από οικονομικής άποψης, οι πόροι της Αιγύπτου είχαν μειωθεί κατά πολύ την εποχή εκείνη. Η κατάσταση αυτή σε συνδυασμό με την ανεπαρκή διοίκηση είχαν ως αποτέλεσμα τις πρώτες καταγεγραμμένες διαδηλώσεις και απεργίες στην ιστορία.⁶⁸ Ο Ραμσής ΙΙΙ έχασε τον σεβασμό όχι μόνο των πολιτών αλλά και των ανθρώπων του παλατιού οι οποίοι σχεδίασαν τη δολοφονία του, με ηθική αυτουργό μια από τις συζύγους του.⁶⁹ Αν και η δολοφονική απόπειρα απέτυχε και οι συμμετέχοντες καταδικάστηκαν σε θάνατο, ο Ραμσής υπέκυψε λίγο καιρό αργότερα στα τραύματά του.⁷⁰

---

⁶² Brier 1999, 95.

⁶³ Brier 1999, 96.

⁶⁴ Rawlinson 1897, 270.

⁶⁵ Brier 1999, 98.

⁶⁶ Brier 1999, 98; Breasted 1908, 333-338.

⁶⁷ Hawass and Saleem 2016, 175-176.

⁶⁸ Edgerton 1951, 137-138.

⁶⁹ Hassan Ismaeel 2023, 359; Hawass and Saleem 2016, 177-179; Brier 1999, 99; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

⁷⁰ Breasted 1908, 344; Mark 2016, 07 Οκτωβρίου.

Στην Ασία η αιγυπτιακή κυριαρχία έγινε καθαρά ονομαστική. Στην Αίγυπτο οι επερχόμενοι Φαραώ δεν μπόρεσαν να ελέγξουν την αυξανόμενη δύναμη των ιερέων του Άμωνα. Η απόφαση του Ραμσή III να μεταφέρει την πρωτεύουσα βόρεια, στην πόλη Άβαρις, αποδυνάμωσε την κυβέρνηση εγκαταλείποντας τις Θήβες στους ιερείς.⁷¹ Αν και φαινομενικά η λατρεία του Άμωνα ήταν υπό την εξουσία του φαραώ, στην πραγματικότητα η εξουσία βρισκόταν στα χέρια της πολιτικής ομάδας με τον μεγαλύτερο πλούτο και επιρροή, με λίγα λόγια στους μεγάλους ιερείς. Ο θεός Άμων ήταν ο πλέον δημοφιλής αφού αναγνωρίστηκε ως βασιλιάς των θεών και στον ναό του συγκεντρώνονταν μεγάλα έσοδα από τις προσφορές των πιστών. Εκτός αυτού, οι ιερείς του Άμωνα μπόρεσαν να αποκτήσουν τεράστιες ποσότητες γης και να επωφεληθούν από αυτήν χωρίς καμία παρέμβαση από τους Φαραώ που πλέον βρισκόνταν μακριά, στον Βορρά.

Ο νέος διάδοχος Ραμσή IV, βασίλευσε για ένα διάστημα λίγων ετών. Προσπάθησε να μιμηθεί τους προηγούμενους φαραώ όμως λόγω των οικονομικών δυσχερειών και της συρρίκνωσης της αιγυπτιακής αυτοκρατορίας το έργο του κατέστη δύσκολο. Το ίδιο συνέβη και με τους δύο επόμενους φαραώ Ραμσή V, Ραμσή VI, Ραμσή VII, Ραμσή VIII, Ραμσή IX, Ραμσή X και Ραμσή XI για τους οποίους ελάχιστα έως καθόλου πράγματα είναι γνωστά.⁷² Η 20^η Δυναστεία έληξε το 1085 π.Χ. με τους ιερείς και τους ευγενείς που είχαν αποκτήσει βασιλική δύναμη στις Θήβες, να ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Πριν από τον θάνατο του Ραμσή XI, ο Πιάνκχ πήρε τη θέση του αρχιερέα του Άμων και έκανε μια ύστατη στρατιωτική προσπάθεια εναντίον του πρώην αντιβασιλέα του Κους, όταν η Αίγυπτος ήταν στα πρόθυρα απώλειας του Νότου. Με τον τρόπο αυτόν τελείωσε η ένδοξη περίοδος της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας και του Νέου Βασιλείου.⁷³

1.2 Σύντομη ιστορία της Τρίτης Μεταβατικής Περιόδου

Η αυγή της 21^{ης} Δυναστείας βρήκε την Αίγυπτο συρρικνωμένη και χωρισμένη στα δύο, με μια ένδοξη ιστορία που ανήκε στο παρελθόν. Η νότια κοιλάδα του ποταμού Νείλου βρισκόταν υπό την κυριαρχία των ιερέων των Θηβών, ενώ το βόρειο κομμάτι κληρονόμησαν οι Τανίτες, όταν ο κυβερνήτης της πόλης Τάνις, Σμένδις I, διαδέχθηκε στον θρόνο τον Ραμσή XI.⁷⁴ Μία παράδοση έλεγε πως όποιος έθαβε τον φαραώ γινόταν ο διάδοχός του. Αυτή την

⁷¹ Brier 1999, 87.

⁷² Brier 1999, 99-100; Hassan Ismaeel 2023, 360.

⁷³ Brier 1999, 105.

⁷⁴ Bowman 2023, 07 Ιανουαρίου. Brier 1999, 106.

ευκαιρία εκμεταλλεύτηκε ο Σμένδης και αφού έθαψε το Ραμσή XI, ανακήρυξε τον εαυτό του βασιλιά.⁷⁵ Έτσι, πλέον η εξουσία χωρίστηκε σε τρία μέρη: στις Θήβες, στη Νουβία και στην Τάνις. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών φαίνεται πως ήταν ειρηνικές και πιθανόν υπήρχαν δεσμοί μεταξύ μελών των Τανιτών και των ιερέων. Για τους επόμενους βασιλείς της Άνω Αιγύπτου, Αμενεμένσου, Ψουσέννι Ι και Αμενεμοπέ θα κάνω μόνο μια ονομαστική αναφορά.⁷⁶

Τα ορυχεία χρυσού και τα λατομεία πέτρας της Αιγύπτου έπαψαν να λειτουργούν και οι επίσημοι εμπορικοί δρόμοι είχαν πλέον καταρρεύσει.⁷⁷ Για τους λόγους αυτούς έγινε αναγκαία η επαναχρησιμοποίηση, την εποχή εκείνη, των τελετουργικών σκευών και υλικών σε νέους τάφους πράγμα που αφαίρεσε από τους προκατόχους τους τα στοιχεία που θα επέτρεπαν να μάθουμε παραπάνω πράγματα για εκείνους. Όσον αφορά τις τριγύρω από την Αίγυπτο περιοχές, μετά την εξαφάνιση της ασιατικής αυτοκρατορίας της Αιγύπτου, το βασίλειο του Ισραήλ άρχισε να αναπτύσσεται ραγδαία υπό τους βασιλείς Δαβίδ και Σολομώντα. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Δαβίδ, η Φιλιστία χρησίμευσε ως φραγμός μεταξύ της Αιγύπτου και του Ισραήλ⁷⁸, αλλά μετά το θάνατο του Δαβίδ, ο τότε Αιγύπτιος βασιλιάς Σιαμόν, εισέβαλε στη Φιλιστία και κατέλαβε την πόλη Γεζέρ φτάνοντας ένα βήμα πιο κοντά στο Ισραήλ.⁷⁹ Ο πέμπτος βασιλιάς της 21^{ης} Δυναστείας, ο Οσορκόν, ήταν λιβυκής καταγωγής αλλά δεν έχουμε στοιχεία για τη βασιλεία του.⁸⁰ Από την εποχή του Οσορκόν έως την 26η Δυναστεία, οι κορυφαίοι Λίβυοι στην Αίγυπτο διατήρησαν τα λιβυκά ονόματα και την εθνική τους ταυτότητα, σε ένα πνεύμα ενθύμησης της καταγωγής τους.⁸¹ Αν και οι πολιτικοί θεσμοί ήταν διαφορετικοί από εκείνους του Νέου Βασιλείου, οι Λίβυοι ήταν πολιτιστικά Αιγύπτιοι, διατηρώντας μόνο την ομαδική τους ταυτότητα και τα ονόματά τους.

Η βασιλεία του Σεσονόκ σηματοδότησε την έναρξη της 22^{ης} Δυναστείας. Σημαντικές αλλαγές ως προς τη διοίκηση συνέβησαν την περίοδο εκείνη στην Αίγυπτο: καθιερώθηκαν στρατιωτικοί έλεγχοι, με φρουρές υπό Λίβυους διοικητές που εξυπηρετούσαν την καταστολή των τοπικών εξεγέρσεων, έτσι ώστε η δομή του κράτους να γίνει πιο φεουδαρχική.⁸² Η δυναστεία προσπάθησε να εδραιώσει τις σχέσεις με τις Θήβες μέσω πολιτικών γάμων με ιερατικές οικογένειες. Εγκαθιστώντας τους γιους τους ως αρχιερείς και προωθώντας τέτοιους

⁷⁵ Mark 2016, 07 Οκτωβρίου; Brier 1999, 106.

⁷⁶ Brier 1999, 106.

⁷⁷ Cooney 2012, 3.

⁷⁸ Rawlinson 1897, 295-296.

⁷⁹ Brier 1999, 107.

⁸⁰ Brier 1999, 107.

⁸¹ Bowman 2023, 07 Ιανουαρίου.

⁸² Brier 1999, 109.

γάμους, οι βασιλιάδες προσπάθησαν να εξαλείψουν τη διοικητική διαίρεση της χώρας.⁸³ Ωστόσο, ήταν δύσκολο να παραμεριστούν οι παραδόσεις της διαδοχής και προέκυψαν συγκρούσεις για την επιλογή και τον άμεσο διορισμό του Θηβαίου αρχιερέα ανάμεσα από τους γιους των Λιβύων βασιλιάδων αλλά και για την κληρονομιά της θέσης από άνδρες μεικτής Θηβαϊκής και Λιβυκής καταγωγής. Τα πράγματα ήταν δύσκολα για τις δύο πλευρές και δεν υπήρχε ζήτημα γεφύρωσής τους.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τακελότ II, οι διαμάχες σχετικά με το αρχιερατικό αξίωμα οδήγησαν σε εμφύλιο πόλεμο στις Θήβες.⁸⁴ Ο γιος του βασιλιά Όσορκον διορίστηκε αρχιερέας και πέτυχε κάποια τάξη κατά τις επισκέψεις του στη Θήβα, αλλά εκδιώχθηκε από τη θέση του πολλές φορές. Η αρχικά επιτυχημένη 22η Δυναστεία αναβίωσε την αιγυπτιακή επιρροή στην Παλαιστίνη καθώς μετά το θάνατο του βασιλιά Σολομώντα, ο Σεσόκ I μπήκε στην Παλαιστίνη και λεηλάτησε την Ιερουσαλήμ.⁸⁵ Το κύρος από αυτό το κατόρθωμα κράτησε μέχρι τη βασιλεία του Οσορκόν II. Κατά τη βασιλεία του Οσορκόν III, οι Λίβυοι αποτέλεσαν τη μεγαλύτερη απειλή για το δυτικό δέλτα, ίσως απαιτώντας την απόσυρση των Αιγυπτίων από την Παλαιστίνη. Το τελευταίο μέρος της Δυναστείας σηματοδεύτηκε από κατακερματισμό της γης.

Γύρω στο 750 π.Χ., η ανατολική πρωτεύουσα στο δέλτα του ποταμού Νείλου, η Τάνις, έχασε τη σημασία της. Ένας Λίβυος πρίγκιπας της πόλης Σάις, ο Τεφναχτέ, προσπαθώντας να αποκτήσει τον έλεγχο σε όλη την Αίγυπτο, κατέκτησε τη Μέμφιδα⁸⁶, και ύστερα προχώρησε νότια προς την Ηρακλεόπολη. Αυτή η προέλαση αντιμετωπίστηκε από τον Κουσίτη ηγεμόνα Πιάνκχ, ο οποίος πραγματοποίησε μια επιδρομή βόρεια ως τη Μέμφιδα και έλαβε την υποταγή των βόρειων ηγεμόνων.⁸⁷ Αφού ο Πιάνκχ επέστρεψε στο Κους πέθανε⁸⁸ και ο Τεφναχτέ επανέκτησε την εξουσία του στον βορρά, όπου τελικά τον διαδέχτηκε ο γιος του Μποχορίς ως ο μοναδικός βασιλιάς της 24^{ης} Δυναστείας.⁸⁹ Εν τω μεταξύ, ο αδελφός του Πιάνκχ, Σαμπάκα, ίδρυσε την αντίπαλη 25^η Δυναστεία⁹⁰ και έφερε

---

⁸³ Brier 1999, 109.

⁸⁴ Brier 1999, 111.

⁸⁵ Bowman 2023, 07 Ιανουαρίου.

⁸⁶ Rawlinson 1897, 317; Bowman 2023, 07 Ιανουαρίου.

⁸⁷ Rawlinson 1897, 321.

⁸⁸ Rawlinson 1897, 323.

⁸⁹ Breasted 1908, 371; Rawlinson 1897, 323.

⁹⁰ Rawlinson 1897, 323.

όλη την Αίγυπτο υπό την κυριαρχία του.⁹¹ Αφού έκαψε τον Μποχορίς ζωντανό, απομάκρυνε όλους τους άλλους διεκδικητές του βασιλείου.⁹²

Σε αυτήν την περίοδο η εσωτερική πολιτική της Αιγύπτου επηρεάστηκε από την ανάπτυξη της Ασσυριακής Αυτοκρατορίας.⁹³ Στην Παλαιστίνη και τη Συρία, συχνές εξεγέρσεις κατά της Ασσυρίας υποβοηθήθηκαν από τις αιγυπτιακές δυνάμεις. Ενάντια στη δύναμη της Ασσυρίας, οι δυνάμεις των Αιγυπτίων και των Νουβίων γνώρισαν μικρή επιτυχία, εν μέρει λόγω της δικής τους κατακερματισμένης πολιτικής και της διχασμένης πίστης τους. Αν και τα προηγούμενα χρόνια διακυβέρνησης του βασιλιά Ταχαρκά, ο οποίος ως δεύτερος γιος του Σαμπακά είχε διαδεχτεί τον αδελφό του Σεμπιτικού, ήταν επιτυχημένα, η αντιπαράθεση με την Ασσυρία έγινε οξεία. Το 671 π.Χ. ο βασιλιάς των Ασσυρίων, Εσαρχαντών, εισήλθε στην Αίγυπτο και οδήγησε τον Ταχαρκά στην Άνω Αίγυπτο.⁹⁴ Δύο χρόνια αργότερα ο Ταχαρκά ανέκτησε την ταλαιπωρημένη Μέμφιδα, αλλά το 667 π.Χ. ο διάδοχός του, ο Ασουρμπανιπάλ, ανάγκασε τον Ταχαρκά να πάει στις Θήβες, όπου τη διοίκηση κατείχαν οι Κουσίτες.⁹⁵ Ο διάδοχος του Ταχαρκά, Τανουταμών, νίκησε στη Μέμφιδα έναν συνασπισμό από πρίγκιπες του δέλτα που υποστήριζαν την Ασσυρία⁹⁶, αλλά η αντίδραση του Ασουρμπανιπάλ σε αυτό ήταν να ταπεινώσει τις Θήβες⁹⁷, τις οποίες οι Ασσύριοι λεηλάτησαν. Μέχρι το 656 π.Χ. οι Κουσίτες είχαν αποσυρθεί από την αιγυπτιακή πολιτική σκηνή, αν και ο Κουσιτικός πολιτισμός επιβίωσε στο σουδανικό βασίλειο Ναπατάν για άλλη μια χιλιετία.

Έτσι λοιπόν το κομμάτι αυτό της ιστορίας της Αιγύπτου περιείχε πάρα πολλές αλλαγές τόσο πολιτικά όσο και θρησκευτικά. Η αυτοκρατορία που δημιουργήθηκε υπήρξε ισχυρή και ξακουστή, φτάνοντας στα πέρατα της Ασίας. Ωστόσο, η συνεχής απειλή από τους γειτονικούς λαούς, ο πολλαπλός σφετερισμός του θρόνου και η υφαρπαγή της εξουσίας από τους ιερείς αποδυνάμωσαν την Αίγυπτο και την αποπροσανατόλισαν από τον στόχο της που δεν ήταν άλλος από την κατάκτηση της κορυφής και τη δημιουργία ενός οικουμενικού και θρησκευτικού κράτους.⁹⁸

---

⁹¹ Brier 1999, 113.

⁹² Leahy 1984, 201.

⁹³ Brier 1999, 113; Rawlinson 1897, 326.

⁹⁴ Breasted 1908, 378-380; Rawlinson 1897, 336.

⁹⁵ Brier 1999, 113.

⁹⁶ Rawlinson 1897, 337.

⁹⁷ Rawlinson 1897, 337.

⁹⁸ Bowman 2023, 07 Ιανουαρίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΝΕΚΡΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ

2.1 Θρησκεία: ο συνδεδετικός κρίκος της ζωής και του θανάτου

Η κοσμοθεωρία των Αιγυπτίων περιστρεφόταν γύρω από τις δύο μεγάλες δυνάμεις, $\text{ḥ} m\text{ḥ}t$ Μάατ (τάξη) και Ισφέτ (αταξία), που δημιούργησαν τον κόσμο μέσα από το χάος της Νουν. Αν και αντικρουόμενες, οι δύο δυνάμεις ήταν απαραίτητο να συνυπάρχουν και να συγκρούονται αδιάκοπα, ώστε να διατηρηθεί η αρμονία του σύμπαντος. Έπειτα το σύμπαν χωρίστηκε σε τρία μέρη: στον ουρανό $\text{nw}t$, στη γη gb και στον Κάτω Κόσμο $\text{dw}3t$ (λυκαυγές).⁹⁹ Η Νουτ ήταν μια θεότητα με γυναικεία μορφή της οποίας το σώμα εκτεινόταν από τη μια έως την άλλη άκρη του Γκεμπ, περιβάλλοντάς και προστατεύοντάς τον. Η αναφορά της Νουτ στη Βίβλο των Νεκρών, στο ξόρκι 136^A, της προσδίδει μια εξέχουσα σημασία: όντας η θεά του ουρανού, εικονίζεται ως μητέρα του νεκρού που τον αγκαλιάζει σε έναν ουράνιο κάτω κόσμο και τον προστατεύει στο ταξίδι του (εικ. 1). Επίσης, σε πολλά άλλα ξόρκια, αναφέρεται ως η μητέρα του θεού ήλιου και έτσι, ο νεκρός γεννιέται από την κοιλιά της, όπως ακριβώς ο θεός ήλιος με τον οποίο ταυτίζεται ο νεκρός.¹⁰⁰ Το στόμα της Νουτ αποτελεί τον ορίζοντα στον οποίο ο ηλιακός δίσκος ανατέλλει και, περνώντας μέσα από το σώμα της, καταλήγει στο σημείο εκείνο που χάνεται για λίγο συμβολίζοντας έτσι το πέρασμά του στον ορίζοντα κατά τη διάρκεια της μέρας, μέχρι τη δύση του. Έτσι συμβαίνει και με τον άνθρωπο: γεννιέται, διανύει μια πορεία στον χρόνο και στον χώρο, χάνεται στιγμιαία (θάνατος) και ξανά γεννιέται. Το σημείο εκείνο όπου ο ήλιος χάνεται για λίγο από τη στιγμή που έδωσε, μεταξύ του τέλους της νύχτας και της αρχής της ημέρας, ονομάζεται λυκαυγές που κυριολεκτικά προέρχεται από τη λέξη Ντουάτ. Το Ντουάτ, λοιπόν, ως ιδέα δεν αποτελούσε εξολοκλήρου την απεικόνιση του Κάτω Κόσμου αλλά πολλές φορές ταυτιζόταν με τη Νουτ αποτελώντας τον μεταβατικό χωρόχρονο στον ουρανό και υπογραμμίζοντας τη στενή του σχέση με τα ουράνια σώματα. Αυτή η συνεχής εναλλαγή της ημέρας και της νύχτας στον ουρανό συνδυάστηκε με την κυκλική ροή του ήλιου που κάθε μέρα ανατέλλει και δύνει επαναλαμβανόμενα (γέννηση και θάνατος), εμπνέοντας τη δημιουργία μιας θρησκείας που περιστρεφόταν γύρω από τη συνεχή πάλη του καλού και του κακού και τη

⁹⁹ Tobin 1988, 169.

¹⁰⁰ Lucarelli 2017, 129; Taylor 2001, 53.

θριάμβευση του καλού μέσα από συγκεκριμένους τρόπους που οδηγούν στη διατήρηση της ροής των πραγμάτων.¹⁰¹

Το νόημα της λατρείας και της τελετουργίας, στην Αίγυπτο και πιθανώς σε όλες τις άλλες πρωταρχικές θρησκείες, είναι να συμφιλιώσει την ανθρώπινη κοινωνία με τον θεϊκό κόσμο, να ενσωματώσει την ανθρώπινη ζωή στις διαδικασίες και τους κύκλους της κοσμικής ζωής που νοούνται ως ο θεϊκός κόσμος και να διατηρούν τον κόσμο βοηθώντας τους θεούς να ξεπεράσουν το Χάος. Τρεις ιδιότητες καθορίζουν την ιδιαιτερότητα της αιγυπτιακής θρησκείας σε αυτό το πεδίο της ιερής δράσης: ο ρόλος της «μαγείας», η θεϊκή υπόσταση του Φαραώ και η σημασία της λατρείας του νεκρών.¹⁰² Η διατήρηση της κοσμικής τάξης είναι ο πιο σημαντικός στόχος της λατρευτικής δράσης και απαιτεί μαγική δύναμη. Η μαγεία,

 hk3 «Χέκα», δεν είχε στα χρόνια εκείνα την αρνητική σημασία που απέκτησε προς τος τέλος και που της προσδίδουμε σήμερα.¹⁰³ Αποτελούσε μείζονος σημασίας κομμάτι της συμπαντικής δημιουργίας καθώς εμφανίζεται ως πρώτο δημιούργημα αλλά και ως δημιουργός αιτία.¹⁰⁴ Δεν υπάρχει, επομένως, τρόπος διάκρισης μεταξύ «θρησκείας» και «μαγείας» στην αρχαία Αίγυπτο. Μαγεία σημαίνει τη λειτουργία κοσμογονικών ενεργειών με σκοπό τη διατήρηση ή την αποκατάσταση της τάξης. Οι ενέργειες που κάποτε ήταν παρούσες στη δημιουργία του κόσμου εξακολουθούν να είναι παρούσες στη διατήρησή του, και η ανθρώπινη κοινωνία είναι σε θέση, ακόμη και υποχρεωμένη, να συμμετάσχει σε αυτό το έργο της διατήρησης του σύμπαντος.¹⁰⁵ Η πολύπλευρη θεολογική υπόσταση της Μαγείας απαντάται και στη νεκρική ακολουθία όπου μέσα από την εφαρμογή μαγικών τεχνικών στη διαδικασία της ταρίχευσης, τη διακόσμηση της σαρκοφάγου με σύμβολα και «μαγικά» αντικείμενα και η απαγγελία αποτρεπτικών επωδών, αποτελούσαν σημαντικά όπλα που σκοπό είχαν να βοηθήσουν την ψυχή του νεκρού να φτάσει στην τελική του μεταμόρφωση σε Ακχ «δοξασμένο πνεύμα».¹⁰⁶ Η μαγεία, λοιπόν, είναι θρησκεία και αντίστροφα.

Αναπόσπαστο κομμάτι την ένωσης του ουράνιου με τον επίγειο κόσμο αποτέλεσε ο Φαραώ. Ως ο γιος του Ρε, ενσάρκωνε τον θεό στη γη και θεωρείτο ο μεσολαβητής μεταξύ των θεών και του αιγυπτιακού λαού. Κατά τη διάρκεια της βασιλικής στέψης, μεταμορφώθηκε σε εκδήλωση του θεού Ώρου και απέκτησε τη σοφία του για τη

¹⁰¹ Pierret 1885, 269.

¹⁰² Veiga 2012, 4.

¹⁰³ Faulkner 2017, 220.

¹⁰⁴ Κουσουλής 2004, 170.

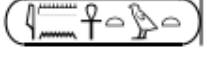
¹⁰⁵ Karshner 2011, 54; Assmann 2014, 8.

¹⁰⁶ Brier 1999, 103.

διακυβέρνηση της Αιγύπτου.¹⁰⁷ Από την περίοδο του Νέου Βασιλείου, η θεϊκή υπόσταση του βασιλιά πιστευόταν ότι είχε διαποτιστεί από τη στιγμή της απόκτησής της με μια θεϊκή εκδήλωση του θεού Άμμων-Ρε που ονομάζεται «ζωντανό βασιλικό Κα».¹⁰⁸ Η εκδήλωση αυτή ανανεωνόταν κατά τη διάρκεια του ετήσιου φεστιβάλ «Οπέτ» που γινόταν στον ναό του

Λούξορ στις Θήβες για να τιμάται η σημασία της. Δεν είναι τυχαία άλλωστε η φράση *ntr nfr* «τέλειος θεός», η οποία συχνά συνοδεύει το όνομα του φαραώ και στα

ιερογλυφικά αποτελείται από τη ραχοκοκαλιά του Οσίριδος και έχει ως ταξόγραμμα τον φαραώ, υποδηλώνοντας την άμεση σχέση μεταξύ τους.¹⁰⁹ Άλλωστε, τα ίδια τα ονόματά τους μέσα στα καρτούς τους, αποδείκνυαν πως οι ίδιοι κατείχαν μια θεϊκή καταγωγή. Ας πάρουμε

ως παράδειγμα το όνομα ενός πασίγνωστου φαραώ του Νέου Βασιλείου:

twf(w)-nhr(w)-jmn(w), το οποίο κυριολεκτικά μεταφράζεται ως «Το ζωντανό είδωλο του θεού Άμμων» και εμείς το γνωρίζουμε ως Τουταγχαμών.¹¹⁰ Ο Άμμων-Ρε ήταν ο κύριος θεός της αυτοκρατορικής Αιγύπτου και η επιρροή του ήταν τόσο μεγάλη που οι Θήβες κατεστάθησαν σπουδαίο θρησκευτικό κέντρο της εποχής με τον ομώνυμο ναό του Άμμων-Ρε στο Καρνάκ να θεωρείται εθνικός καθεδρικός ναός.¹¹¹ Έτσι λοιπόν ήταν φυσικό ο φαραώ να θέλει να φέρει στον τίτλο του ένα κομμάτι του θεού που εκπροσωπούσε ώστε να διατηρεί αμείωτη την πίστη των ανθρώπων στο πρόσωπό του. Η φήμη για τη θεϊκή υπόσταση του φαραώ είχε φτάσει και σε μέρη έξω από την Αίγυπτο, όπως στην Ελλάδα και τις αποικίες της, όπως διακρίνεται σε ένα απόσπασμα του Διόδωρου Σικελιώτη τον 1^ο αιώνα π.Χ. στο οποίο γράφει: «διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλεῖς προσκυνεῖν τε καὶ τιμᾶν ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς, ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὄλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τε καὶ δυναμένους τὰ μέγιστ' εὐεργετεῖν ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.»¹¹² Με λίγα λόγια οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ο κατεξοχὴν λαός ο οποίος «προσκυνούσε» τους βασιλεῖς και τους τιμούσε ως αληθινοί θεοί, πιστεύοντας ότι δεν έχουν αποκτήσει την υπέρτατη αυτή δύναμη χωρίς τη βοήθεια της θείας πρόνοιας και επίσης ότι όσοι είναι πρόθυμοι να δώσουν τις μεγαλύτερες ευεργεσίες και έχουν τη δύναμη να δίνουν τέτοιες τιμές, μετέχουν στη θεία φύση.

¹⁰⁷ Collins 2014, 841.

¹⁰⁸ Collins 2014, 841.

¹⁰⁹ Collins 2014, 841.

¹¹⁰ Κουσούλης 2004, 196.

¹¹¹ Goelet 2003, 20.

¹¹² Collins 2014, 842.

Για τους Αιγύπτιους η έννοια του κράτους ήταν συνυφασμένη με την έννοια της τάξης, της αλήθειας και της δικαιοσύνης που μεταφράζεται ως Μάατ.¹¹³ Ως θεϊκό ον, η Μάατ προσωποποιήθηκε ως μια καθιστή γυναίκα που φορούσε ένα φτερό στρουθοκαμήλου στα μαλλιά της, το οποίο αποτελούσε το κατεξοχήν σύμβολο της θεότητας. Στη διαδρομή της ψυχής στον κάτω κόσμο, η καρδιά του νεκρού έπρεπε να ζυγιστεί και εάν ήταν ελαφρύτερη από το φτερό σήμαινε πως έζησε μια δίκαιη ζωή και η ψυχή μπορούσε να πετάξει ελεύθερη. Με πολλούς τρόπους, οι Αιγύπτιοι επέκτειναν το βασικό όραμα της κεντρικής θέσης της Μάατ στις αρχές της κοσμικής διακυβέρνησης όπου το κράτος έπρεπε να ισορροπήσει τέλεια με το πρότυπο της Μάατ.¹¹⁴ Εάν επικρατήσουν οι δυνάμεις του αρχέγονου χάους, η ύπαρξη των Αιγυπτίων θα έβγαινε εκτός ισορροπίας και η αταξία και η αναταραχή θα επικρατούσαν στη γη. Είναι σημαντικό ότι η Μέμφις, μια από τις πρωτεύουσες της Αιγύπτου και ως εκ τούτου η κατοικία του βασιλιά, είχε το προσωνύμιο «η ισορροπία της γης».¹¹⁵ Η Μάατ ήταν το θείο δώρο της τάξης που όλοι οι Αιγύπτιοι χρεώθηκαν να υπερασπίζονται ενάντια στις αδυσώπητες προσπάθειες των ανατρεπτικών δυνάμεων της Ισφέτ, δηλαδή της αταξίας. Η Ισφέτ θα μπορούσε να εκδηλωθεί με πολλούς τρόπους επάνω στη γη όπως αδικήματα, ψέματα, φθορά, εξεγέρσεις, ασθένειες, πολέμους και φυσικές καταστροφές. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι καταστάσεις αυτές έπρεπε να αποφευχθούν με κάθε τίμημα και το άτομο που είχε τη μεγαλύτερη ευθύνη να διατηρήσει τη Μάατ ήταν ο φαραώ που κυβερνούσε στην πρωτεύουσα. Οι θεοί του παρέδωσαν τη Μάατ στην αρχή της βασιλείας του, σίγουροι για την πεποίθησή τους ότι θα κυβερνούσε την Αίγυπτο για λογαριασμό τους με υποδειγματικό τρόπο. Ο φαραώ, με τη σειρά του, ανέθεσε την εξουσία του και την ευθύνη του έναντι της Μάατ σε όλους τους αξιωματούχους του, και το ίδιο έκαναν εκείνοι στους κατώτερους υπαλλήλους τους. Η αιγυπτιακή αίσθηση της πολιτικής κοινότητας ήταν τόσο μεγάλη που τελικά ακόμη και ο πιο ταπεινός αγρότης είχε τον ρόλο του στη διατήρηση της παγκόσμιας τάξης.

Στην αρχαία Αίγυπτο, η νεκρική θρησκεία δεν ήταν απλώς ένας τομέας πολιτιστικής πράξης μεταξύ άλλων, όπως η λατρεία των θεών, η οικονομία, ο νόμος, η πολιτική, η λογοτεχνία και ούτω καθεξής. Μάλλον, σε αυτήν την περίπτωση, έχουμε να κάνουμε με ένα κέντρο πολιτιστικής συνείδησης, ένα κέντρο που ακτινοβολούσε σχεδόν σε όλους τους άλλους τομείς του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού. Στο κέντρο αυτής της φιλοσοφίας βρίσκεται ο θάνατος. Ο θάνατος και η αναγκαιότητα του θανάτου είναι η κοινή κληρονομιά

---

¹¹³ Karshner 2011, 53; Tobin 1987, 113.

¹¹⁴ Tobin 1987, 113.

¹¹⁵ Goelet 2003, 19.

όλων των γήινων όντων, που μοιράζεται ο άνθρωπος με τα ζώα και τα φυτά. Αλλά τα ζώα και τα φυτά δεν γνωρίζουν τίποτα για αυτό το πεπρωμένο.¹¹⁶ Η πλεονάζουσα γνώση που δεν παρέχεται από τη φύση ορίζεται ρητά ως θεϊκή γνώση. Μόνο οι αθάνατοι θεοί πρέπει λοιπόν να γνωρίζουν τα πάντα. Σε αντίθεση, όμως, με τα ζώα και τα φυτά ο άνθρωπος βρέθηκε στη θέση να μπορεί να αισθάνεται και να επικοινωνεί με τους θεούς. Η περιέργειά του για τη λειτουργία των πραγμάτων τον έκανε να ανακαλύψει πολλές θεϊκές γνώσεις σε σχέση με τη σύντομη ζωή και τη θνητότητά του και να τιμωρηθεί για αυτό. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο βιβλικός μύθος της Πτώσης του Αδάμ και της Εύας οι οποίοι θέλησαν να φάνε από το απαγορευμένο δέντρο της γνώσης και να γίνουν γνώστες, όπως ο δημιουργός τους. Δεν είχαν, όμως, την ευκαιρία καθώς, πριν προλάβουν να φάνε από αυτό το δέντρο, εκδιώχθηκαν από τον Παράδεισο και έχασαν τα προνόμια της «ελευθερίας» τους, μια ελευθερία που μεταφράζεται ως απλή άγνοια καταστάσεων που δεν ήταν στο χέρι τους να αλλάξουν, όπως ο θάνατος.¹¹⁷

Οι Αιγύπτιοι δεν καθόριζαν τη ζωή και τον θάνατο όπως εμείς. Για αυτούς, η ζωή και ο θάνατος ήταν οντότητες ακαθόριστου χρόνου και τόπου: κάποιος θα μπορούσε να είναι περισσότερο ή λιγότερο ζωντανός και επίσης περισσότερο ή λιγότερο νεκρός. Όπως οι περισσότερες από τις παραδοσιακές κοινωνίες της εποχής μας, έτσι και οι προηγούμενες περίοδοι ήταν πεπεισμένες ότι υπήρχε κάτι σαν ένα «βασίλειο των νεκρών» και ότι ήταν σημαντικό για τους ζωντανούς να δημιουργήσουν μια πολιτισμικά διαμορφωμένη και οργανωμένη σχέση μαζί του. Η έννοια του βασιλείου των νεκρών ως αντίθετου προς το βασίλειο των ζωντανών είναι η πιο γενική και διαδεδομένη έννοια, χωρίς να δίνεται καθορισμός της μορφής του, καθώς περιγράφεται ξεχωριστά από άνθρωπο σε άνθρωπο και από θρησκεία σε θρησκεία είτε ως ένα σκιερό βασίλειο χωρίς ζωή και νόημα, είτε ως σφαίρα βελτιωμένης ζωής, ως κόλαση, καθαρτήριο ή παράδεισος.¹¹⁸

Ο θάνατος λοιπόν, θεωρούνταν πάντα ως κάτι που επακολουθούσε στο τέλος της ζωής και η συνέχειά του ήταν άγνωστη. Ήταν, ωστόσο, πάντα παρών στους Αιγύπτιους, καθόριζε τον τρόπο διαβίωσής τους και τους ωθούσε σε επενδύσεις που υποτίθεται ότι θα αύξαναν το μερίδιο της ζωής και θα μείωναν αυτό του θανάτου. Πάνω απ' όλα αυτές οι επενδύσεις περιλάμβαναν την προετοιμασία ενός τάφου και την άρρηκτη ένταξη του εαυτού τους στους αστερισμούς της κοινωνίας. Ο τάφος, εξυπηρετούσε για εκείνους τη ζωή και όχι τον

---

¹¹⁶ Assmann 2005, 3.

¹¹⁷ Assmann 2005, 5.

¹¹⁸ Assmann 2005, 14.

θάνατο.¹¹⁹ Δεν αποτελούσε την τελευταία κατοικία όπως ισχύει στις μέρες μας, αλλά ήταν το μέρος εκείνο που ο κάθε άνθρωπος επέλεγε και προετοίμαζε σωστά, ώστε να είναι έτοιμος για την κρίση των θεών. Στόχος ήταν και η ψυχή του να κερδίσει την αιώνια ζωή και το όνομά του να μείνει χαραγμένο στις μνήμες των ζωντανών. Όπως λοιπόν αναφέρει ο Assmann, οι Αιγύπτιοι μισούσαν τον θάνατο. Για τον λόγο αυτόν δημιούργησαν πολλές μορφές του όπως μούμιες, τάφους, τοιχογραφίες και παπύρους όχι για να τον επιβεβαιώσουν, αλλά για να τον αρνηθούν παρουσιάζοντας τους νεκρούς όπως ακριβώς ήταν εν ζωή: νέους, καλοντυμένους, περιτριγυρισμένους από την οικογένεια και άφθονο φαγητό.¹²⁰ Άρα λοιπόν η νεκρική λατρεία δεν είχε να κάνει με την εξοικείωση του θανάτου, αλλά με την αντιμετώπισή του και την προετοιμασία για την «επέκταση/νίκη της ζωής», ακόμη και μετά τον αναπόφευκτο ερχομό του.

2.2 Ο συμβολικός χαρακτήρας του Όσιρι και του Ρα στην αναγέννηση του νεκρού

Όπως ήδη ανέφερα στο προηγούμενο κεφάλαιο, ο αιγυπτιακός πολιτισμός ήταν μια από εκείνες τις κοινωνίες που δεν αποδέχονταν τον θάνατο αλλά επαναστατούσαν ενάντιά του με όλη τη δύναμη που είχαν στη διάθεσή τους. Αυτή η εξέγερση έλαβε, πέρα από τη μορφή της λατρείας, τη μορφή της θρησκείας. Βαθιά ριζωμένος στον τρόπο αυτόν σκέψης υπήρξε ο μύθος του Όσιρι. Ο Όσιρις ήταν βασιλιάς της Αιγύπτου, διάδοχος του πατέρα του, του θεού Γκεμπ. Σε αντίθεση με τους θείους προκατόχους του στο βασιλικό αξίωμα (τον ήλιο-θεό Ρε, τον αέρα-θεό Σου και τον Γκεμπ-θεό της γης) ο Όσιρις δεν ήρθε στον θρόνο ως μοναχοπαίδι αλλά με έναν αδελφό και αντίπαλο, τον Σεθ. Κάποια στιγμή η βασιλεία του Όσιρι έληξε βίαια, καθώς προδόθηκε και τελικά δολοφονήθηκε από τον αδελφό του. Ο Σεθ διαμέλισε το σώμα του Όσιρι και το σκόρπισε σε διάφορα σημεία. Έτσι ήρθε στον κόσμο ο θάνατος, φέρνοντας τους θεούς αντιμετώπους με ένα μεγάλο πρόβλημα. Η σωτηρία του όμως βρισκόταν στα χέρια των αδελφών του, Ίσιδα και Νέφθιδα. Εκείνη που έσωσε τον Όσιρι ήταν η αδελφή-σύζυγός του Ίσιδα, η οποία χρησιμοποιώντας τα μαγικά της λόγια συναρμολόγησε τα διάσπαρτα μέρη του σώματός του και τον επανέφερε στη ζωή.¹²¹ Ένας ύμνος στον Όσιρι από τη 18^η Δυναστεία (Στήλη του Λούβρου C 286) αφηγείται τις ενέργειές της: *«Η Ίσις η ισχυρή, προστάτιδα του αδελφού της, που τον αναζήτησε ακούραστα, που διέσχισε αυτή τη γη πενθώντας και δεν ξεκουράστηκε μέχρι που τον βρήκε, που του έδωσε σκιά με τα πούπουλά*

¹¹⁹ Assmann 2005, 17.

¹²⁰ Assmann 2005, 17-18.

¹²¹ Kucharek 2017, 118.

της...». ¹²² Έπειτα από αυτά τα γεγονότα, ο Όσιρις, νικώντας τον θάνατο έγινε ο θεός του Κάτω Κόσμου. Η λατρεία του Οσίριδος, του νεκρού που θεοποιήθηκε, ήταν το αρχαιότερο στοιχείο της θρησκείας της δυναστικής περιόδου. Στη Βίβλο των Νεκρών, τα κείμενα που γράφτηκαν για τον νεκρό φαραώ σχετίζονται με το ταξίδι του Όσιρι στον κάτω κόσμο, όπου κατά την ώρα της κρίσης του βρίσκεται άμεμπτος και στη συνέχεια γίνεται Άρχοντας των Νεκρών. Σε πολλούς παπύρους και τοιχογραφίες του Νέου Βασιλείου ο Όσιρις εμφανίζεται καθήμενος στον θρόνο του να παρακολουθεί τις δοκιμασίες που περνά ο νεκρός. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το ξόρκι 125 από τη Βίβλο των Νεκρών στον ναό της θεάς Χάθορ στο Deir el-Medineh. ¹²³ Εάν περάσει επιτυχώς τις δοκιμασίες, ο νεκρός φαραώ μετουσιώνεται σε Όσιρι και ζει για πάντα. Κατά τη διάρκεια του φεστιβάλ Khoiak, οι αιγύπτιοι αναβίωναν τα «Μυστήρια του Όσιρι», δηλαδή τον θάνατο, τη μουμιοποίηση, την ταφή και την ανάσταση του θεού. ¹²⁴ Ειδικά η τελετουργία της ταρίχευσης μιμείτο τις τελετουργίες που χρησιμοποιήθηκαν στον Όσιρι, παρομοιάζοντας έτσι τον νεκρό μαζί του ώστε να επιτευχθεί η ίδια αναγέννηση. Η ιδιότητα του Όσιρι ήταν τόσο στενά συνδεδεμένη με το σκεπτικό της αναγέννησης του νεκρού που κατάφερε να διατηρήσει τη θέση του ως θεού και κριτή των νεκρών από την Προδυναστική έως την Πτολομαϊκή Περίοδο. ¹²⁵

Ανέκαθεν το αιγυπτιακό πάνθεον αποτελούνταν από έναν μεγάλο αριθμό θεοτήτων που ο καθένας και η καθεμία συνέβαλλαν με τον δικό τους τρόπο στη δημιουργία του κόσμου και στη διατήρηση της τάξης των πραγμάτων. Οι Αιγύπτιοι έτειναν να χρησιμοποιούν τη λέξη «θεός» η οποία περιλάμβανε όλους τους θεούς σαν μια ολότητα, δίνοντας στον πολυθεϊσμό μια έντονη αίσθηση ενότητας που ονομάζεται «κοσμογονικός πολυθεϊσμός». ¹²⁶ Όλα όσα υπάρχουν, συμπεριλαμβανομένων των θεών, έχουν μια προέλευση: προήλθαν από τον θεό ήλιο, ο οποίος είναι το μόνο άκτιστο ον. Το σύμπαν εξελίχθηκε από την πρώτη ανατολή του ηλίου, όταν ο θεός ήλιος άλλαξε από ασυνείδητη, αδρανή προϋπαρξη στα αρχέγονα νερά σε συνειδητή, δημιουργική ύπαρξη. Έτσι, υπήρχε πάντα στην αιγυπτιακή θρησκεία μια πολύ ισχυρή μονιστική προοπτική, ενός θεού από τον οποίο αναδύθηκε ολόκληρο το σύμπαν, και που δεν αντιμετωπίζει το σύμπαν από έξω, αλλά που το ζωντανεύει εκ των έσω. Ο κοσμογονικός μονοθεϊσμός βλέπει τον κόσμο όχι τόσο ως δημιουργία αλλά μάλλον ως εκπόρευση, αλλά οι δύο έννοιες δεν αποκλείουν η μία την άλλη στην αιγυπτιακή σκέψη. Ο κόσμος θεωρείται και ως δημιούργημα και ως μεταμόρφωση του θεού.

¹²² Assmann 2005, 23-24.

¹²³ Von Lieven 2012, 263.

¹²⁴ Chapman 2016, 113.

¹²⁵ Assmann 2005, 262.

¹²⁶ Assmann 2014, 67.

Έχοντας λοιπόν ήδη στο αιγυπτιακό σκεπτικό την αναγνώριση του ήλιου σαν κυρίαρχο στοιχείο της δημιουργίας αλλά και μια στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών στο πολιτικό και εδαφικό γίνεσθαι της Αιγύπτου, αναδύθηκε κατά το Νέο Βασίλειο μια οικουμενική προοπτική, πέρα από την παραδοσιακή προοπτική της ενότητας. Μέχρι εκείνο το σημείο, οι άνθρωποι ζούσαν σε έναν κόσμο του οποίου τα όρια συνέπιπταν με τα σύνορα της Αιγύπτου. Το εξωτερικό βασίλειο δεν θεωρήθηκε μέρος της δημιουργίας αλλά του χάους.¹²⁷ Από το 1570 π.Χ. και μετά οι Αιγύπτιοι άρχισαν να έχουν εμπειρίες που απαιτούσαν μια ριζικά διαφορετική αντίληψη. Η επεκτατική πολιτική της Αιγύπτου και η κατατρόπωση των διάφορων εχθρικών λαών που την απειλούσαν, την εισήγαγαν σε ένα δίκτυο πολιτικών διασυνδέσεων και έγινε παγκόσμιος παίκτης μεταξύ, δίπλα και πάνω από άλλες δυνάμεις ίσης ή μικρότερης σημασίας Έτσι δημιουργήθηκε για πρώτη φορά μια δυναμική στροφή προς τον Μονοθεϊσμό.¹²⁸

Τη ριζοσπαστική αυτή εικόνα της αιγυπτιακής λατρείας του ηλιακού δίσκου – θεού Ρα έφερε ενεργά στο προσκήνιο με την άνοδό του στον θρόνο, ο Ακενατόν. Τυφλωμένος από τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, προσπάθησε να επιβάλλει τη λατρεία του Ρα παραμερίζοντας τους υπόλοιπους θεούς: έκλεισε τους ναούς τους, απέλυσε τους ιερείς τους, έσβησε τα ονόματά τους και έπαυσε τις τελετουργίες τους.¹²⁹ Η θεωρία την οποία ανέπτυξε πήγαζε από την παραδοσιακή ιδέα ότι ο ήλιος δεν παράγει μόνο φως και ζεστασιά μέσω της ακτινοβολίας του αλλά και χρόνο μέσω της κίνησής του. Αν ολόκληρη η πραγματικότητα πηγάζει από το φως και τον χρόνο, οι άλλοι θεοί είναι περιττές μυθοπλασίες, χωρίς κανένα ρόλο στη δημιουργία και τη διατήρηση του σύμπαντος. Όπως διαβάζουμε σε έναν από τους ύμνους του λέει: «Εσύ (είσαι) ο ένας και μοναδικός Θεός πέρα από τον οποίο δεν υπάρχει άλλος θεός.»¹³⁰ Παρά τον υπέρμετρο ζήλο που υπέδειξε ο Ακενατόν για την προώθηση του θεού Ρα, δεν υπήρχε η απήχηση που περίμενε.¹³¹ Η θεολογία του δεν ήταν ανθρωπομορφική αλλά ηλιομορφική και αποτελούσε περισσότερο κομμάτι της κοσμολογίας παρά της θεολογίας. Δεν εξυπηρετούσε λοιπόν στο να ταυτιστούν οι άνθρωποι μαζί του, θεωρούνταν σαν ένα θεϊκό στοιχείο που υπήρχε από τη δημιουργία του κόσμου και θα συνέχιζε να υπάρχει. Μετά το θάνατο του βασιλιά, οι παλιοί θεοί επαναφέρθηκαν και κάθε ίχνος της νέας θρησκείας και του ιδρυτή της σβήστηκε. Παραδόξως, ωστόσο, η εξέλιξη των ιδεών που κορυφώθηκε με την επανάσταση του Ακενατόν δεν διακόπηκε σε καμία περίπτωση, πόσο μάλλον συνεχίστηκε

¹²⁷ Assmann 2014, 53.

¹²⁸ Assmann 2001, 15,

¹²⁹ Assmann 2001, 199-200.

¹³⁰ Assmann 2014, 55.

¹³¹ Assmann 2001, 201.

από τους ιερείς των Θηβών. Η μεταφορά της αιγυπτιακής πρωτεύουσας από τις Θήβες στην Αμάρνα κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ακενατόν, έδωσε στους ιερείς του Άμμων-Ρα τη δυνατότητα να αναλάβουν τα ηνία της πόλης πολιτικά και θρησκευτικά.

Οι οπαδοί του Ρα, του θεού του ήλιου, πίστευαν σε έναν παράδεισο με πιο πνευματικό χαρακτήρα και η μεγάλη τους ελπίδα ήταν να καταλάβουν μια θέση στη βάρκα του θεού και να ταξιδέψουν μαζί του, όπου κι αν εκείνος πήγαινε. Από την άλλη πλευρά, ο «παράδεισος» του Όσιρι απευθυνόταν περισσότερο στις μάζες της Αιγύπτου καθώς ήταν πιο υλιστικός αλλά και γιατί χάρισε στους ανθρώπους τις ελπίδες για ανάσταση και αθανασία. Η λατρεία του παρέμεινε αμείωτη καθ' όλη τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου, παρά την ισχυρή επιρροή που ασκούσαν σε όλη τη χώρα οι ιερείς του Άμμων-Ρα στις Θήβες. Για τον λόγο αυτόν, ακόμη και όταν βασιλιάδες όπως ο Αμενχοτέπ IV-Ακενατόν και ιερείς ανά διαστήματα προσπάθησαν να απορροφήσουν τη λατρεία του Όσιρι σε θρησκευτικά συστήματα με κέντρο τον ηλιακό θεό απέτυχαν και ο Όσιρις, ο άνθρωπος-θεός, θριάμβευε πάντα. Ο Όσιρις, στη μετάβαση της θρησκείας της Αιγύπτου από τους Αιγύπτιους θεούς στον Χριστιανισμό, ταυτίστηκε με τον Ιησού Χριστό τόσο ως προς την ιστορία της ζωής του αλλά και ως προς την υπόσχεση για ανάσταση και αθανασία.¹³²

2.3 Η σημασία της ανθρώπινης υπόστασης και τα χαρακτηριστικά της

Κατά της διάρκεια της ζωής του, ο άνθρωπος έπρεπε να ακολουθεί ορισμένες αρετές που θα του εξασφάλιζαν αργότερα την κάθαρση. Εκτός από το σώμα έπρεπε να φροντίζει και την ψυχή του. Φυσικά, όπως και με τα σημερινά θρησκευτικά πρότυπα, η ψυχή στην αρχαία Αίγυπτο έπρεπε να παραμένει καθαρή και αγνή για να μπορέσει να περάσει στην αιώνια ζωή. Ωστόσο, υπάρχει μια μικρή διαφορά σε σύγκριση με τα νεότερα θρησκευτικά πρότυπα ως προς την υπόσταση του ανθρώπου. Στον Χριστιανισμό ο άνθρωπος δημιουργήθηκε κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση από τον Θεό, αποτελούμενος από σάρκα και ψυχή. Στην αιγυπτιακή θρησκεία η υπόσταση ενός ανθρώπου ήταν πολυδιάστατη καθώς αποτελούνταν από περισσότερα χαρακτηριστικά που έπρεπε να λειτουργούν σε αρμονία, χωρίς κάποιο να υφίσταται παραμέληση. Τα χαρακτηριστικά δε στόχευαν τόσο το σώμα, όσο την προσωπικότητα του νεκρού και ορισμένα από αυτά παρουσιάζονται σε ένα αρχαίο κείμενο από έναν τάφο της 18^{ης} Δυναστείας που ανήκει στον γραφέα Αμενεμχέτ: «...για το κα του, για

---

¹³² Carus 1905, 416.

τη στήλη ... [για] το [μπα] του, για το πνεύμα του (ακχ), για το σώμα του (χατ), για τη σκιά του (σουτ)...». ¹³³

2.3.1 Το Ka

Μια τυπική αιγυπτιακή άποψη περί ψυχής είναι μια περιγραφή του συναισθήματος που σφύζει στο στήθος μας - εκείνο το μέρος του σώματος που βρίσκεται ανάμεσα στα χέρια και βρίσκει μια ζωντανή έκφραση στη χρήση των χεριών μας. Ονομάζεται $\mathbf{K3}$ «Ka» και απεικονίζεται στα ιερογλυφικά με δύο απλωμένα χέρια. Αποτελεί τον εξιδανικευμένο εαυτό μας ¹³⁴, για τον λόγο αυτόν τοποθετείτο μέσα στο τάφο ως κτέρισμα με τη μορφή αγαλματιδίων αναπαράστασης της ζωντανής μορφής του νεκρού στα οποία το Ka κατοικούσε, όταν έφευγε από το σώμα. ¹³⁵ Η κύρια ιδιότητα του Ka είναι η ζωογόνος δύναμη του. Δεδομένου ότι το Ka ήταν το στοιχείο υπεύθυνο για τη διατήρηση της ζωής, σχετιζόταν επίσης με τη γονιμότητα, τη σεξουαλική ισχύ, τη διατροφή και τη δύναμη. Ένα Ka γεννιέται μαζί με έναν άνδρα. Μεταφέρεται από πατέρα σε γιο μέσω της τεκνοποίησης παραμένοντας αναλλοίωτο. Από αυτή την άποψη ο γιος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η εκδήλωση του πατέρα, όπως και ο φαραώ ως η εκδήλωση του θεού. Η διάρκεια της ζωής που περιορίζεται από τη γέννηση έως και τον θάνατο ονομαζόταν $\mathbf{Kw}$ 'h'w από τους Αιγύπτιους. Αναφέρεται σε μια χρονική περίοδο, κατά την οποία ένα ον βρισκόταν σε κατάσταση $\mathbf{Knh}$ 'nh, δηλαδή εν ζωή. Η έννοια του Ka ήταν στενά συνδεδεμένη με την περίοδο της ζωής και η ζωτική του δύναμη άφηνε έναν άνθρωπο τη στιγμή του θανάτου του, όταν η επίγεια ζωή του τελείωνε. Το γεγονός του θανάτου ξεκινούσε μια μεταβατική περίοδο στην οποία το Ka «αναπαύεται», παύει να είναι ενεργό και ως αιώνιο και θεϊκό στοιχείο, προηγείται του νεκρού στη μετά θάνατον ζωή. Το σώμα προχωρά στο εργαστήριο ταρίχευσης για την προετοιμασία του όπου υποβάλλεται σε περίπλοκες φυσικές και μαγικές διαδικασίες, που επιτρέπουν στον νεκρό να έρθει στο Ka του. Αν δεχτούμε τον συμβολισμό του ηλιακού κύκλου, ο αποθανών «δύει» $\mathbf{Khtp}$ 'htp πίσω από τον ορίζοντα και ξεκινά το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο (ή το μέρος στο οποίο ταξιδεύει ο ήλιος τη νύχτα). ¹³⁶ Τη στιγμή εκείνη, ο νεκρός δε βρίσκεται ακόμη στο βασίλειο των ευλογημένων, αλλά στην περιοχή του σκότους, όπου

¹³³ Κουσούλης 2004, 37.

¹³⁴ Martin and Silverman 1945, 5.

¹³⁵ Thomas 1920, 265.

¹³⁶ Ιδιωματισμός με διττή σημασία: το να δύει ο ήλιος και το να βρίσκεσαι στην κάθοδο (να πεθαίνεις).

πρέπει να αποδείξει ότι είναι ικανός και άξιος να αναστηθεί και να γίνει δεκτός ανάμεσα στους ευλογημένους. Επειδή το Κα και ο εαυτός δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα, είχαν μια συμβιωτική σχέση στην επίγεια ζωή: μία σχέση που διαλύθηκε στο θάνατο και έπρεπε να αποκατασταθεί, αν και σε διαφορετική μορφή, μέσω των τελετουργιών. Μαζί με τις θρησκευτικές τελετουργίες αλλά και τις προσφορές των οικείων του νεκρού το Κα, κάνοντας με επιτυχία το ταξίδι του στον Κάτω Κόσμο, μπορούσε να επανενωθεί με το ταριχευμένο σώμα στην αιώνια ζωή. Σύμφωνα με την αρχαία αιγυπτιακή θρησκεία, κάθε άνθρωπος επέστρεφε στο Κα σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ύπαρξής του έπειτα από το επιτυχημένο του ταξίδι στη μετά θάνατον ζωή που κατέληγε στη δικαίωση και εν συνεχεία στην αναγέννηση.¹³⁷ Το κομμάτι γνωστό ως ξόρκι 105 από το Βιβλίο των Νεκρών, παρουσιάζει μια σκηνή στην οποία ο νεκρός έρχεται ενώπιον του Κα του, στο τέλος του ταξιδιού του, για να ενωθεί μαζί του:

«Σε χαιρετώ Κα, ζωή μου! Ιδού, έχω έρθει μπροστά σου,

Ανέτειλα σαν τον ήλιο, έχω γίνει Μπα, δυνατός και υγιής.

Σου έφερα θυμιάμα, για να σε εξαγνίσω με αυτό,

για να εξαγνίσω τον ιδρώτα σου με αυτό.

Αυτός ο μοχθηρός λόγος που έβγαλα, αυτή η μοχθηρή πράξη που έκανα,

δε μου καταλογίζεται,

γιατί έχω το πράσινο φυλαχτό, που ανήκει στον λαιμό του Ρε και έχει δοθεί σε όσους κατοικούν στον ορίζοντα.¹³⁸

Ενημερούν και, (έτσι,) ενημερώ, ενημερούν και (έτσι,) ενημερώ,

το Κα μου (ενημερεί) όπως το δικό τους, η τροφή του Κα μου είναι όπως η δική τους.

Εσύ που κρατάς τη ζυγαριά, σήκωσε τη Μάατ στη μύτη του Ρε σήμερα,

Κα μου, μην επιτρέψεις να αφαιρεθεί από εμένα το κεφάλι μου,

(γιατί) έχω μάτι που βλέπει και αυτί που ακούει.

Δεν είμαι τάυρος προς θυσία,

δεν είμαι προσφορά επίκλησης προς τους ουράνιους θεούς,

---

¹³⁷ Janák 2003, 194.

¹³⁸ Barbash 2017, 80. Το φυλαχτό τοποθετούνταν στο σώμα του νεκρού κατά τη μουμιοποίηση. Κατέχοντας το πράσινο φυλαχτό, ο αποθανών δείχνει την ικανότητά του να συγκαταλέγεται στους ευλογημένους νεκρούς που κατοικούν στον ορίζοντα.

άλλοι λένε: ουράνιοι θεοί και Νούτ (Νύχτα).

Έρχομαι σε εσένα εξαγνισμένος και δικαιωμένος (όπως) ο Όσιρις ενάντια στους εχθρούς του.»¹³⁹

2.3.2 Το Μπα

Δεν είναι λίγες οι φορές που το Μπα συνδυάστηκε με το Κα ως μία σημασία από τους ερευνητές. Αυτό βέβαια είναι φυσικό καθώς φαινομενικά τα δύο αυτά στοιχεία έχουν να κάνουν με τη δική μας έννοια της ψυχής, ωστόσο υπάρχει μεταξύ τους μια ειδοποιός διαφορά. Όπως προανέφερα, το Κα είναι το κομμάτι εκείνο του ανθρώπου που γεννιέται μαζί του, τον συντροφεύει σε όλη του τη ζωή, αποχωρίζονται προσωρινά στον θάνατο και ενώνονται ξανά μετά το πέρασμα του Κα από τον Κάτω Κόσμο. Για να καταλάβουμε την υπόσταση του 𓆎 b3 «Μπα», είναι σημαντικό να αναφέρω τη μορφή με την οποία αποτυπώνεται ζωγραφικά στους τάφους ως ένα γεράκι με κεφάλι ανθρώπου.¹⁴⁰ Γενικά, στο μυαλό μας, το πουλί συνήθως συμβολίζει την ψυχή. Μπορούμε να πάρουμε ως παράδειγμα τη χριστιανική θρησκεία όπου το λευκό περιστέρι συμβολίζει το Άγιο Πνεύμα της Αγίας Τριάδας αλλά και γενικά την κάθε αγνή ψυχή που πετά προς τον παράδεισο. Έτσι, βλέποντας το Μπα να αντιπροσωπεύεται από ένα πουλί είναι βέβαιο πως μας έρχεται στο μυαλό η ίδια σκέψη.

Ο Assmann, κάνοντας έναν διαχωρισμό στα βασικά στοιχεία της ανθρώπινης υπόστασης τα ταξινομήσε σε δύο ξεχωριστές κατηγορίες: στη «φυσική σφαίρα» που αποτελεί τις ιδιότητες του φυσικού εαυτού όταν είναι εν ζωή και στην «κοινωνική σφαίρα» που αποτελεί τις ιδιότητες του κοινωνικού εαυτού, όσα δηλαδή μοιράζεται το άτομο με την κοινωνία.¹⁴¹ Στη φυσική σφαίρα τοποθέτησε τις έννοιες του σώματος, των άκρων και του νεκρού σώματος, καθώς και του Μπα και της Σκιά, επειδή εκείνη υπάρχει μόνο όταν το σώμα βρίσκεται εν ζωή. Στην κοινωνική σφαίρα τοποθέτησε τις έννοιες του Κα, του ονόματος αλλά και της μούμιας καθώς η ίδια λέξη σήμαινε επίσης «αριστοκράτης», «αξιοπρεπής» και προσδιόριζε πρώτα και κύρια την ανώτερη θέση του φαραώ και έπειτα την κατάσταση του σώματος μετά θάνατον. Η μούμια, όπως εξήγησα και στο κεφάλαιο της θρησκείας, ήταν το

¹³⁹ Janák 2003, 193.

¹⁴⁰ Martin and Silverman 1945, 5; Gardiner 1975, 563. Η γραφή του ποικίλλει και μπορεί να βρεθεί και με το ιδεόγραμμα 𓆎 από τη 18^η Δυναστεία και μετά, που ταιριάζει επακριβώς στη ζωγραφική του αποτύπωση, ενώ παλαιότερα γραφόταν ως 𓆎 .

¹⁴¹ Assmann 2014, 89.

σώμα ως φορέας ενός αναγνωριστικού σημείου κυριαρχίας, το οποίο είχε επίδραση στην κοινωνική σφαίρα και δημιουργούσε σεβασμό για τους νεκρούς στον κάτω κόσμο. Η καρδιά ήταν η «διασύνδεση» μεταξύ της προσωπικής σφαίρας και της κοινωνικής σφαίρας και το έργο της συνίστατο στην ενσωμάτωση αυτών των δύο σφαιρών στην ολότητα ενός ατόμου.

Άρα, το Μπα είναι μια έννοια της ψυχής; Αν ναι, πώς ο Assmann τη συγκαταλέγει στις φυσικές ιδιότητες του ατόμου; Από τη σκοπιά της συγκριτικής θρησκείας, το Μπα προφανώς ανήκε στην κατηγορία της «ελεύθερης ψυχής», γιατί η ελευθερία κινήσεων ήταν το κύριο χαρακτηριστικό της. Ο στόχος των ταφικών τελετουργιών σε αυτό το κομμάτι ήταν να επιτευχθεί πρώτα ο διαχωρισμός του Μπα και του νεκρού σώματος, ώστε να μπορέσουν να τεθούν ξανά σε σχέση μεταξύ τους. Για τον λόγο αυτόν ήταν πολύ σημαντική η σωστή ταρίχευση του σώματος, για να υπάρχει πάντα η δυνατότητα της συνάντησής του με το Μπα. Η τελευταία πράξη της ταφικής πομπής, πριν από τον ενταφιασμό, ήταν η δημιουργία προσφοράς στη μούμια κάτω από τον ανοιχτό ουρανό. Πριν το φέρετρο με τη μούμια αποτεθεί στο δωμάτιο όπου βρισκόταν η σαρκοφάγος, και επομένως στο κάτω κόσμο, έπρεπε το μπα να ανέβει στον ουρανό κατά την τελετουργία αυτή, υπό το φως του ήλιου. Μετά τον ενταφιασμό, με τη μορφή Μπα, ο νεκρός έκανε το ταξίδι του στο Ντουάτ: πέρασε από το βασίλειο του θανάτου και από εκεί, στην αίθουσα της Κρίσης των Νεκρών, στο σπίτι του Όσιρι, στο Πεδίο των Καλαμιών και στο Πεδίο των Προσφορών και στην ηλιόλουστη βάρκα του Οσίριδος. Ως Μπα, απολάμβανε επίσης την ικανότητα να παίρνει διάφορες μορφές, συμπεριλαμβανομένης αυτής του «ζωντανού Μπα», με τις οποίες μπορούσε να επιστρέψει στον κόσμο των ζωντανών και να αλληλοεπιδράσει. Από τους ζωντανούς μετέφερε τις προσφορές στον νεκρό, όταν επισκεπτόταν το σώμα του (εικ. 6). Ήταν λοιπόν ο «μεσάζων» ανάμεσα στον νεκρό και στον κόσμο των ζωντανών, με την ελπίδα ότι κάποια στιγμή θα ενωθεί με το σώμα.

2.3.3 Η καρδιά

Το κέντρο της σκέψης και των συναισθημάτων για τους Αιγυπτίους αποτελούσε όχι το μυαλό, το οποίο είναι επιστημονικά αποδεδειγμένο στη σύγχρονη ιατρική ως το κέντρο σκέψης και εντολών του ανθρώπινου σώματος, αλλά η καρδιά που στα ιερογλυφικά

ονομάζεται *jb*.¹⁴² Η μεγάλη σημασία της καρδιάς φαίνεται από τον τρόπο διαχείρισής της κατά την τελετουργία της μουμιοποίησης. Αν και ορισμένα όργανα αποθηκεύονταν στα κανοπικά αγγεία και τοποθετούνταν γύρω από τη σαρκοφάγο, μόνο η καρδιά περνούσε από την τελετουργία της κάθαρσης, μαζί με το σώμα (εικ. 24). Μετά τη διαδικασία προετοιμασίας της μούμιας οι θεοί Χορ και Σεθ, που συμμετείχαν στην τελετουργία, την εξάγγιζαν με τα παρακάτω λόγια: «*Είσαι καθαρός, η καρδιά σου είναι καθαρή και όλα τα μέλη σου είναι καθαρά*».¹⁴³ Η έμφαση στην παραπάνω φράση δίνεται στο σημείο όπου μετά την κάθαρση ή εξαιτίας αυτής ο αποθανών κρατά την καρδιά του στο χέρι του. Το να κρατάς την καρδιά σου στο χέρι είναι μια έκφραση που μεταφράστηκε από τον Faulkner ως «*με αυτοκατοχή*», σαν δηλαδή να κρατάς το είναι σου, τον εαυτό σου.¹⁴⁴

Η ιδέα του να κρατά την καρδιά στο χέρι ο ιδιοκτήτης της αναφέρεται σε αρκετά παραδείγματα προερχόμενα από πάπυρους και τάφους του Μέσου και του Νέου Βασιλείου, αλλά θα σταθώ στην αριστερή στήλη από τον τάφο του στρατηγού Ντζεχουτί, που υπηρέτησε τη βασίλισσα Χατσεψούτ και τον βασιλιά Τούθμωσι III. Στη στήλη αυτή, μεταξύ άλλων, αναγράφεται: «*Η αληθινή καρδιά σου (*jb*) είναι στο χέρι σου, η καρδιά (*h3ty*) της ύπαρξής σου στη γη. Έρχεσαι με την προηγούμενη μορφή σου, σαν μια μέρα που γεννήθηκες*».¹⁴⁵ Στη φράση αυτή η λέξη καρδιά χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικές λέξεις *jb* και *HAty*, που αμέσως υποδεικνύει τη διττή σημασία και χρήση της: από τη μία η πραγματική της λειτουργία ως όργανο υψίστης σημασίας καθώς κρατά το σώμα στη ζωή και μετά το τέλος της ζωής εναποτίθεται μέσα στη γη και η πνευματική της χρήση ως κέντρο των συναισθημάτων και σύνδεσης του ανθρώπου με τους θεούς. Με άλλα λόγια, το να έχεις την καρδιά σου στο χέρι, όταν είσαι ζωντανός σημαίνει ότι έχεις δύναμη πάνω της, την ελέγχεις και δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα σε σένα και την καρδιά σου. Οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ότι ο διαχωρισμός μεταξύ εαυτού και καρδιάς, ενώ ήταν ακόμη εν ζωή, ήταν ένα σύμπτωμα απειλητικό για τη ζωή. Ο διαχωρισμός αυτός μπορούσε να συμβεί από ορισμένες φυσικές συνθήκες. Ένα ερωτικό τραγούδι, για παράδειγμα, περιγράφει την ερωτοπάθεια ως απουσία της καρδιάς. Σε άλλο κείμενο, ένας άνδρας παραπονιέται ότι λαχταρά να δει την πατρίδα του. Για τους Αιγύπτιους, η νοσταλγία, η ανησυχία και ο φόβος ήταν φυσικές καταστάσεις που έμοιαζαν με το άρπαγμα του θανάτου, γιατί για εκείνους, ο θάνατος ήταν ο τελικός διαχωρισμός της

¹⁴² Gardiner 1975, 465. Αποτελεί το ιδεόγραμμα της λέξης *jb*. Διαφορετικά, η καρδιά

εντοπίζεται και ως *h3ty* στο Νέο Βασίλειο.

¹⁴³ Buzon 2017, 4.

¹⁴⁴ Faulkner 1988, 14.

¹⁴⁵ Buzon 2017, 4; Hermann 1940, 32.

καρδιάς και του εαυτού.¹⁴⁶ Αλλά αυτός ο έλεγχος χάθηκε όταν η καρδιά, το μπα ή κάποια άλλη πτυχή του ατόμου αποσπάστηκε από τον εαυτό του. Ένας τέτοιος διαχωρισμός είχε ως αποτέλεσμα την αδυναμία, την απώλεια των αισθήσεων ή τον ύπνο, τα οποία συγκρίθηκαν όλα με την κατάσταση του θανάτου.

Η καρδιά στο χέρι του ιδιοκτήτη της μετά το θάνατο αποτέλεσε μέρος μιας τελετουργικής πράξης για να δοθεί η καρδιά πίσω στη μούμια. Αυτή η πράξη σημαίνει την επιστροφή της ικανότητας συνειδητοποίησης του κόσμου τριγύρω και την αναβίωση του νεκρού σώματος για μια νέα ζωή, μια δεύτερη γέννηση. Η ιδέα της επιστροφής της καρδιάς στο σώμα αναφέρεται ήδη στα Πυραμειδικά Κείμενα και περνά στην εποχή του Νέου Βασιλείου ως ξεχωριστό ξόρκι (26) από το Βιβλίο των Νεκρών με το όνομα «*Ξόρκι για να δώσω την καρδιά του Ν. σε αυτόν στο βασίλειο των νεκρών*», όπου περιγράφεται ότι η επιστροφή της καρδιάς οδηγεί στην επιστροφή της εξουσίας σε όλο το σώμα: «*Θα έχω δύναμη στην καρδιά μου, θα έχω δύναμη στα χέρια μου, θα έχω δύναμη στα πόδια μου, θα έχω τη δύναμη να κάνω ό,τι επιθυμώ. Η ψυχή μου και το πτώμα μου δεν θα συγκρατούνται στις πύλες της Δύσης όταν μπαίνω ή βγαίνω με ειρήνη*».¹⁴⁷ Η κατοχή της καρδιάς εγγυάται στον νεκρό ότι η καρδιά του δεν θα μαρτυρήσει εναντίον του μπροστά στο δικαστήριο του Όσιρι. Όταν η καρδιά είναι με τον ιδιοκτήτη της, η δύναμη της ζωής θα του επιστραφεί και θα συνεχίσει την ύπαρξή του στη Δύση.

2.3.4 Το όνομα

Το όνομα, *rn*, είναι η πληροφορία εκείνη η οποία προσδιορίζει ένα άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του, ως ταυτότητα.¹⁴⁸ Η μεγάλη σημασία του ονόματος έχει προέλευση θεολογική και βασίζεται στην κοσμογονία της Μέμφιδος, όπως διασώθηκε στη Λίθο του Φαραώ Σαμπακό (25^η Δυναστεία): ο θεός Φθα καθιέρωσε την τάξη (Μάατ) στο σύμπαν δημιουργώντας τον κόσμο και τους θεούς. Για να το καταφέρει αυτό, χρησιμοποίησε τον θεϊκό λόγο (Χου) και πρόφερε τα ονόματα όλων όσων δημιούργησε.¹⁴⁹ Η αιγυπτιακή θεωρία του ονόματος βασίστηκε στην αρχή ότι υπήρχε μια ουσιαστική σχέση μεταξύ του ονόματος και του ονομαζόμενου: από τη μία το όνομα φανέρωνε στοιχεία για την ουσία του ονομαζόμενου και από την άλλη ό,τι μπορούσε να ειπωθεί για την ουσία του ατόμου

¹⁴⁶ Assmann 2014, 103-104.

¹⁴⁷ Buzon 2017, 5.

¹⁴⁸ Jegorović 2017, 186.

¹⁴⁹ Κουσουλής 2004, 49.

αποδιδόταν στο άτομο ως όνομα.¹⁵⁰ Οι αιγύπτιοι βασιλείς επέλεγαν προσεκτικά το όνομά τους, κατά τη στέψη τους, καθώς εκείνο αναδείκνυε τη θεϊκή τους προέλευση και κουβαλούσε ολόκληρη τη βασιλική πορεία τους και τα κατορθώματά τους στην αιωνιότητα. Τα ονόματά τους περιείχαν αναφορές στους θεούς τους οποίους αντιπροσώπευαν και έπρεπε οι ίδιοι να φανούν αντάξιοί τους, μέσα από τα έργα τους. Μετά τον θάνατό τους, έμεναν στενά συνδεδεμένοι με τους τίτλους τους μέσα από τους οποίους παρέμεναν ζωντανοί, όσο οι ζωντανοί τους μνημόνευαν. Η μεγαλύτερη εκδίκηση, που θα έφερνε τον τελειωτικό θάνατο του ατόμου, ήταν η διαγραφή του ονόματός του (*damnatio memoriae*) καθώς όχι μόνο κινδύνευε να ξεχαστεί οριστικά από τους ζωντανούς επί γης, αλλά κυρίως θα διακοπτόταν η μεταμόρφωσή του σε Ακχ επειδή δεν μπορούσε να αναγνωρισθεί στο στάδιο της ψυχοστασίας.¹⁵¹ Αυτή την κακή τύχη είχε η βασίλισσα Χατσεψούτ καθώς, μετά τον θάνατό της, ο Τούθμωσις II έσβησε εσκεμμένα το όνομά της από τα μεγάλα αιγυπτιακά κτίρια και τον τάφο της, όταν ανέλαβε μόνος του τον θρόνο.¹⁵² Το ίδιο συνέβη και στον τάφο της βασίλισσας Τορσέτ, της οποίας το όνομα έσβησε ο Σετνάχτ.¹⁵³

Η δύναμη του ονόματος ήταν πολύ μεγάλη και κατά το πέρασμα του νεκρού από το Ντουάτ. Για να ανοίξουν οι πύλες του, έπρεπε ο νεκρός να είναι γνώστης των ονομάτων των φρουρών. Για να μη χαθεί, έπρεπε να γνωρίζει τις περιοχές. Για να περάσει το κάθε στάδιο, έπρεπε φυσικά να γνωρίζει όλα τα ονόματα των θεών στους οποίους επιβαλλόταν να λογοδοτήσει, αλλά και των κακών θεών και δαιμόνων που θα προσπαθούσαν να σταθούν εμπόδιο στη μεταμόρφωσή του. Στο ξόρκι 125 του Βιβλίου των Νεκρών, ο Ν απευθύνεται σε όσους βρίσκονται στην Αίθουσα της Κρίσης: «[...] *Ήρθα σε σένα, κύριέ μου, [...] γιατί σε γνωρίζω και γνωρίζω το όνομά σου, και γνωρίζω τα ονόματα των σαράντα δύο θεών που είναι μαζί σου μέσα σε αυτή την Αίθουσα της Δικαιοσύνης, που ζουν από εκείνους που αγαπούν το κακό και που καταβροχθίζουν το αίμα τους εκείνη την ημέρα που υπολογίζονται οι χαρακτήρες (ή ζωές) των ανδρών παρουσία του Ουενέφερ.*»¹⁵⁴

---

¹⁵⁰ Κουσουλής 2004, 50-51.

¹⁵¹ Κουσουλής 2004, 50-51.

¹⁵² Brier 1999, 58; Rawlinson 1897, 187; Davies 2004, 61.

Στον ναό της θεάς Χάθορ, τα ονόματα της Χατσεψούτ αντικαταστάθηκαν με εκείνα του Τούθμωσι II.

¹⁵³ Brier 1999, 98.

¹⁵⁴ Faulkner 1985, 29.

2.3.5 Το σώμα

Σε ολόκληρη τη φυσική υπόσταση του ανθρώπου, και για υπάρξουν όλα τα προηγούμενα στοιχεία που ανέφερα, επιβάλλεται να υπάρχει αρχικά το σώμα με τη γέννηση του ατόμου. Το σώμα συνιστά τον συνδετικό κρίκο της επίγειας με την πνευματική ζωή. Η σημασία του για τους αιγύπτιους ήταν ιδιαίτερη τόσο στη ζωντανή του κατάσταση, όσο και στη μετά θάνατον κατάστασή του και ανάλογα το στάδιο στο οποίο βρισκόταν είχε ξεχωριστή

ονομασία: ḥt «σώμα», ḥ3t «νεκρό σώμα» και sḥ «μούμια».¹⁵⁵ Από τη στιγμή που άνθρωπος έφευγε από τη ζωή, δεν έμενε τίποτα πλέον να τον εκπροσωπεί στη γη παρά το σώμα του, η εικόνα του. Η φιλοσοφία της συντήρησης του σώματος φαίνεται πως προέρχεται πρώτα από τον ανθρώπινο κόσμο των συναισθημάτων και στη συνέχεια πέρασε στη θεολογική φιλοσοφία, μέσα από τις τελετουργίες. Όταν κάποιος φεύγει, οι άνθρωποί του, η οικογένεια και οι φίλοι του, θρηνούν για την απώλειά τους. Όπως ανέφερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι αιγύπτιοι εξακολουθούσαν να είναι άνθρωποι και ως άνθρωποι φυσικά είχαν τον φόβο του θανάτου τον οποίο, ωστόσο, προσπαθούσαν να κοντράρουν με την ανάδειξη των στοιχείων της ζωής. Έτσι, η μουμιοποίηση και κατά συνέπεια η διατήρηση του φυσικού σώματος τους έδινε τη δυνατότητα να κρατήσουν ένα κομμάτι του νεκρού «ζωντανό και αναλλοίωτο».

Για να δικαιολογήσουν την πράξη τους αυτή, συνέδεσαν τη διατήρηση του σώματος με την επιστροφή των υπόλοιπων στοιχείων σε αυτό, μετά το ταξίδι του νεκρού στο Ντουάτ. Η διατήρησή του σώματος δεν είχε να κάνει μόνο με τη μουμιοποίηση του, αλλά και με τον χώρο εναπόθεσής του (σαρκοφάγος, τάφος) που έπρεπε να πληροί ορισμένες προδιαγραφές ως προς τον συμβολισμό, καθώς και με τις πολυάριθμες τελετουργίες εξαγνισμού, μαγικών και προσφορών που αποτελούσαν σημαντικά εφόδια ώστε ο νεκρός να μπορέσει να αντιμετωπίσει τα εμπόδια του ταξιδιού του. Όταν ο νεκρός δικαιωθεί ενώπιον του θρόνου της κρίσης του Όσιρι και όταν του επιστραφεί η καρδιά του, θεωρείται ότι έλαβε την ευλογία της αλήθειας και γίνεται m3ḥ-hrw «δικαιωμένος».¹⁵⁶ Όταν το σώμα έχει αγιαστεί, μετατρέπεται σε πνευματικό σώμα: γίνεται φωτεινό και κατέχεται από ένα μεταμορφωμένο, άφθαρτο σώμα.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Faulkner 2017, 247, 265.

¹⁵⁶ Faulkner 2017, 217.

¹⁵⁷ Carus 1905, 421-422.

2.3.6 Το θεϊκό πνεύμα

Το αποτελεί το τελευταίο στάδιο μεταμόρφωσης του νεκρού σε ευλογημένο πνεύμα¹⁵⁸, μετά το επιτυχές του πέρασμα από το Ντουάτ. Για την κατάσταση αυτή του πνεύματος μαθαίνουμε από τους ύμνους που ονομάζονται *s3hw* «μεταμορφώσεις».¹⁵⁹ Στους ύμνους αυτούς δεσπόζει η δύναμη του ιερού λόγου που μόνο εκείνος είχε τη δυνατότητα να φωτίζει την ιερή σημασία της λατρείας, ως ένα μέσο που είχαν στη διάθεσή τους θεότητες με σκοπό να ξορκίσουν τον εχθρό και να επαναφέρουν την τάξη και τη ζωή. Τον ρόλο των θεοτήτων αναλάμβαναν οι εκάστοτε ιερείς οι οποίοι απήγγελλαν τα θεϊκά λόγια κατά τη νεκρική ακολουθία. Οι λέξεις που εκφέρονταν κατά την τέλεση συγκεκριμένων λατρευτικών πράξεων ήταν τα λόγια των θεοτήτων, ιερές λέξεις των οποίων η ακτινοβόλος δύναμη καθιστούσε δυνατό να φωτιστεί η απόκοσμη έννοια αυτού που συνέβαινε σε αυτά τα εγκόσμια γεγονότα.¹⁶⁰ Τα παιχνίδια με τις λέξεις ήταν το προτιμώμενο μέσο για αυτόν τον σκοπό. Η διαδικασία της «μεταμόρφωσης» συνίστατο στην προετοιμασία ενός αποσπάσματος από αυτές τις τελετουργίες. Έτσι, προέκυψαν κείμενα που αντιπροσώπευαν μακροσκελείς, θεϊκές ομιλίες και αναφέρονταν αποκλειστικά στο θεϊκό βασίλειο. Δεν έκαναν καμία αναφορά σε λατρευτικές πράξεις και περιορίζονταν σε γεγονότα στη θεϊκή σφαίρα. Η απαρίθμηση και η ολοκλήρωση αυτών των γεγονότων, που επικεντρώνονταν πάντα στον αποθανόντα βασιλιά, υποτίθεται ότι θα επιβεβαίωναν και θα πιστοποιούσαν τη δική του μεταφορά σε αυτή τη θεϊκή σφαίρα.¹⁶¹ Όλες οι ευλογίες που επέφεραν αυτά τα περιστατικά στο θεϊκό βασίλειο συσσωρεύονται στον αποδέκτη αυτών των ξορκιών. Μέσω αυτών, ο νεκρός θα γινόταν ένα «λαμπερό πνεύμα φότης», ένα «μεταμορφωμένο» μέλος της θεϊκής σφαίρας. Επειδή οι Αιγύπτιοι είχαν σε υψηλή βαθμίδα την έννοια του ιερού λόγου, η χρήση της ήταν συνδεδεμένη με τις πιο αυστηρές προδιαγραφές. Έτσι, μόνο οι θεότητες μπορούσαν να κάνουν χρήση της «λαμπρής δύναμης των λέξεων» μαζί με τον βασιλιά, στον βαθμό που ο τελευταίος ενεργούσε ως θεός και οι

¹⁵⁸ Martin and Silverman 1945, 5.

¹⁵⁹ Assmann 2001, 87; Κουσουλής 2004, 53.

Η λέξη αυτή προέρχεται από ρήμα *s3h* που σημαίνει «το να ακτινοβολείς», «το να είσαι πνεύμα».

¹⁶⁰ Κουσουλής 2004, 54.

¹⁶¹ Assmann 1989, 140.

ιερείς στους οποίους ο βασιλιάς ανέθεσε την ιερατική του λειτουργία, όταν εμφανίζονταν σε θεϊκούς ρόλους και είχαν εξουσιοδότηση να χρησιμοποιούν ιερά λόγια.¹⁶²

Η ζωή είναι η ολοκλήρωση, η κοινωνία και η αλληλεπίδραση, ενώ ο θάνατος είναι η αποσύνθεση, η διάλυση και η απομόνωση. Ακριβώς όπως ακόμη και κατά τη διάρκεια της ζωής η απόρριψη και η απομόνωση θα μπορούσαν να συμβούν σε ένα άτομο, έτσι οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν και εξαιρετικά δυνατόν πως θα μπορούσε να υπάρξει ολοκλήρωση και σύνδεση μετά τον θάνατο. Προκειμένου να ξεπεραστεί η κατάσταση του θανάτου και να επιτευχθεί η ευλογημένη κατάσταση ενός μεταμορφωμένου προγονικού πνεύματος, ήταν απαραίτητο να διευκολυνθεί η συνεχιζόμενη αλληλεπίδραση των διαφόρων πτυχών ή συστατικών του ατόμου, αν και τώρα κάτω από τις τροποποιημένες συνθήκες που προκάλεσε ο φυσικός θάνατος.¹⁶³ Αυτές οι πτυχές ή τα συστατικά στοιχεία δεν ήταν πλέον ενωμένα στο σώμα, αλλά χωρίστηκαν. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τη δυνατότητα δημιουργίας νέων μορφών κοσμικής ύπαρξης που δεν ήταν στη διάθεση του ατόμου κατά τη διάρκεια της ζωής του. Αλλά για να συμβεί αυτό, αυτές οι διάφορες πτυχές έπρεπε να τοποθετηθούν σε μια σχέση μεταξύ τους, ώστε να μπορούν να παραμείνουν συνδεδεμένες με το «εγώ» ως οργανωτικό προσωπικό κέντρο. Ήταν απαραίτητο όχι μόνο να διατηρηθούν αυτά τα στοιχεία όπως ήταν και έτσι να διατηρήσουν το νεκρό σώμα από την αποσύνθεση και το Μπα από την καταστροφή, αλλά και να κατασκευάσουν ένα δίκτυο σχέσεων που δημιούργησαν συγκεκριμένες συνδέσεις μεταξύ του «εγώ» και του Κα, του «εγώ» και της καρδιάς, του Μπα και του νεκρού σώματος, και του Μπα και της σκιάς.¹⁶⁴ Το Μπα, το Κα, το σώμα, η καρδιά και η σκιά, όλα χωρισμένα από τον θάνατο, έπρεπε τώρα να επανενωθούν.

2.4 Η μεταμόρφωση του νεκρού σε «θεϊκό πνεύμα»

Το ταξίδι του αναστημένου θεού Όσιρι, που περιβάλλεται από άλλους θεούς και απειλείται από διάφορα τέρατα, αποτελεί μια απλή αλληγορία του καθημερινού ταξιδιού του ήλιου πάνω στη Νουτ, και του νυχτερινού του ταξιδιού κάτω, στο Ντουάτ. Ομοίως, το ταξίδι της ψυχής μέσα από το Ντουάτ ήταν δύσκολο και με πολλές δοκιμασίες στο πέρασμα από αυτό: *«εκείνος που γνωρίζει μπορεί να κατέλθει στο βασίλειο των νεκρών... και να αποτελέσει ολοκληρωμένο πνεύμα (ακχ).»*, μεταφράζει ο Π. Κουσσούλης από το Αμντουάτ του Νέου

---

¹⁶² Assmann 2001, 92.

¹⁶³ Assmann 1989, 138.

¹⁶⁴ Assmann 2014, 101.

Βασιλείου.¹⁶⁵ Στο ταξίδι αυτό θα βοηθούσε όχι μόνο ο πρότερος έντιμος βίος του νεκρού αλλά και ο ρόλος των ιερέων και των συγγενών κατά τη διάρκεια της νεκρικής ακολουθίας. Ήταν πολύ σημαντική η δημιουργία μιας συνθήκης κατά την οποία ο νεκρός θα είχε όλα εκείνα τα απαραίτητα εφόδια, υλικά και μη, ώστε η ψυχή του να επανενωθεί με το ταριχευμένο σώμα και να μην επέλθει ο δεύτερος θάνατος, εκείνος της λήθης της μνήμης. Για τους Αιγύπτιους ο θάνατος αποτελούσε ένα στάδιο μετά τη βιολογική ζωή για το οποίο προετοιμάζονταν σκληρά, ώστε να περάσουν στην «αιώνια ζωή». Από την πλευρά του ο νεκρός έπρεπε να περάσει επιτυχώς τα δύσκολα στάδια του Ντουάτ, στην προσπάθεια της αναγέννησής του. Τα στάδια αυτά, περιγράφονται εκτενώς στη Βίβλο των Νεκρών, μια συλλογή νεκρικών κειμένων που αντιγράφονταν σε παπύρους και τοποθετούνταν στους τάφους κατά το Νέο Βασίλειο.¹⁶⁶ Οι τελετουργικές πράξεις που περιλαμβάνουν ξόρκια από τη Βίβλο των Νεκρών ποικίλλουν καθώς συνδέονται με σημαντικά σημεία του ταξιδιού ενός ανθρώπου στη ζωή, τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή και δημιουργήθηκαν κυρίως για να βοηθήσουν στις περιπλανήσεις του νεκρού και στη μεταμόρφωσή του σε «ακχ».¹⁶⁷

2.4.1 Οι δοκιμασίες στο Ντουάτ

Στα ξόρκια της Βίβλου των Νεκρών, ο νεκρός μεταμορφώνεται σε Όσιρι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στο βασίλειο των Νεκρών, που τώρα ζει μέσα του ως η δύναμη της σωτηρίας του και αποκαλείται «ο Όσιρις Ν;».¹⁶⁸ Αρχικά, για να διασφαλιστεί η κάθοδος του νεκρού στο Ντουάτ, έπρεπε ο ίδιος να γνωρίζει τα ονόματα όλων των στοιχείων που το απάρτιζαν και κυρίως εκείνα των φρουρών των πυλών, στους οποίους απευθύνεται στο ξόρκι 127: *«Ω εσείς οι θυρωροί που φυλάτε τις πύλες σας, που καταπίνετε ψυχές και που καταβροχθίζετε τα πτώματα των νεκρών που περνούν δίπλα σας όταν κατανεμήθηκαν στον Οίκο της Καταστροφής [...]. Είθε να καθοδηγήσετε τον Ν, να του ανοίξετε τις πύλες, είτε να του ανοίξει η γη τα σπήλαιά της, είτε να τον κάνετε θριαμβευτή επί των εχθρών του.»*¹⁶⁹ Ξεκινώντας το ταξίδι του ο νεκρός έφτανε «πέρα από τα νερά» στη Δύση όπου βρίσκεται το Ροστώ (Rostejau), το μέρος στο οποίο είχε γεννηθεί.¹⁷⁰ Στο ταξίδι του έχει για σύμμαχό του τον ηλιακό θεό Ρε, ο οποίος φώτιζε τον δρόμο του στο απέραντο σκότος, όπως ο ήλιος

¹⁶⁵ Κουσουλής 2004, 24.

¹⁶⁶ Assmann 1989, 136; Pierret 1885, 268.

¹⁶⁷ Barbash 2017, 75.

¹⁶⁸ Assmann 2001, 127.

¹⁶⁹ Faulkner 1985, 115.

¹⁷⁰ Faulkner 1985, 113-114.

Στα ξόρκια 17, 117, 118, 119, 122 περιγράφεται το Ροστώ και η σύνδεση του νεκρού με αυτό.

φωτίζει τον ουρανό: «[...] Ένα μονοπάτι έχει φτιαχτεί για μένα στην πορεία της Ιερής Βάρκας, και έχω ανυψωθεί όπως ο ηλιακός δίσκος; είμαι λαμπερός στο φως του.»¹⁷¹

Η ψυχή μπορούσε εύκολα να περάσει μέσα από τις σκιές του κάτω κόσμου, εάν δεν είχε διαπράξει κάποιο αδίκημα εναντίων των συνανθρώπων της και φυσικά εναντίον των θεών. Μπαίνοντας στην Αίθουσα της Δικαιοσύνης η ψυχή ετοιμαζόταν να περάσει τη σημαντικότερη διαδικασία του ταξιδιού της, αυτή της «ψυχοστασίας», ώστε να αποδείξει την καθαρότητά της (εικ. 3).¹⁷² Κατά τη διαδικασία αυτή, ο νεκρός έπρεπε αρχικά να περάσει την «αρνητική εξομολόγηση» όπου μπροστά σε σαράντα δύο θεούς-κριτές επρόκειτο να απαριθμήσει όλες εκείνες τις αμαρτίες τις οποίες απέφυγε να διαπράξει στη διάρκεια της ζωής του.¹⁷³ Ένα παράδειγμα της αρνητικής εξομολόγησης παρουσιάζεται στον πάπυρο του Nu: «Δεν έχω κάνει ανομία. Δεν έχω διαπράξει κλοπή. [...] Δεν έχω πει ψέματα. Δεν έχω πει ποταπά λόγια. Δεν έχω φάει την καρδιά μου (δηλαδή δεν θύμωσα). [...] Δεν έχω κάνει τον εαυτό μου κουφό στα λόγια του δικαίου και της αλήθειας. Δεν έχω κάνει άλλον άνθρωπο να κλάψει. Δε φέρθηκα με αυθάδεια. Δεν αύξησα τον πλούτο μου, παρά μόνο με τα υπάρχοντά μου.»¹⁷⁴ Τελειώνοντας την εξομολόγησή του ο νεκρός αναφωνεί: «Είμαι αγνός, είμαι αγνός, είμαι αγνός, είμαι αγνός. Η αγνότητά μου είναι η αγνότητα του μεγάλου Μπέννου που βρίσκεται στην Ηρακλεόπολη [...]».¹⁷⁵ Στο πλάι του νεκρού βρίσκεται πολλές φορές και το Μπα του, το οποίο είναι εκεί για να μιλήσει εκ μέρους τους. Εκτός από τον μονόλογο εξομολογήσεων του νεκρού, οι θεοί μπορούν να του θέσουν ερωτήσεις αλλά και εμπόδια: «Ποιος είσαι;», «Δε θα σου επιτρέψουμε να περάσεις από εμάς, εκτός εάν πεις τα ονόματά μας.»¹⁷⁶ Μετά την επιτυχή εξομολόγησή του, ο νεκρός προχωρά στην επόμενη διαδικασία. Στο τέλος της αίθουσας κάθονται οι θεές της Δικαιοσύνης, η Ίσις και η Νέφθις, έπειτα ο Όσιρις που παρακολουθεί από τον θρόνο του.¹⁷⁷ Στο κέντρο βρίσκεται μια ζυγαριά στην οποία ο Θωθ θα ζυγίσει την καρδιά του νεκρού με το φτερό της Μάατ (εικ. 2).¹⁷⁸ Το στάδιο αυτό είναι βαρύνουσας

¹⁷¹ Faulkner 1985, 126.

Ξόρκι 136B, ξόρκι πλεύσης μέσα στη Μεγάλη Βάρκα του Ρε και για το πέρασμα πάνω από πάνω από τον πύρινο κύκλο.

¹⁷² Κουσουλής 2004, 31; Pierret 1885, 269.

Διαφορετικά ονομάζεται και ζυγοστασία της ψυχής.

¹⁷³ Και οι σαράντα δύο θεοί απεικονίζονται στον πάπυρο του Τορίνο της Πτολεμαϊκής περιόδου.

¹⁷⁴ Carus 1905, 428.

¹⁷⁵ Budge 1908, 127.

¹⁷⁶ Faulkner 1985, 33.

¹⁷⁷ Pierret 1885, 272.

Λεπτομέρειες που αντλούνται από τους παπύρους Ani/19ⁿ Δυναστεία/ Βίβλος των Νεκρών/ ξόρκι 30B (Βρετανικό Μουσείο, EA10470,3) και Hunefer/ 19ⁿ Δυναστεία./Βίβλος των Νεκρών (Βρετανικό Μουσείο, EA9901,5).

¹⁷⁸ Martin and Silverman 1945, 12; Assmann 2001, 75.

σημασίας καθώς, όπως ανέφερα σε προηγούμενο κεφάλαιο, η ολοκλήρωση του πνεύματος και η επαναφορά του νεκρού στη ζωή ήταν εφικτή όταν επιστρεφόταν σε εκείνον η καρδιά του. Σε περίπτωση που η καρδιά ήταν βαρύτερη από το φτερό, αναλάμβανε το τέρας Αμεμέτ που κατασπάραζε τις καρδιές των αμαρτωλών ανδρών.¹⁷⁹ Επίσης, οι τιμωρίες της αμαρτωλής ψυχής τους ήταν πολυάριθμες και έχουν βρεθεί στη Βίβλο των Νεκρών και στα κείμενα των Σαρκοφάγων.¹⁸⁰ Ο Πάπυρος 3079 του Λούβρου παρουσιάζει τη θεά Μάατ πίσω από τον νεκρό, να βάζει το χέρι της στον ώμο του και να του λέει: *«Τα δύο χέρια μου είναι για να σε κατευθύνουν στο αιώνιο σώμα σου»*¹⁸¹, επιδεικνύοντας την εύνοια των θεών προς τους νεκρούς οι οποίοι προσπαθούσαν να τους βοηθήσουν να φτάσουν στη μεταμόρφωση.

Οι Αιγύπτιοι έβλεπαν τα παραπτώματα τους όχι ως αμαρτίες, αλλά ως παρεκκλίσεις.¹⁸² Θα τους έφερναν δυστυχία γιατί διατάραζαν την αρμονική τους ενσωμάτωση στον κόσμο. Αυτός που σφάλει δεν είναι αμαρτωλός αλλά ανόητος και η μεταστροφή του σε καλύτερο τρόπο ζωής δεν απαιτεί μετάνοια αλλά καλύτερη κατανόηση. Η έλλειψη διορατικότητας ή η έλλειψη αυτοσυγκράτησης ήταν η ρίζα των ατυχιών του ανθρώπου. Πρέπει να γίνει ξεκάθαρα κατανοητό ότι σύμφωνα με την αρχαία αιγυπτιακή πίστη η σοφία που σώζει τον άνθρωπο από την αμαρτία εξαρτάται από την αρμονία του με τη Μάατ, την παγκόσμια τάξη πραγμάτων. Σύμφωνα με την αιγυπτιακή θρησκευτική αντίληψη, τόσο η ευτυχία όσο και η αρετή του ανθρώπου ήταν εγγυημένες, αν ζει σε αρμονία με τη Μάατ. *«Αυτή η αρμονία απαιτεί διορατικότητα και σοφία»*, αναφέρει ο Bleeker.¹⁸³ Όσον αφορά την αγνότητα, σίγουρα υπάρχει μια στενή σύνδεση μεταξύ της αίσθησης της αμαρτίας και της κάθαρσης διότι ο αμαρτωλός άνθρωπος αισθάνεται στιγματισμένος και επιθυμεί να εξαγνιστεί. Ωστόσο, ο εξαγνισμός δεν αποτελούσε το «αντίδοτο» της ενοχής που ενδεχομένως αισθανόταν ένας άνθρωπος, έπειτα από μια «κακή» πράξη. Στην πραγματικότητα, η αγνότητα ήταν μια από τις βασικές έννοιες της αιγυπτιακής θρησκείας. Όλοι όσοι πλησιάζουν τη θεότητα πρέπει να είναι αγνοί. Αυτό το ρητό προοριζόταν ειδικά για τον επισκέπτη του ναού, ενώ το ίδιο ίσχυε και για τους ανθρώπους που έμπαιναν στους τάφους. Ο εξαγνισμός γινόταν ρίχνοντας νερό στον εαυτό του, θυμιάζοντας, αλλάζοντας ρούχα. Φυσικά, ο εξαγνισμός αφορούσε και τους νεκρούς. Για τον λόγο αυτόν γινόταν κατά τη νεκρική τελετουργία από τους ιερείς πάνω στο νεκρό σώμα, πριν και κατά τη διάρκεια της ταρίχευσης, ώστε το σώμα να είναι στην καλύτερη δυνατή του κατάσταση για να υποδεχθεί και να επανενωθεί με το Μπα, το Κα και

¹⁷⁹ Κουσούλης 2004, 33.

¹⁸⁰ Pierret 1885, 271.

¹⁸¹ Pierret 1885, 270.

¹⁸² Bleeker 1966, 85.

¹⁸³ Bleeker 1966, 85.

την καρδιά. Στο πνευματικό στάδιο, η ψυχοστασία αποτελούσε την απόδειξη της αγνής ψυχής του νεκρού. Εάν η ψυχή του νεκρού αποτύγχανε κατά τη διαδικασία αυτή και δεν ανταποκρινόταν στις προσδοκίες των θεών, ήταν καταδικασμένη να υποφέρει στο απόλυτο σκοτός μαζί τις υπόλοιπες αμαρτωλές ψυχές και οδηγούνταν στον τελειωτικό θάνατο χάνοντας την ακοή, την όραση και την ελευθερία της κίνησης για πάντα.¹⁸⁴

Περνώντας επιτυχώς από το πρώτο και εξαιρετικά κρίσιμο στάδιο, ο νεκρός πλέον ταυτίζεται με τον Όσιρι καθώς παράλληλα με τη νίκη του στην Αίθουσα της Κρίσης, οι συγγενείς του νεκρού τελούν για χάρη του όλες τις τελετές τις οποίες τέλεσαν για τον Όσιρι η Ίσις και η Νέφθις. Έτσι θεωρήθηκε πως τα ίδια πράγματα που συνέβησαν για χάρη του Όσιρι θα συνέβαιναν επίσης για λογαριασμό του νεκρού και ότι στην πραγματικότητα ο νεκρός γινόταν το αντίγραφο του Όσιρι. Η σημαντικότερη από όλες τις τελετουργίες ήταν ο εξαγνισμός και η ταρίχευση του νεκρού σώματος το οποίο λειτουργούσε στη γη μόνο ως εικόνα, αλλά στην αιώνια ζωή αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο ένωσης όλων των στοιχείων, ώστε να επέλθει η μεταμόρφωση σε «ακχ». Πλέον, ο νεκρός είχε να προσπελάσει τις είκοσι-μία μυστηριώδεις πύλες του Οίκου του Όσιρι, στη Χώρα των Καλαμιών που αναφέρονται στο ξόρκι 146 της Βίβλου των Νεκρών.¹⁸⁵ Για να περάσει κάθε μια από τις πύλες αυτές έπρεπε ο νεκρός να γνωρίζει τα ονόματα των φρουρών και να χρησιμοποιεί τον λόγο δημιουργώντας σχεδόν επαναλαμβανόμενες φράσεις. Η χρήση της λέξης m3c- hrw που μεταφράζεται ως «δικαιωμένος» σημαίνει στην πραγματικότητα ότι το πρόσωπο στο οποίο αναφέρεται έχει αποκτήσει τη δύναμη του να χρησιμοποιεί τη φωνή του με τέτοιο τρόπο ώστε όταν τα αόρατα όντα καλούνται από αυτόν, να του προσφέρουν όλες τις υπηρεσίες που έχει το δικαίωμα να απαιτήσει. Και πάλι βλέπουμε την τεράστια σημασία του ονόματος στην Αίγυπτο. Στα ξόρκια 21 και 22 ο νεκρός ζητά να του δοθεί ένα στόμα ώστε να μπορέσει να υπερασπιστεί τον εαυτό του μέσα από τη δύναμη του λόγου: «[...], είτε να μου δώσεις το στόμα μου με το οποίο θα μπορέσω να μιλήσω, [...]» και «[...] το στόμα μου, μου έχει δοθεί για να μπορέσω να μιλήσω με αυτό μπροστά στον Μεγάλο Θεό, Κύριο του Κάτω Κόσμου, [...]».¹⁸⁶

¹⁸⁴ Κουσουλής 2004, 27-28.

¹⁸⁵ Faulkner 1985, 135-137.

¹⁸⁶ Faulkner 1985, 51.

2.4.2 Οι νεκρικές τελετουργίες

Το δεύτερο και εξίσου σημαντικό σκέλος που θα οδηγούσε στη μεταμόρφωση της ψυχής του νεκρού σε «ακχ» ήταν το πρακτικό κομμάτι που λάμβανε χώρα μέσα και έξω από τον τάφο του νεκρού, κυρίως από τους ιερείς αλλά και από τους συγγενείς. Η μεταφορά από τη ζωή στη μεταθανάτια ζωή ήταν μια περίπλοκη διαδικασία που ενέπλεκε πολλούς κινδύνους. Η μεγαλύτερη ανησυχία αποτελούσε το εάν οι προσφορές θα επαρκούν για το ταξίδι του νεκρού και για το εάν θα είναι καλά «προετοιμασμένος».¹⁸⁷ Η προετοιμασία του νεκρού είναι η υψίστης σημασίας πρακτική της ταρίχευσης, για την οποία θα μιλήσω εκτενώς σε επόμενο κεφάλαιο. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι όλες σχεδόν οι ταφικές τελετουργίες λάμβαναν μέρος με ή πάνω στη μούμια.¹⁸⁸ Η περίοδος του πένθους για τους αιγύπτιους ξεκινούσε αμέσως μετά τον θάνατο και από τον Ηρόδοτο μαθαίνουμε ορισμένες πληροφορίες για τον τρόπο που μοιρολογούσαν: «[...] στο σπίτι όπου θα πεθάνει άνθρωπος αξιόλογος, όλες οι γυναίκες του σπιτιού αλείβουν με λάσπη το κεφάλι τους ή και το πρόσωπό τους, και ύστερα αφήνουν στο σπίτι τον πεθαμένο κι αυτές περιφέρονται στην πόλη και μοιρολογούν με το φόρεμα κατεβασμένο ως τη μέση και έξω τα στήθη τους, μαζί με όλες τις συγγένισσές τους. Από την άλλη, μοιρολογούν οι άνδρες, γυμνοί κι αυτοί ως τη μέση. Αφού λοιπόν τα κάνουν αυτά, πηγαίνουν τον νεκρό για ταρίχευση ως εξής.»¹⁸⁹ Οι γυναίκες είχαν τον πιο σημαντικό ρόλο στο μοιρολόι του νεκρού, όπως μας φανερώνουν σκηνές από το Νέο Βασίλειο: σε άλλες απεικονίζεται η χήρα του νεκρού να γονατίζει μπροστά στη μούμια του και σε άλλες απεικονίζονται πολλές γυναίκες (ίσως επαγγελματίες μοιρολογίστρες) με ατημέλητα μαλλιά και εκτεθειμένα στήθη να μοιρολογούν. Μετά την ταρίχευση και τη μουμιοποίηση, λάμβαναν χώρα ορισμένες εξίσου ενδιαφέρουσες τελετουργίες μέχρι την ταφή του νεκρού.

Αφού το σώμα περνούσε από τη διαδικασία της ταρίχευσης και του εξαγνισμού, παρέμενε τη νύχτα στον χώρο και με την ανατολή του ήλιου ξεκινούσε η πομπή προς τον τάφο.¹⁹⁰ Στον δρόμο προς το σημείο της ταφής, ο νεκρός μεταφερόταν από τους υπηρέτες πάνω σε τροχήλατο βάθρο, στολισμένο με λουλούδια, το οποίο συνόδευε πομπή φίλων και συγγενών του νεκρού. Από την πομπή δεν έλειπαν οι ιερείς και οι ταριχευτές. Φτάνοντας μπροστά στον

---

¹⁸⁷ Εννοώντας την ταρίχευση, δηλαδή η ανησυχία των ανθρώπων είχε να κάνει με το αν το έχουν εξαγνίσει επαρκώς και αν τον έχουν ταριχεύσει σωστά.

¹⁸⁸ Veiga 2012, 4.

¹⁸⁹ Ηρόδοτος, *Ιστορία II*, § 85.1.

¹⁹⁰ Κουσουλής 2004, 184; Veiga 2012, 4.

τάφο, χορεύτριες με συγκεκριμένη ενδυμασία χόρευαν έναν τελετουργικό χορό.¹⁹¹ Για να φτάσει στο σημείο της ταφής, ο νεκρός έπρεπε να διασχίσει τον Νείλο, πάνω σε μια βάρκα, ένα τελετουργικό που στόχο είχε να θυμίζει το ταξίδι του θεού Ωρου πάνω στην Ιερή Βάρκα.¹⁹²

Αφού τοποθετούσαν τον νεκρό μπροστά στον τάφο, ξεκινούσαν την τελετουργία ανοίγματος του στόματος της μούμιας που στα ιερογλυφικά είναι *wn-r* (εικ. 5).¹⁹³ Για τη συγκεκριμένη τελετουργία πληροφορούμαστε από απεικονίσεις και κείμενα σε τάφους, αλλά μόλις επτά από αυτά μας δίνουν μια ολοκληρωμένη εικόνα, που χρονολογούνται από τη 18^η Δυναστεία μέχρι και την πρόιμη Ρωμαϊκή περίοδο.¹⁹⁴ Επίσης, υπάρχει και μια κατηγορία εικόνων και κειμένων που κάνουν μικρές αναφορές στο τελετουργικό όπως τα Πυραμιδικά Κείμενα, η Βίβλος των Νεκρών και τα Κείμενα των Σαρκοφάγων.¹⁹⁵ Σκοπός του ανοίγματος του στόματος ήταν, μέσω της μαγείας, να αναζωογονηθεί η μούμια και να αποκτήσει ξανά τις βασικές αισθήσεις (όσφρηση, όραση, ακοή). Και από τους δύο τύπους πηγών φαίνεται ότι το τελετουργικό γινόταν και σε μεγάλο αριθμό αντικειμένων: σε αγάλματα θεών, νεκρών και ζωντανών βασιλιάδων, σε μούμιες και σαρκοφάγους, σε ταύρους, σε ναούς, σε ιερές βάρκες και φυλαχτά, σε σκαραβαίους και σε ονόματα. Ωστόσο, από το Νέο Βασίλειο και μετά το τελετουργικό περιορίστηκε κυρίως στη μούμια και στα αγάλματα που αντιπροσώπευαν τον νεκρό.¹⁹⁶

Υπεύθυνος για την τέλεση ήταν ο αρχιερέας ο οποίος έπαιρνε τον ρόλο του θεού Ανούβη.¹⁹⁷ Οι παρευρισκόμενοι άναβαν τέσσερις πυρσούς και ετοιμάζαν τέσσερις λεκάνες φτιαγμένες από πηλό και λιβάνι, γεμισμένες με γάλα από λευκή αγελάδα στις οποίες θα έσβηναν τους πυρσούς.¹⁹⁸ Η μούμια (ή το άγαλμα) τοποθετούνταν επάνω σε έναν λόφο άμμου, στην είσοδο του τάφου, με νότιο προσανατολισμό. Έπειτα, έραναν με νερό από οκτώ διαφορετικά δοχεία, γινόταν ο εξαγνισμός και το άνοιγμα του στόματος. Εάν το τελετουργικό γινόταν πάνω στο άγαλμα άνοιγαν, εκτός από το στόμα του, τα μάτια και τα αυτιά του.¹⁹⁹ Σημαντικό ρόλο στην τελετουργία έπαιζαν ορισμένα εργαλεία όπως η διπλή λεπίδα

¹⁹¹ Taylor 2001, 188-190.

¹⁹² Bjerke 1965, 208.

¹⁹³ Martin and Silverman 1945, 11.

¹⁹⁴ Bjerke 1965, 202.

¹⁹⁵ Finnestad 1978, 118.

¹⁹⁶ Finnestad 1978, 118; Bjerke 1965, 207.

¹⁹⁷ Brier 1999, 77; Taylor 2001, 191. Αυτό ισχύει για το Νέο Βασίλειο.

¹⁹⁸ Scalf 2017, 78. · Faulkner 1985, 127-132. Αντλούμε αυτές τις πληροφορίες από τα ξόρκια 137^A και 137^B.

¹⁹⁹ Blackman 1924, 53-55.

 psš(-kf), η σμίλη mdft, ενώ κατά το Νέο Βασίλειο κύριο εργαλείο

αποτελέσει το σκεπάρνι mshtyw ή nrtty.²⁰⁰ Λόγω της σημασίας του ανοίγματος του στόματος, μερικές φορές οι τάφοι εφοδιάζονταν με σετ εργαλείων που επέτρεπαν στον νεκρό να εκτελέσει το τελετουργικό για τον εαυτό του, εάν χρειαζόταν.

Εκτός από τα εργαλεία, μας είναι γνωστά από Νέο Βασίλειο κι άλλα μοντέλα εργαλείων και αγγείων, όπως για παράδειγμα στον τάφο Tjanhrhbu της 26^{ης} Δυναστείας όπου βρέθηκαν αγγεία από διάφορα υλικά αλλά και ένα σκήπτρο.²⁰¹ Από τη Βίβλο των Νεκρών διαβαζόταν το ξόρκι 23: «*Το στόμα μου ανοίγεται από τον Φθα και ό,τι ήταν στο στόμα μου έχει χαλαρώσει από τον τοπικό μου θεό. Ο Θωθ έρχεται πράγματι, γεμάτος και εξοπλισμένος με μαγεία, και οι δεσμοί του Σεθ που περιόριζαν το στόμα μου έχουν χαλαρώσει. [...] Το στόμα μου άνοιξε, το στόμα μου διαχωρίστηκε από τον Σου με εκείνο το σιδερένιο καμάκι του με το οποίο άνοιξε τα στόματα των θεών. [...] Όσο για οποιοδήποτε μαγικό ξόρκι ή οποιαδήποτε λέξη που μπορεί να ειπωθεί εναντίον μου, οι θεοί θα ξεσηκωθούν εναντίον του, ακόμη και ολόκληρη η Εννεάδα.*»²⁰²

Αμέσως μετά το άνοιγμα του στόματος, οι παρευρισκόμενοι θυσίαζαν ζώα και εναπόθεταν επάνω στο τραπέζι προσφορών πολλών ειδών τρόφιμα και αντικείμενα, ώστε να παράσχουν στον νεκρό τροφή και εφόδια για το αιώνιο ταξίδι του.²⁰³ Σε πολλές ταφικές παραστάσεις παρουσιάζεται η απεικόνιση του νεκρού μπροστά από το τραπέζι των προσφορών όπου από το Νέο Βασίλειο και έπειτα κυριαρχεί η προσφορά του μπροστινού ποδιού βοοειδούς.²⁰⁴ Το τελευταίο στοιχείο της νεκρικής τελετουργίας ήταν η πραγματική ταφή. Το σώμα και τα ταφικά του αντικείμενα (φυλαχτά, αγαλματίδια, μαγικές πλίνθοι, κανωπικά αγγεία) τοποθετούνταν στον τάφο και η είσοδος σφραγιζόταν. Το κρέας από τις θυσίες καταναλωνόταν από τους συγγενείς σε μια επιτόπια γιορτή. Μετά το γεύμα, όσα υπολείμματα υπήρχαν θάβονταν με κάποιου είδους τελετουργικό.²⁰⁵

Οι τελετουργίες του ανοίγματος του στόματος και της εναπόθεσης προσφορών ήταν κομβικές για την προετοιμασία της μούμιας του νεκρού για το ταξίδι του στον κάτω κόσμο.

²⁰⁰ Roth 1993, 57, 62.

²⁰¹ Taylor 2001, 192.

²⁰² Faulkner 1985, 51-52.

²⁰³ Martin and Silverman 1945, 11.

²⁰⁴ Κουσούλης 2004, 189.

²⁰⁵ Taylor 2001, 193.

Θαμμένα υπολείμματα τροφής βρέθηκαν στην Κοιλιάδα των Βασιλέων που φανέρωσαν πως οι καλεσμένοι στην τελετή ταφής του Τουταγχαμών κατανάλωσαν βοδινό, πρόβατο ή κατσίκι, πάπια και χήνα.

Ωστόσο, εκτός από την προετοιμασία και τον εξαγνισμό, οι διαδικασίες αυτές ήταν και αλληγορικές καθώς όπως το παιδί από τη γέννησή του περνάει από διάφορα στάδια μέχρι να φτάσει στο σημείο να τρέφεται με (ενήλικη) τροφή (δηλαδή από τη λήψη θρεπτικών συστατικών από τον ομφάλιο λώρο στον θηλασμό και από τον απογαλακτισμό στην οδοντοφυΐα για τη λήψη τροφής), έτσι και ο «αναγεννημένος» νεκρός έπρεπε να μεταβεί παρόμοια θεμελιώδη στάδια που θα τον προετοίμαζαν να δεχθεί τελικά τις προσφορές και να μπορεί να τις χρησιμοποιήσει, με λίγα λόγια να τραφεί.²⁰⁶

---

²⁰⁶ Roth 1993, 63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΤΑΡΙΧΕΥΣΗ ΣΤΟ ΝΕΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

3.1 Η αμυντική ταφή ως αφορμή για την εξέλιξη της ταρίχευσης

Η ολοκλήρωση του ατόμου και η μεταμόρφωσή του σε «ακχ» απαιτούσε, μεταξύ άλλων, την εξασφάλιση της συντήρησης του σώματος. Η σημασία του ήταν μεγάλη καθώς αποτελούσε την κατοικία του Κα και του Μπα και μέσα σε εκείνο προφυλασσόταν η καρδιά. Όλα αυτά τα στοιχεία θα ενώνονταν με το σώμα στο βασίλειο των νεκρών και μετά το επιτυχές ταξίδι στο Ντουάτ, η ύπαρξη του νεκρού θα διαιωνιζόταν. Το ανθρώπινο σώμα θεωρείτο ιερό και η καταστροφή του αποτελούσε τη χειρόστη των ποινών: τον οριστικό θάνατο. Ο μεγαλύτερος φόβος των Αιγυπτίων αποτελούσε ο θάνατος από φωτιά, καθώς εκείνη δεν αφήνει πίσω κανένα ίχνος του σώματος, ή το αφήνει διαμελισμένο. Έτσι, οι αιγύπτιοι απέφευγαν την καύση των νεκρών στις ταφικές τους πρακτικές και επέλεξαν τη μουμιοποίηση που έκανε το ακριβώς αντίθετο: διατηρούσε το σώμα αρτιμελές και αναλλοίωτο στο πέρασμα του χρόνου. Για να το πετύχουν αυτό χρησιμοποιούσαν τεχνητές μεθόδους που αποτελούνταν από την εξαγωγή των οργάνων, τη χρήση φυσικών συντηρητικών, το στράγγισμα του σώματος και την προσεκτική περιτύλιξη όλων των μελών του. Επιπλέον, προκειμένου να προφυλάξουν το σώμα εκτελούσαν και όλες τις τελετουργίες που ανέφερα στα προηγούμενα κεφάλαια, πρακτικές και μαγικές, ώστε το σώμα να προστατεύεται για πάντα.

Για το μεγαλύτερο μέρος της αιγυπτιακής ιστορίας, το κύριο κομμάτι της οικονομικής και υλικής επένδυσης σε ταφικά έργα δεν ήταν το ανθρώπινο σώμα, αλλά οι πιο ορατές ταφικές τέχνες, που περιλάμβαναν τη διακόσμηση σαρκοφάγων, αγαλμάτων και το εσωτερικό των τάφων. Φυσικά, η μουμιοποίηση αποτελούσε σημαντικότατο κομμάτι των τελετουργικών, ωστόσο, στην αρχή δεν ήταν ιδιαίτερα εξελιγμένη. Η εξέλιξή της ήρθε σταδιακά ξεκινώντας από το Παλαιό και το Μέσο Βασίλειο για να κορυφωθεί τεχνικά και αισθητικά στο τέλος του Νέου Βασιλείου και κατά την Τρίτη Μεταβατική Περίοδο. Τη στροφή προς τη μουμιοποίηση έφεραν οι πολιτικές, οικονομικές και θρησκευτικές συνθήκες της Αιγύπτου.²⁰⁷

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μου αναφέρθηκα εκτενώς στα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Αίγυπτο η οποία έφτασε στο απόγειό της στα μέσα του Νέου Βασιλείου. Ωστόσο, αδύναμοι βασιλιάδες, δυνατοί ιερείς και επικίνδυνοι εχθροί «γονάτισαν» την Αιγυπτιακή Αυτοκρατορία. Η Αίγυπτος χωρίστηκε και η δύναμη του βασιλιά

---

²⁰⁷ Cooney 2012, 3.

εξασθένησε, εν αντιθέσει με τη δύναμη μικρών ομάδων εκλεκτών ιερατικών οικογενειών από τις Θήβες, η οποία ολοένα αυξανόταν. Η στρατιωτική δύναμη επίσης αποκεντρώθηκε, ενθαρρύνοντας ανταγωνιστικές αψιμαχίες μεταξύ αντίπαλων φατριών ή ακόμη και εμφύλιους πολέμους.²⁰⁸ Η οικονομική ανεπάρκεια και η πολιτική αστάθεια ενθάρρυναν την ομαλοποίηση μιας σειράς συμπεριφορών που προηγουμένως θεωρούνταν περισσότερο ή λιγότερο αποκλίνουσες, ιδίως την κλοπή διά ρήξεως τάφων και την ευρεία επαναχρησιμοποίηση ταφικών αντικειμένων.²⁰⁹ Κατά το τέλος της 20^{ης} Δυναστείας, τα χρυσορυχεία και τα λατομεία πέτρας σταμάτησαν να λειτουργούν. Οι εμπορικοί δρόμοι που κατέρρευσαν περιόρισαν την πρόσβαση σε μέταλλο, πέτρα, ξύλο και άλλα είδη πολυτελείας, σημαντικά υλικά για την ταφική τέχνη. Όπως πληροφορούμαστε από κείμενα της 20^{ης} Δυναστείας, οι ελλείψεις αυτές οδήγησαν στη συχνή κλοπή τελετουργικών αντικειμένων και σαρκοφάγων από παλιούς θαλάμους τάφων, για επαναχρησιμοποίηση.²¹⁰ Οι Αιγύπτιοι προέβαιναν σε αυτή την ανήθικη πράξη διότι πίστευαν πως όλα τα αντικείμενα ήταν χρήσιμα στον νεκρούς μόνο κατά τη διάρκεια των νεκρικών τελετουργικών και της μεταμόρφωσης σε «ακχ» και πως μετά από πολλά χρόνια δεν τα χρειαζόνταν, εφόσον είχαν πλέον περάσει στην επόμενη ζωή. Σημαντικές πληροφορίες για πιθανές κλοπές από τάφους μας παρέχει μια ομάδα κειμένων του Νέου Βασιλείου από το χωριό Deir el Medina: σε αυτά ο Αμενεμιπέτ ταλαιπωρείται από μια διαμάχη ισχυριζόμενος πως βρήκε ένα άνοιγμα από έναν τάφο στον ταφικό του θάλαμο, όπου υπήρχε η σαρκοφάγος ενός άγνωστου άνδρα.²¹¹ Η μαρτυρία αυτή υποδηλώνει την έλλειψη ασφάλειας αλλά και την παραβίαση τάφων για τους σκοπούς που ανέφερα. Ήταν μια λύση ώστε να συνεχίσουν να υποστηρίζονται οι θρησκευτικές και κοινωνικές ανάγκες των νεκρών, οι οποίοι έπρεπε να συνεχίσουν να θάβονται σύμφωνα με τα έθιμα. Μία από τις πιο αξιοσημείωτες μαρτυρίες κλοπών είναι ο πάπυρος Abbott, ο οποίος εξετάζει τι έκαναν οι κλέφτες στους τάφους λέγοντας: *«οι κλέφτες τους είχαν παραβιάσει όλους, σέρνοντας τους ιδιοκτήτες τους από τις εσωτερικές σαρκοφάγους και τις εξωτερικές σαρκοφάγους τους, ώστε να τους αφήσουν στην έρημο. Έκλεψαν τον νεκρικό εξοπλισμό τους που τους είχε δοθεί μαζί με το χρυσό και το ασήμι και τα έπιπλα που βρίσκονταν στις εσωτερικές τους σαρκοφάγους»* και ότι η επιτροπή επιθεωρητών διαπίστωσε ότι οι τάφοι των πολιτών στα δυτικά της Θήβας ήταν όλοι παραβιασμένοι.²¹²

---

²⁰⁸ Cooney 2012, 3.

²⁰⁹ Hassan Ismaeel 2023, 360.

²¹⁰ Cooney 2012, 143; Rühli et al. 2015, 7.

²¹¹ Cooney 2011, 12, 14.

²¹² Hassan Ismaeel 2023, 360.

Η κρίση αυτής της ταφικής ασφάλειας ήταν τόσο βαθιά που ακόμη και βασιλικοί τάφοι στην Κοιλιάδα των Βασιλέων, όπως για παράδειγμα οι τάφοι του Αμενχοτέπ III, του Ραμσή II και του Ραμσή VI, λεηλατήθηκαν συστηματικά.²¹³ Η πλούσια επιχρυσωμένη σαρκοφάγος του Τούθμωσι III είχε επάνω της τα σημάδια σμίλης ή κάποιου άλλου εργαλείου που οι κλέφτες χρησιμοποίησαν για να αφαιρέσουν τον χρυσό.²¹⁴ Η βεβήλωση αυτή την οποία υφίσταντο οι τάφοι, και συνεπώς οι ίδιοι οι νεκροί, οδήγησε τους Αιγύπτιους στην ανάπτυξη της «Αμυντικής Ταφής» στα τέλη του Νέου Βασιλείου, υποχρεώνοντας την ιερατική ελίτ να στραφεί σε καινοτόμες στρατηγικές ως προς τα ταφικά έθιμα. Οι επιφανείς Αιγύπτιοι που επιζητούσαν την επίδειξη πλούτου συνέχιζαν για ορισμένο χρονικό διάστημα να χρησιμοποιούν μια πληθώρα αντικειμένων εις γνώση τους πως επρόκειτο να κλαπούν σε βάθος χρόνου. Από την άλλη, προχωρώντας προς τη διακυβέρνηση των Ραμσή, η σκληρή οικονομική πραγματικότητα έπληξε και την ελίτ υποχρεώνοντάς τη να προβεί στη λήψη σκληρών μέτρων: οι παραγγελίες τάφων μειώθηκαν ραγδαία, πολλοί επιφανείς άνδρες θάβονταν σε κοινούς τάφους με ελάχιστα αντικείμενα ώστε να μην αποτελούν στόχο. Οι ταφές περιορίστηκαν στη χρήση των βασικών υλικών ταφής: τάφος, σαρκοφάγος, μούμια και ενίοτε κάποιος πάπυρος από τη Βίβλο των Νεκρών. Η προστασία των τάφων από τους κλέφτες οδήγησε και στον αναγκαστικό περιορισμό της τοποθέτησης σημάτων (στηλών και αγαλμάτων) τα οποία τοποθετούνταν πλέον σε κοινόχρηστους χώρους δημιουργώντας μια αποκεντρωμένη σύνδεση μεταξύ της ταφικής τελετουργίας και της επαφής με τους νεκρούς²¹⁵

Ο τάφος ήταν πολύ σημαντικός για τον νεκρό καθώς ενσάρκωνε και μαρτυρούσε στους ζωντανούς την ύπαρξή του και τις πράξεις του. Αποτελούσε τον χώρο ο οποίος «είδε» τη μαγική μεταμόρφωση του νεκρού σε «ακχ», το μνημείο που στους τοίχους του εξιστορούσε τα κατορθώματά του. Ωστόσο, η ανακύκλωση των τάφων ήταν συνηθισμένη και κατά το τέλος του Νέου Βασιλείου οι τάφοι ανετίθεντο στους συγγενείς, από τους προγόνους τους, για επαναχρησιμοποίηση.²¹⁶ Πολλές περιπτώσεις επαναχρησιμοποίησης κατά την 21^η Δυναστεία υποδεικνύουν ότι ο μέσος χρόνος επαναχρησιμοποίησης μιας σαρκοφάγου ήταν τρεις γενιές μετά τον θάνατο του ιδιοκτήτη. Σπουδαίο παράδειγμα αποτελεί η σαρκοφάγος Florence 8527 από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλωρεντίας η οποία μετατράπηκε από ανδρική σε γυναικεία: οι τεχνίτες πρόσθεσαν σκουλαρίκια, άλλαξαν τα μαλλιά και τα χέρια από τις ανδρικές «μπουνιές» στα γυναικεία απλωμένα χέρια. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός

²¹³ Cooney 2012, 140; Breasted 1908, 350.

²¹⁴ Hassan Ismaeel 2023, 362.

²¹⁵ Cooney 2011, 5, 20.

²¹⁶ Baines and Lacovara 2002, 19.

ότι το υπόλοιπο κομμάτι της σαρκοφάγου παρέμεινε ως είχε: οι δισδιάστατες εικόνες αλλά και οι τίτλοι του άνδρα για τον οποίο κατασκευάστηκε αρχικά η σαρκοφάγος δεν διαγράφηκαν όταν αυτή μεταποιήθηκε για τη γυναίκα (εικ. 8).²¹⁷ Εκτός από την επαναχρησιμοποίηση των τάφων, συστηματική έγινε και η ομαδική ταφή κατά την Τρίτη Μεταβατική περίοδο, επηρεάζοντας όλων των ειδών τις κοινωνικές τάξεις, συμπεριλαμβανομένης και μιας βασιλικής οικογένειας που επέλεξε να ταφεί στους τοίχους ναού στην πόλη Τάνις, βορειοανατολικά του Δέλτα του Νείλου.²¹⁸ Το μειονέκτημα των συγκεκριμένων ταφών ήταν πως ο τάφος δε μπορούσε να διακοσμηθεί με τη ζωγραφική των προηγούμενων χρόνων, λόγω της πληθώρας των ανθρώπων. Η λύση στο πρόβλημα αυτό ήρθε δίνοντας έμφαση στη διακόσμηση των σαρκοφάγων, που αποτελούσαν πλέον τις μινιατούρες των πραγματικών τάφων και εξατομικεύονταν αναλόγως.

Ο τύπος σαρκοφάγου που επικράτησε στο Νέο Βασίλειο αποτελείτο από μεγάλες διαστάσεις, ανθρωπόμορφα χαρακτηριστικά και γενικά πυκνή και περίπλοκη διακόσμηση. Πιο συγκεκριμένα, οι σαρκοφάγοι από τη μέση και πάνω ήταν διακοσμημένες με ανάγλυφα χαρακτηριστικά του προσώπου του νεκρού. Σε πολλές περιπτώσεις ο εικονιζόμενος νεκρός κρατούσε τα βασιλικά σκήπτρα, ενώ από τη μέση και κάτω δημιουργούνταν στο σώμα μεγάλα γραμμικά μοτίβα που άλλοτε παρέμεναν κενά και άλλοτε περιείχαν διάφορες μορφές και σκηνές του κάτω κόσμου, παραστάσεις που κατά τις προηγούμενες δυναστείες κοσμούσαν ολόκληρους ταφικούς θαλάμους.²¹⁹ Κατά την 20^η Δυναστεία, οι σαρκοφάγοι καλύπτονταν ολοκληρωτικά από κείμενα με μεγάλη ευελιξία στην επιλογή σκηνών αλλά κυρίως διακοσμούσαν με αποσπάσματα από τον κάτω κόσμο αλλά και με συγκεκριμένες φόρμουλες από τη Βίβλο των Νεκρών.²²⁰ Λίγα δείγματα σαρκοφάγων μας έχουν σωθεί από την 20^η Δυναστεία, παραδείγματα των οποίων αποτελούν η σαρκοφάγος της Νακχτ που ήταν μέλος εργαστηρίου υφαντικής την εποχή της βασιλείας του Σέτι Ι (εικ. 9) και το καπάκι της σαρκοφάγου της ψάλτριας του Άμωνα, Μουτχοτέπ, το οποίο κατασκευάστηκε από επαναχρησιμοποιημένη σαρκοφάγο της 19^{ης} Δυναστείας, όπως μαρτυρά η προηγούμενη διακόσμησή της που εικονίζει έναν νεκρό με λευκό ένδυμα (εικ. 10).²²¹ Η 20^η Δυναστεία ήταν επίσης η πρώτη φορά που αναπτύχθηκε η γλυπτική διακόσμηση στο εσωτερικό της σαρκοφάγου, μια σημαντική καινοτομία που άνθισε στην 21^η Δυναστεία. Από όλα τα παραδείγματα της 20^{ης} Δυναστείας, μόνο η σαρκοφάγος του Σεσεκνοφρού έχει μια

---

²¹⁷ Cooney 2011, 33.

²¹⁸ Cooney 2011, 18.

²¹⁹ Κουσούλης 2004, 125.

²²⁰ Meskell 1999, 195.

²²¹ Cooney 2011, 24.

πολύχρωμη ολόσωμη εικόνα του γερακόμορφου θεού Σοκάρ, στην πλάτη του εσωτερικού της σαρκοφάγου (εικ. 11).²²²

Προχωρώντας προς την Τρίτη Μεταβατική περίοδο οι σαρκοφάγοι τυποποιήθηκαν ακόμη περισσότερο ως προς το σχήμα τους, ώστε να χωρά ικανός αριθμός από αυτές στους ομαδικούς τάφους. Ακόμη μία σημαντική καινοτομία που υιοθέτησαν οι επιφανείς ως «άμυνα» ενάντια στην κλοπή φαίνεται ξεκάθαρα την περίοδο αυτή: οι σαρκοφάγοι, που μέχρι τη 19^η Δυναστεία διακοσμοούνταν με χρυσά φυλαχτά και επιχρυσωμένα κομμάτια, σταμάτησαν σταδιακά να διακοσμούνται με μέταλλα και οποιαδήποτε επιχρύσωση είχαν υιοθετήσει μέχρι τότε ενώ, μετά την 21^η Δυναστεία ολοκληρώνονταν μόνο με χρωστικές (κίτρινο, πράσινο και αιγυπτιακό μπλε) και βερνίκι που δεν μπορούσαν να επαναχρησιμοποιηθούν.²²³ Ένας τεράστιος παράγοντας για την αλλαγή αυτή αποτέλεσε το γεγονός πως οι κλέφτες με σκοπό να αποκτήσουν τα πολύτιμα και δυσεύρετα μέταλλα που κοσμούσαν τον νεκρό τις περισσότερες φορές αφαιρούσαν το επιχρύσωμα με σμίλη (εικ. 7) ενώ σε έσχατες περιπτώσεις έκαιγαν τη σαρκοφάγο μαζί με τη μούμια και έπειτα συνέλλεγαν τα υλικά αυτά μέσα από τις στάχτες.²²⁴ Για να κατανοήσουμε τη βαρβαρότητα της κατάστασης, πρέπει να φέρουμε στο μυαλό μας τη σημαντικότητα του σώματος για την επόμενη ζωή και το γεγονός πως οι Αιγύπτιοι ουδέποτε έκαιγαν τους νεκρούς τους καθώς αυτό αποτελούσε τον απόλυτο θάνατο. Η κατάσταση ήταν λοιπόν πολύ σοβαρή ώστε να φτάσουν σε ένα τέτοιο σημείο ασέβειας και καταστροφής.

Μαζί με τις αλλαγές στο ταφικό περιβάλλον και τη σαρκοφάγο του νεκρού, οι επιφανείς Αιγύπτιοι έσπευσαν να διασφαλίσουν τη μετάβαση των νεκρών τους στην επόμενη ζωή αναπτύσσοντας καινοτόμες μεθόδους διατήρησης του σώματος, θέλοντας έτσι να προνοήσουν για την περίπτωση που η μούμια έμενε εκτεθειμένη, χωρίς κανένα προστατευτικό περίβλημα. Αυτό είναι κυρίως το αντικείμενο το οποίο βρέθηκε στο επίκεντρο όλης αυτής της προσαρμογής: η μούμια της 21ης Δυναστείας.²²⁵ Οι επιφανείς της εποχής, προσπαθώντας να ενταχθούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο αλλά και για να προστατέψουν το σώμα, διασφαλίζοντας τη θρησκευτική του λειτουργία, προχώρησαν ένα βήμα παρακάτω αποκαθιστώντας την ακεραιότητά του με ποικίλα υλικά και

²²² Cooney 2011, 30.

²²³ Μέχρι τη 19^η Δυναστεία ευρέως διαδεδομένη ήταν η χρήση μαύρης ρητίνης από φιστικιά στο εσωτερικό των σαρκοφάγων, συμβολισμός που υποδήλωνε τον Κάτω Κόσμο. Όμως από την 20^η Δυναστεία και έπειτα, η χρήση της ελαττώθηκε λόγω κόστους και στη θέση της χρησιμοποιούνταν φθηνότερα υποκατάστατα όπως κόκκινη και κίτρινη ώχρα, λευκό, μαύρο, αιγυπτιακό μπλε και πράσινο.

²²⁴ Cooney 2012, 146-147.

²²⁵ Cooney 2012, 36.

αναπαράγοντας τη φυσικότερη δυνατή εικόνα του, σαν να βρισκόταν ακόμη εν ζωή. Το σκεπτικό αυτό αποτέλεσε την έσχατη λύση της αμυντικής ταφής καθώς η μούμια δεν ήταν χρήσιμη στους κλέφτες αλλά η ίδια αποτελούσε τον ναό, τον τάφο, τη ζωή και το πέρασμα στην αιώνια ζωή.

Η αυξανόμενη αξία της μούμιας ήταν εγγενώς αμυντική. Οι όποιες επενδύσεις στην ταρίχευση δεν θα μπορούσαν να ανακυκλωθούν ή να επιστραφούν στην οικονομία, αφαιρώντας έτσι πολλούς από τους κινδύνους για τη βιωσιμότητα του σώματος. Η προσπάθεια αυτή των επιφανών της Αιγύπτου να καταστήσουν τη μούμια ένα ασφαλές και αυτόνομο νεκρικό «αντικείμενο», έφερε σπουδαίες καινοτομίες ως προς τις πρακτικές, τα υλικά και τη σύνδεσή τους με τη θρησκεία και την ταφική πρακτική. Εφόσον δεν μπορούσαν πια να ακολουθηθούν οι τελετουργίες το Νέου Βασιλείου, κάθε στάδιο της ταρίχευσης γινόταν σε τελετουργικό πλαίσιο και συνοδευόταν από ορισμένες τελετουργικές πράξεις. Ακόμα και η χρήση των υλικών συντήρησης συνδυάστηκε με τη θρησκευτική φιλοσοφία: δύο παραδείγματα, τα οποία θα συναντήσουμε και αργότερα στην εργασία, αποτελούν το κερύ μέλισσας που υποδήλωνε την αναγέννηση αλλά και η ρητίνη που προσέδιδε θεϊκή υπόσταση στον νεκρό.

3.2 Η ταρίχευση

Διάφορα περιβαλλοντικά στοιχεία (η ανάπτυξη μικροβιακών και παρασιτικών οργανισμών λόγω υγρασίας, η παρουσία τροφής ή φυτών ή ζώων ως προσφορές και η ίδια η σορός), εάν είναι ανεξέλεγκτα, μπορούν να επιταχύνουν τη σήψη. Δεδομένου ότι το ανθρώπινο σώμα αποτελείται από σχεδόν 70% νερό, το σώμα αρχίζει να αποξηραίνεται (στεγνώνει) φυσικά, χάνοντας αυτό το νερό.²²⁶ Οι περιβαλλοντικές συνθήκες (κυρίως η ζέστη) μπορεί να επιταχύνουν τη μείωση του νερού, να απελευθερώσουν τα αέρια και να ξεκινήσουν τη σήψη των ιστών προκαλώντας το σώμα να χάσει όλο τον ιστό του και να σκελετωθεί. Στην Αίγυπτο, το εξαιρετικά ξηρό κλίμα ευνόησε τη φυσική αποξήρανση του σώματος. Οι ρηχοί τάφοι γέμιζαν με την καυτή, ξηρή άμμο η οποία σε σύντομο χρονικό διάστημα απορροφούσε τα σωματικά υγρά, μην επιτρέποντας τη δημιουργία μικροοργανισμών που συμβάλλουν στη φυσική σήψη του σώματος. Έτσι, το δέρμα, τα μαλλιά και τα νύχια διατηρούνταν, αφήνοντας πίσω ολόκληρο το σώμα.²²⁷ Αυτό πιθανόν έδωσε στους Αιγύπτιους την εντύπωση πως η ανθρώπινη ύπαρξη συνεχιζόταν και μετά

---

²²⁶ Veiga 2012, 2.

²²⁷ David 2008, 11.

θάνατον. Με βάση μια μελέτη των Jones et al. σε λινά υφάσματα εμποτισμένα με ρητίνη (Υστερη Νεολιθική και Χαλκολιθική), η αρχή της μουμιοποίησης τοποθετείται πλέον νωρίτερα.²²⁸ Γύρω στο 3000 π.Χ., η εισαγωγή βαθιών τάφων, σαρκοφάγων και νεκρικών θαλάμων επιβράδυνε τη φυσική διατήρηση του σώματος και η ανάγκη για τεχνητή διατήρηση, δηλαδή την ταρίχευση, έγινε επιτακτική.²²⁹

Από τον Ηρόδοτο μαθαίνουμε πως υπήρχαν τριών ειδών ταριχεύσεις, ανάλογα με το κύρος και την οικονομική επιφάνεια του αποθανόντος και της οικογένειάς του.²³⁰ Κάθε είδος ταρίχευσης προσέφερε συγκεκριμένες υπηρεσίες. Φυσικά αυτή η διαφοροποίηση αφορούσε μόνο τους πολίτες καθώς οι βασιλείς, οι ιερείς και αξιωματούχοι έχριζαν της πλουσιοπάροχης υπηρεσίας.²³¹ Αφού οι συγγενείς συμφωνούσαν με τον τρόπο της ταρίχευσης και το αντίτιμο, άφηναν τον νεκρό τους στα χέρια των ταριχευτών και αποχωρούσαν.²³² Το πολυτελές είδος ταρίχευσης είναι και το πιο λεπτομερές καθώς, εκτός από τον εξαγνισμό και τη χρήση ελαίων και ρητινών, αφαιρείται ο εγκέφαλος, τα όργανα με μεγάλη προσοχή: *«...που το ανώτερο είδος της γίνεται ως εξής: πρώτα βγάζουν από τα ρουθούνια τον εγκέφαλο μ' έναν σιδερένιο γάντζο, ένα μέρος του δηλαδή, και τον υπόλοιπο χύνοντας μέσα φάρμακα. Ύστερα, με κοφτερή αιθιοπική πέτρα, σχίζουν τη λάπα, βγάζουν έξω όλα τα εντόσθια, καθαρίζουν την κοιλιά, την πλένουν με φοινικόκρασο και την καθαρίζουν πάλι με τριμμένα μυρωδικά. Κατόπιν, γεμίζουν την κοιλιά με αγνή τριμμένη σμύρνα, κανέλα και άλλα μυρωδικά, εκτός από λιβανωτό, και την ξαναράβουν. Αφού λοιπόν τα κάνουν αυτά, ταριχεύουν τον νεκρό με νίτρο και τον φυλάνε εβδομήντα ημέρες· η ταρίχευση δεν επιτρέπεται να κρατήσει περισσότερο. Και όταν περάσουν οι εβδομήντα ημέρες, πλένουν τον νεκρό, και του τυλίγουν όλο του το σώμα με ταινίες κομμένες από λινό υφάσμα, αλειμμένες από κάτω με κόμμι, που οι Αιγύπτιοι το χρησιμοποιούν πολύ αντι για κόλλα.»*²³³ Το μεσαίο είδος ταρίχευσης δεν περιλαμβάνει την αφαίρεση του εγκεφάλου και τον εκσπλαχνισμό, αλλά την έγχυση ενός δυνατού υλικού στο εσωτερικό του σώματος το οποίο είχε την ιδιότητα να διασπά τα όργανα, με σκοπό να στραγγίξουν.²³⁴ *«...τους νεκρούς τώρα εκείνων που θέλουν το μεσαίο είδος και αποφεύγουν τις πολυτέλειες, τους περιποιούνται*

²²⁸ Βλ. σελ. 75.

²²⁹ Taylor 2001, 47.

²³⁰ Lambert-Zazulak et al. 2003, 226; Hawass and Saleem 2016, 193.

²³¹ Hawass and Saleem 2016, 205.

²³² Hawass and Saleem 2016, 193; Ηρόδοτος, Ιστορία II, § 86.2 – 86.3. *« [...] και τους λένε ότι η καλύτερη ταρίχευση είναι εκείνου που το όνομά του δεν θεωρώ επιτρεπτό να το αναφέρω σε τέτοια υπόθεση, ενώ η δεύτερη ταρίχευση που δείχνουν είναι κατώτερη από τούτην και φτηνότερη, και η τρίτη ακόμη πιο φτηνή· τα εξηγούν λοιπόν αυτά και ύστερα ρωτούν τους άλλους με ποιόν τρόπο θέλουν να τους περιποιηθούν τον νεκρό. Αυτοί συμφωνούν το αντίτιμο και φεύγουν [...]»*

²³³ Ηρόδοτος, Ιστορία II, § 86.3 – 86.6.

²³⁴ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

ως εξής: γεμίζουν πρώτα τα κλύσματα με λάδι που βγαίνει από κέδρο και ύστερα γεμίζουν με αυτό την κοιλιά του νεκρού, που δεν τον ανοίγουν ούτε του πλένουν την κοιλιά, αλλά του κάνουν κλύσμα από την έδρα και το σταματούν για να μην ξαναβγεί από πίσω, τον ταριχεύουν όσες ημέρες πρέπει, και την τελευταία τού αφαιρούν από την κοιλιά την κεδρία που του είχαν βάλει προηγουμένως. Και η κεδρία έχει τόση δύναμη ώστε μαζί της βγάζει και την κοιλιά και τα σπλάχνα λιωμένα: όσο για τις σάρκες, τις λιώνει το νίτρο, και έτσι μένουν μόνο το δέρμα και τα κόκαλα του νεκρού. Όταν τα κάνουν αυτά, δίνουν πίσω τον νεκρό χωρίς να ασχοληθούν με τίποτε άλλο.»²³⁵ Η τρίτη ταρίχευση απευθυνόταν στους φτωχούς και αποτελούσε μια πολύ απλή διαδικασία κατά την οποία ξέπλεναν τα σπλάχνα και τους ταρίχευαν για εβδομήντα ημέρες:²³⁶ «Η τρίτη ταρίχευση, με την οποία περιποιούνται τους οικονομικά αδύναμους, είναι η εξής: τους καθαρίζουν με συρμαία την κοιλιά, τους ταριχεύουν εβδομήντα ημέρες και ύστερα τους δίνουν πίσω.»²³⁷ Οι μαρτυρίες του Ηρόδοτου συνάδουν με τις ως τώρα γνώσεις μας για την ταρίχευση με μικρές αποκλίσεις ως προς τα υλικά, θέμα το οποίο θα αναλύσω στη συνέχεια της εργασίας μου. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων μας αποτελείται από βασιλικές μούμιες, θα ασχοληθώ κυρίως με τα στάδια της πολυτελούς ταρίχευσης.²³⁸

Η τελετουργική διαδικασία της ταρίχευσης και μουμιοποίησης ενός σώματος λέγεται πως διαρκούσε εβδομήντα ημέρες.²³⁹ Ένας από τους πάπυρους του Λούβρου ορίζει ότι η ταρίχευση έπρεπε να ξεκινήσει τέσσερις ημέρες μετά τον θάνατο. Αυτό εξυπηρετούσε την περίοδο πένθους κατά την οποία ο νεκρός βρισκόταν στο σπίτι και επέτρεπε στην οικογένεια να οργανώσει την πομπή για να μεταφέρουν το σώμα στη δυτική όχθη του Νείλου για ταφή.²⁴⁰ Αλλά, και κείμενα από την Πτολεμαϊκή περίοδο αποδεικνύουν ότι η ταρίχευση δεν ξεκινούσε άμεσα, όπως για παράδειγμα η Στήλη BM 886 που αναφέρει πως ο αρχιερέας Πτα Ψενπτά III πέθανε στις 13 Ιουλίου 41 π.Χ. και η «70ή ημέρα» του, δηλαδή η ημέρα ολοκλήρωσης της μουμιοποίησής του ήταν η 1^η Οκτωβρίου 41 π.Χ., υποδηλώνοντας ότι η μουμιοποίησή του άρχισε από την τέταρτη ημέρα μετά τον θάνατο.²⁴¹ Μέχρι τώρα δεν έχει βρεθεί κάποια πηγή που να περιέχει συγκεντρωμένη τη διαδικασία της ταρίχευσης, αν και εξαίρεση αποτελεί μια σύνθεση κειμένων με τη σύγχρονη ονομασία «Τελετουργικό ταρίχευσης» που σώζεται στην ιερατική γλώσσα σε τρεις ταφικούς παπύρους (πάπυρος

²³⁵ Ηρόδοτος, Ιστορία II, § 87.1 – 87.3

²³⁶ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132-133.

²³⁷ Ηρόδοτος, Ιστορία II, § 88.1; Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

²³⁸ Hawass and Saleem 2016, 194.

²³⁹ Veiga 2012, 4; Martin and Silverman 1945, 6.

²⁴⁰ Brier and Wade 2001, 118.

²⁴¹ Chapman 2016, 15.

Boulaq 3, πάπυρος Λούβρου 5158, πάπυρος Βιέννης «Vindobonensis» 3873) που χρονολογούνται στη Ρωμαϊκή περίοδο και περιγράφει λεπτομερώς τη διαδικασία της ταρίχευσης.²⁴² Πολλές πληροφορίες αντλούμε από τον πάπυρο Apis (26^η Δυναστεία), έναν πάπυρο που περιγράφει την ταρίχευση του ιερού ταύρου, θεωρώντας πως την ίδια διαδικασία (προσαρμοσμένη στα ανθρώπινα μέτρα) χρησιμοποιείτο στους νεκρούς.²⁴³ Τέλος, ορισμένες διαδικασίες μας είναι γνωστές, εκτός από τον Ηρόδοτο, και από τον Διόδωρο που έζησε στα ρωμαϊκά χρόνια. Το κύριο μέρος των πληροφοριών έχει να κάνει με ορισμένα τελετουργικά κομμάτια ενώ ελάχιστες από αυτές αναφέρονται στις χειρουργικές διαδικασίες που εκτελούνταν επάνω στο σώμα. Πολλά πρώτα έργα, όπως ιατροδικαστικές εκθέσεις του G. Elliot Smith επάνω στις βασιλικές μούμιες, αποτελούν μια βασική αρχή για την έρευνα των μουμιών.²⁴⁴ Το προβληματικό αυτό κομμάτι της έλλειψης πληροφοριών από το γεγονός ότι δεν ακολουθούνταν πάντοτε οι ίδιες διαδικασίες από τους ιερείς, για αυτό όσα θα παραθέσω αποτελούν μια σύνθεση πληροφοριών που θα δώσουν μια γενική εικόνα της διαδικασίας.

3.2.1 Ο Εξαγνισμός

Μετά τις τέσσερις πρώτες ημέρες το σώμα παρέμενε στην «Τέντα του εξαγνισμού», στα ιερογλυφικά *zh-ntr* (για τον βασιλιά) ή *jbw* (για τους υπόλοιπους), ενώ η κανονική ταρίχευση λάμβανε μέρος στο εργαστήριο που είχε την ονομασία «αγνό μέρος», στα ιερογλυφικά *w^cbt*.²⁴⁵ Ο πάπυρος Apis της ταρίχευσης του ιερού ταύρου Άπις αναφέρεται πως η «τέντα του εξαγνισμού» κατασκευαζόταν την πρώτη ημέρα στις όχθες του Νείλου²⁴⁶ από πασσάλους καλυμμένους με λινό ύφασμα και πόρτες ανατολικά και δυτικά, από όπου έμπαινε και έβγαινε ο ταύρος, ως αλληγορία της ανατολής και της δύσης του ηλίου.²⁴⁷ Καθώς αυτά τα παραπήγματα ήταν προσωρινά και από φθαρτά υλικά, δεν έχουν βρεθεί στοιχεία τους. Κατά τον Shore η αφυδάτωση του σώματος ξεκινούσε εκεί από την τέταρτη ημέρα και διαρκούσε περίπου δέκα ημέρες.²⁴⁸ Το σώμα βρισκόταν τοποθετημένο σε ένα ειδικά κατασκευασμένο κρεβάτι με μορφή λιονταριού πάνω στο οποίο στέγνωνε. Μετά την αφυδάτωση, το σώμα έπρεπε να εξαγνιστεί και πλενόταν με ένα διάλυμα άλατος το οποίο είχε ευρεία χρήση αλλά

²⁴² Veiga 2012, 4; Hawass and Saleem 2016, 193. Töpfer 2017, 23-24. Από το έργο αυτό λείπει ο αυθεντικός τίτλος και το πρώτο κομμάτι του κειμένου, έτσι ο τίτλος δόθηκε από τους μελετητές με βάση το περιεχόμενο των κειμένων.

²⁴³ Chapman 2016, 110-111; Veiga 2012, 4.

²⁴⁴ Hawass and Saleem 2016, 195.

²⁴⁵ Hays 2010, 5; Κουσουλής 2004, 103.

²⁴⁶ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

²⁴⁷ Chapman 2016, 16.

²⁴⁸ Chapman 2016, 16; Shore 1992, 231.

και θεϊκές ιδιότητες. Μετά το πλύσιμο, το κεφάλι αλειφόταν με μύρο, στα ιερογλυφικά *ḥntw* ενώ από τους ώμους και κάτω έχριζαν το σώμα με ένα μείγμα δέκα φυτικών και ζωικών ελαίων.²⁴⁹ Η διαδικασία του εξαγνισμού είχε διπλή σημασία: αρχικά, λόγω του ζεστού κλίματος ήταν επιτακτική ανάγκη να διατηρηθεί το σώμα καθαρό και δροσερό ώστε να μη μυρίζει και δεύτερον αποτελούσε αιγυπτιακή αντίληψη πως ο θεός ήλιος γεννήθηκε μέσα από το υγρό χάος της Νουν και πως η εμφάνισή του στον ουρανό έγινε μετά από εξαγνισμό με νερό που τέλεσαν ο Θωθ με τον Ωρο (εικ. 4).²⁵⁰ Ένα ξόρκι από τη Βίβλο των Νεκρών φανερώνει την αγωνία να παραμείνει το σώμα αναλλοίωτο και οι αισθήσεις ζωντανές: «[...] *Χαίρε, πατέρα μου Όσιρι! Θα κατέχεις το σώμα σου: δε θα διαφθαρείς, δε θα έχεις σκουλήκια, δε θα πρηστείς, δε θα βρωμάς, δε θα σαπίσεις, δε θα γίνεις σκουλήκια. Είμαι ο Κχέπρι.*²⁵¹ *Θα κατέχω το σώμα μου για πάντα, γιατί δεν θα διαφθαρώ, δεν θα αποσυντεθώ, δεν θα γίνω σκουλήκια, δεν θα λιποθυμήσω εξαιτίας του Ματιού του Σου,*²⁵² *υπάρχω, είμαι ζωντανός, είμαι δυνατός, ζύπνησα εν ειρήνη, δεν έχω αποσυντεθεί, δεν υπάρχει καταστροφή στα σπλάχνα μου, δεν έχω τραυματιστεί, το μάτι μου δεν έχει σαπίσει, το κρανίο μου δεν έχει συνθλιβεί, τα αυτιά μου δεν είναι κουφά, το κεφάλι μου δεν έχει αφαιρεθεί από το λαιμό μου, η γλώσσα μου δεν έχει αφαιρεθεί, τα μαλλιά μου δεν έχουν κοπεί, τα φρύδια μου δεν έχουν απογυμνωθεί, δε μου έχει συμβεί κανένας τραυματισμός. Το πτώμα μου είναι μόνιμο, δεν θα χαθεί ούτε θα καταστραφεί σε αυτή τη γη για πάντα.»²⁵³*

3.2.2 Η αφαίρεση των οργάνων

Έπειτα από το πρώτο «στέγνωμα», η σορός μεταφερόταν στο εργαστήριο ταρίχευσης όπου ξεκινούσε ένας νέος κύκλος τελετουργιών. Η σορός εισερχόταν από τη δυτική πλευρά και μετά την ταρίχευση εξερχόταν από την ανατολική πλευρά συμβολίζοντας την πορεία του ηλιακού δίσκου και την αναγέννηση. Αν και υπάρχουν ορισμένες κατασκευές στη Σαχάρα και στις Θήβες που ενδεχομένως λειτουργούσαν ως εργαστήρια ταρίχευσης, δεν έχουν ταυτοποιηθεί με σιγουριά. Μόνο ένα εργαστήριο ταρίχευσης του ιερού ταύρου στη

²⁴⁹ Töpfer 2017, 25.

²⁵⁰ Taylor 2001, 53.

²⁵¹ Ο Κχέπρι (*ḥprj*), είναι ο θεός με κεφάλι σκαραβαίου που αντιπροσώπευε την ανατολή του ήλιου και συνάμα την αναγέννηση.

²⁵² Ο Σου (*šw*) είναι ο αρχέγονος θεός του αέρα. Απεικονίζεται να φέρει στο κεφάλι του φτερό στρουθοκαμήλου. Επειδή σχετίζεται με το φως και την ηρεμία κατείχε παρόμοιο ρόλο με τη Μάατ (δικαιοσύνη). Έτσι, η κρίση του για τους νεκρούς ήταν πολύ σημαντική.

²⁵³ Faulkner 1985, 152-153.

νοτιοδυτική γωνία του Ναού του Φθα στη Μέμφιδα μας δίνει μια εικόνα του πώς θα ήταν κατασκευασμένο και ένα αντίστοιχο εργαστήριο για ανθρώπινη ταρίχευση.²⁵⁴

Τα όργανα είναι μέσα στο ανθρώπινο σώμα οι μηχανές εκείνες που συμβάλλουν στην εύρυθμη λειτουργία του, καθένα από αυτά έχει μια ξεχωριστή λειτουργία και όλα μαζί δημιουργούν μια αρμονία, μια τάξη που όπως χαρίζει τη ζωή και τη συνεχή ανανέωση στον κόσμο, έτσι χαρίζει και τη συνεχόμενη και αρμονική λειτουργία του οργανισμού. Εκτός από τη σημασιολογία των οργάνων, η αφαίρεση και η αποθήκευσή τους εκτός του σώματος είχε και τελετουργικό και πρακτικό χαρακτήρα. Ως προς το πρακτικό κομμάτι, γνωρίζουμε πολύ καλά πως τα όργανα είναι τα πρώτα που λόγω της μαλακής τους υφής και των υγρών τους, δημιουργούν άμεσα βακτήρια και έντομα που προκαλούν τη σήψη τους και κατά συνέπεια την επέκταση αυτής στο υπόλοιπο σώμα. Φυσικά αυτό ήταν κάτι που οι ταριχευτές ήθελαν να αποφύγουν, έτσι τα όργανα έπρεπε να αφαιρεθούν και να αφυδατωθούν το συντομότερο δυνατόν.

Το πρώτο όργανο το οποίο αφαιρούσαν οι ταριχευτές ήταν ο εγκέφαλος. Άγνωστη ήταν για τους αιγύπτιους η λειτουργία του εγκεφάλου: για εκείνους, το κέντρο της σκέψης και των συναισθημάτων αποτελούσε η καρδιά. Η αφαίρεση του εγκεφάλου ήταν μια επέμβαση χαρακτηριστική της εξελιγμένης ταρίχευσης της περιόδου του Νέου Βασιλείου αν και οι πρώτες απόπειρες συνέβησαν ήδη από την 4^η Δυναστεία.²⁵⁵ Η αφαίρεση απαιτούσε μεγάλη επιδεξιότητα, λόγω της προστατευμένης θέσης του εγκεφάλου που δεν ήταν εύκολα προσβάσιμος αλλά και λόγω του φόβου της καταστροφής του κρανίου και κατ' επέκταση της καταστροφής της ολότητας του σώματος που ήταν απαραίτητη για τη μεταμόρφωση του νεκρού σε «ακχ». Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηρόδοτου, η διαδικασία αυτή της αφαίρεσης του εγκεφάλου γινόταν μόνο με την πιο ακριβή μέθοδο της ταρίχευσης όπου: *«πρώτα βγάζουν από τα ρουθούνια τον εγκέφαλο μ' έναν σιδερένιο γάντζο, ένα μέρος του δηλαδή, και τον υπόλοιπο χύνοντας μέσα φάρμακα.»*²⁵⁶ Έτσι, λοιπόν, πληροφορούμαστε πως η αφαίρεση γινόταν πιθανώς χρησιμοποιώντας ένα μακρύ μεταλλικό άγκιστρο το οποίο οι ταριχευτές περνούσαν μέσα από τη ρινική κοιλότητα, σπάζοντας το ηθμοειδές οστό (εικ. 15).²⁵⁷ Ο Κ. Sudhoff, ο οποίος ασχολήθηκε με τα εργαλεία των ταριχευτών, αμφισβήτησε τα λεγόμενα

²⁵⁴ Chapman 2016, 133, 143.

²⁵⁵ Hawass and Saleem 2016, 199.

²⁵⁶ Ηρόδοτος, *Ιστορία II*, §86.3; Lambert-Zazulak et al. 2003, 226-227 Brier and Wade 2005, 161.

²⁵⁷ Adams and Alsop 2008, 34; Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Martin and Silverman 1945, 7; Hawass and Saleem 2016, 201; Νάτσης και Μανώλης 2013, 21.

Το ηθμοειδές οστό είναι το κεντρικό οστό της μύτης και των παραρρινικών κόλπων. Το ανώτερο τμήμα του ηθμοειδούς οστού σχηματίζει ένα μέρος του πρόσθιου κρανιακού βόθρου, ενώ τα κατώτερα τμήματά του συμβάλλουν δομικά στο σχηματισμό των ρινικών κοιλοτήτων.

του Ηρόδοτου για τη χρήση σιδήρου ως προς την κατασκευή του γάντζου και των λοιπών εργαλείων, καθώς οι Αιγύπτιοι σπάνια τον χρησιμοποιούσαν.²⁵⁸ Ο ίδιος υπέβαλε ένα ιδιόκτητο δείγμα προς ανάλυση, όπου βρέθηκε ότι αποτελείται από 99% χαλκό και 1% σίδηρο. Θεώρησε, επομένως, ότι κατά κύριο λόγο ο γάντζος ήταν χάλκινος και ο σίδηρος υπήρχε ίσως ως συμπλήρωμα ή αναμείχθηκε τυχαία (εικ. 16).²⁵⁹ Ακόμη, ο Sudhoff ανέφερε την ύπαρξη δύο ειδών γάντζων: εκείνους που κατέληγαν σε άγκιστρο και εκείνους με στρογγυλεμένες άκρες.²⁶⁰ Η εύρεση βοηθητικών εργαλείων σε τάφους είναι σπάνια, όμως το υλικό κατασκευής τους δικαιώνει τον Sudhoff: μια ολοκληρωμένη ομάδα εργαλείων που βρέθηκε στον τάφο Anch-Hor στις Θήβες (30^η Δυναστεία) αποτελείται από ένα μαχαίρι, έναν γάντζο, μία ξύστρα, ένα κουτάλι, ένα κλύσμα και μία βελόνα, όλα κατασκευασμένα από χαλκό.²⁶¹ Όσο για τα φάρμακα που αναφέρει ο Ηρόδοτος, δεν υπάρχει κάποια σχετική αντιστοιχία, με βάση τις μελέτες που έχουν γίνει. Η μελέτη βασιλικών μουμιών από τη 18^η έως και την 20^η Δυναστεία, με τη χρήση αξονικού τομογράφου και ακτινογραφίας, έδειξε στοιχεία διαρινικής κρανιοτομής (εικ. 13). Σε αυτούς περιλαμβάνονται οι Yuua, Thuua, Αμενχοτέπ III, Τιye, Σέτι I, Ραμσής II, Μερενπτά και Ραμσής III, Άμοσις I, Αμενχοτέπ II, Ακενατόν και Τουταγχαμών.²⁶²

Σε ορισμένες περιπτώσεις, εκτός από τη ρινική κοιλότητα, η πρόσβαση στον εγκέφαλο γινόταν και μέσω του ινιακού τμήματος (foramen magnum), από τη βάση δηλαδή του κρανίου από όπου περνάει ο νωτιαίος μυελός, ή από την οφθαλμική κόγχη (εικ. 17).²⁶³ Μερικές φορές, ακόμη και το ρινικό διάφραγμα βρέθηκε σπασμένο.²⁶⁴ Ένα παράδειγμα αφαίρεσης του εγκεφάλου μέσω του ινιακού τμήματος αποτελεί ο βασιλιάς Άμοσις I, στις αρχές της 18^{ης} Δυναστείας.²⁶⁵ Στη συλλογή Macalister στο Κέιμπριτζ του Sir E. A. Wallis Budge περίπου 500 κρανία ιερέων μελετήθηκαν από τον K. Sudhoff από τα οποία το 56% είχε μια τρύπα, που έγινε μεταθανάτια, στη βάση του κρανίου μέσω των κυψελών του ηθμοειδούς οστού. Στο 5% των κρανίων είχε γίνει από το αριστερό ρουθούνι και στο 3% από το δεξί.²⁶⁶ Η επακόλουθη οστική καταστροφή μπορεί να αποδειχθεί τόσο σε ακτινογραφίες όσο και σε αξονικές τομογραφίες. Μερικές φορές τα χειρουργικά εργαλεία ωθούνταν τόσο μακριά στον

---

²⁵⁸ Brier and Wade 2005, 161.

²⁵⁹ Leek 1969, 113; Brier and Wade 2005, 163.

²⁶⁰ Brier and Wade 2005, 163.

²⁶¹ Chapman 2016, 179; Brier 1999, 81.

²⁶² Hawass and Saleem 2016, 201.

²⁶³ David 2008, 15; Adams and Alsop 2008, 34.

²⁶⁴ Lamb 1901, 295.

²⁶⁵ Taylor 2001, 84.

²⁶⁶ Leek 1969, 112; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

εγκέφαλο που η ράχη του τουρκικού επιπίου (οπίσθιο οστικό περιθώριο του βόθρου της υπόφυσης) θα μετατοπιζόταν.²⁶⁷ Αφού εισήγαγαν το σιδερένιο άγκιστρο στην κρανιακή κοιλότητα, διασπούσαν τον εγκεφαλικό ιστό και εξήγαγαν μερικά κομμάτια. Για τα υπολείμματα μαλακού ιστού και υγρών, οι ταριχευτές πιθανώς στερέωναν μικρά κομμάτια λινού υφάσματος πάνω στο άγκιστρο με τα οποία καθάριζαν την κοιλότητα με λίγες επαναλήψεις.²⁶⁸ Από τη στιγμή που ο εγκέφαλος δεν είχε κάποια θρησκευτική και τελετουργική αξία, απορριπτόταν.²⁶⁹ Για την καλύτερη δυνατή συντήρηση, εισαγόταν με τον ίδιο τρόπο κατά τον οποίο αφαιρούνταν ο εγκέφαλος συντηρητικά, όπως ρητίνη, πίσσα, λινό ύφασμα, πριονίδι, άμμος, πέτρες.²⁷⁰ Αξονικές τομογραφίες που διεξήχθησαν στις βασιλικές μούμιες των Αμενχοτέπ III, Τούθμωσι I, Τούθμωσι II, Τούθμωσι III, Σέτι I, Ραμσή II, Μερεπτά και Ραμσή III βρέθηκαν διαφόρων ειδών γεμίσματα όπως ρητίνη, λινό σκέτο ή εμποτισμένο με ρητίνη, οστό μικρού ζώου, κόκκοι άμμου, πέτρες, λειχήνες και σπόροι φυτών (εικ. 14).²⁷¹

Η δυσκολία της εξαγωγής του εγκεφάλου αποτέλεσε κίνητρο διεξαγωγής μελετών από τους ερευνητές, οι οποίοι θέλησαν να ξετυλίξουν το νήμα ολόκληρης της διαδικασίας. Αρκετές προσπάθειες έγιναν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες προσπάθησαν να τονίσουν τις δυσκολίες ως προς τη διαδικασία και να αποδώσουν αποτελέσματα που ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Το 1911 ο K. Sudhoff δημοσίευσε μια μελέτη για τα εργαλεία των ταριχευτών στην οποία κάποια στιγμή ανέφερε πως προσπάθησε να αφαιρέσει εγκεφάλους μιας σειράς πτωμάτων, με τον αιγυπτιακό τρόπο.²⁷² Επιβεβαίωσε πως όπως και στα μέχρι τότε ευρήματα σε μούμιες, το ηθμοειδές οστό του κρανίου έσπασε εύκολα. Αφού ανάδευσε τον εγκέφαλο με την κυρτή άκρη του εργαλείου, γύρισε το σώμα σε πρόσθια θέση και μέσα σε 15-20 λεπτά και με τη βοήθεια του εργαλείου, ο εγκέφαλος άδειασε.²⁷³ Μία ακόμη προσπάθεια εξαγωγής του εγκεφάλου έγινε από τον Leek ο οποίος αναφέρει πως λόγω της έλλειψης ανθρώπινου δείγματος προσπάθησε να διεξάγει την αφαίρεση εγκεφάλου στα κρανία δύο αρνιών. Ωστόσο η προσπάθειά του ήταν ανεπιτυχής, λόγω της διαφορετικής ανατομίας αλλά και λόγω της χρήσης ασύμβατων εργαλείων. Βέβαια ο ίδιος κατέληξε πως

²⁶⁷ Adams and Chrissie 2008, 34.

²⁶⁸ Brier and Wade 2001, 121.

Η άποψη για το βήμα του καθαρισμού των υπολειμμάτων της κρανιακής κοιλότητας προκύπτει από τη μελέτη των ερευνητών για την εξαγωγή του εγκεφάλου σε ανθρώπινο δείγμα, με βάση τα αιγυπτιακά πρότυπα ταρίχευσης.

²⁶⁹ Hawass and Saleem 2016, 200.

²⁷⁰ Lamb 1901, 295; Hawass and Saleem 2016, 198-199.

²⁷¹ Hawass and Saleem 2016, 205.

²⁷² Leek 1969, 115.

²⁷³ Leek 1969, 115.

λόγω της παρόμοιας σύστασης του ανθρώπινου εγκεφάλου με εκείνον του αρνιού που ήρθε σύντομα σε μια ρευστή κατάσταση, εάν συνέχιζε τη διαδικασία, θα κατάφερνε τελικά να αποστραγγίξει όλα τα κομμάτια του.²⁷⁴ Στο παράρτημα του άρθρου του Leek, ο M. L. Patterson περιέγραψε πολύ περιληπτικά τρεις πιθανές μεθόδους αφαίρεσης του εγκεφάλου. Στην πρώτη μέθοδο συμφώνησε με τη μέθοδο του K. Sudhoff, πως ο εγκεφαλικός ιστός θα αποστραγγιζόταν με τη συνεχή διάσπασή του και την τοποθέτηση του σώματος στη σωστή θέση (πρόσθια), σημειώνοντας ωστόσο πως η διαδικασία θα ήταν αρκετά χρονοβόρα.²⁷⁵ Στη δεύτερη πιθανή μέθοδο ανέφερε πως ο εγκέφαλος αναρροφήθηκε με έναν ευρείας οπής καθετήρα και μια σύριγγα.²⁷⁶ Αν και η μέθοδος αυτή φαίνεται γρήγορη και αποτελεσματική, δεν υπάρχουν όργανα που να ταιριάζουν με τα σύγχρονα. Στην τρίτη μέθοδο ο Patterson περιέγραψε την εξαγωγή του εγκεφάλου που πραγματοποιήθηκε γεμίζοντας το κρανίο με νερό από τη ρινική κοιλότητα, το οποίο ξέπλυσε τον ιστό και τον πίεσε να βγει.²⁷⁷ Φυσικά, η περιγραφή τριών τέτοιου είδους διαδικασιών θα έπρεπε να είναι εξαιρετικά λεπτομερής ώστε να οδηγηθούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Μια ενδιαφέρουσα και επεξηγηματική μελέτη είναι αυτή των B. Brier και R. Wade, οι οποίοι ταριχεύοντας το σώμα ενός δότη που έλαβε το όνομα MUMAB (Mummy, University of Maryland At Baltimore)²⁷⁸, εξηγούν λεπτομερώς την αφαίρεση του εγκεφάλου του.²⁷⁹ Ξαπλώνοντας το νεκρό σώμα ανάσκελα, τοποθέτησαν μια χάλκινη ράβδο στη δεξιά ρινική κοιλότητα μέχρι το ηθμοειδές οστό, το οποίο χτύπησαν ώστε να σπάσει και επανέλαβαν τη διαδικασία στην αριστερή πλευρά (εικ. 18).²⁸⁰ Με τον τρόπο αυτό δημιούργησαν πρόσβαση στα δύο ημισφαίρια του εγκεφάλου, διαπερνώντας τα και φτάνοντας μέχρι τα βρεγματικά οστά (εικ. 19). Χρησιμοποιώντας το άγκιστρο της ράβδου, αφαίρεσαν ολόκληρο το ηθμοειδές οστό, δημιουργώντας μια ευρύχωρη οπή που θα επέτρεπε την ευκολότερη εκκένωση των ιστών και των υγρών μαζικά. Έπειτα, τοποθέτησαν το άγκιστρο στον κρανιακό θόλο και το κίνησαν κυκλικά για περίπου είκοσι λεπτά έως ότου διασπαστεί ο εγκεφαλικός ιστός, φέρνοντας προς τα έξω μόνο μικρά κομμάτια και υγρά. Για να αφαιρεθούν τα υπόλοιπα κομμάτια, γέμισαν το κρανίο του νεκρού με νερό μέσω ενός κοίλου καλαμιού, συνδεδεμένου με έναν δερμάτινο ασκό που ήταν γεμισμένος με νερό. Η τεχνική αυτή του γεμίσματος φαίνεται πολύ πιο σωστή από εκείνη του Patterson, καθώς χρησιμοποίησαν υλικά που ήταν ευρέως διαδεδομένα στην Αίγυπτο. Αφού τοποθέτησαν το

---

²⁷⁴ Leek 1969, 113.

²⁷⁵ Leek 1969, 116.

²⁷⁶ Leek 1969, 116.

²⁷⁷ Brier and Wade 2001, 119.

²⁷⁸ Wade et al. 2015, 954.

²⁷⁹ Brier and Wade 2001, 120-121; Wade et al. 2015, 962-963.

²⁸⁰ Wade et al. 2015, 962.

σώμα σε πρόσθια θέση, βεβαιώθηκαν πως το κεφάλι είχε μια κλίση προς τα κάτω και εισήγαγαν τη ράβδο ξανά στο κρανίο για να βοηθήσουν τη διαδικασία. Το σώμα αφήθηκε σε αυτή τη θέση για περίπου μιάμιση ώρα μέχρι να αποστραγγίσει πλήρως. Στο τελικό στάδιο, αφού επανέφεραν το σώμα σε ύπτια θέση, έδεσαν στη ράβδο μικρά κομμάτια λινού υφάσματος και καθάρισαν την κρανιακή κοιλότητα. Μετά από κάποιες επαναλήψεις τα υφάσματα βγήκαν καθαρά, οπότε συμπέραναν πως το μεγαλύτερο μέρος του εγκεφαλικού ιστού είχε αφαιρεθεί επιτυχώς. Με βάση την εμπειρία τους στην αφαίρεση του εγκεφάλου, οι δύο ερευνητές συμπέραναν πως η αφαίρεση δεν ήταν δυνατόν να γίνει σε ύπτια θέση, αλλά πιθανώς εφόσον διασπούσαν τον εγκέφαλο, τοποθετούσαν τη μούμια σε εμπρόσθια στάση ώστε τα υπολείμματα να εκκενωθούν μέσω της ρινικής οδού.²⁸¹

Αν και η εξαγωγή εγκεφάλου ήταν συνήθης πρακτική στην ταρίχευση των βασιλιάδων, αρκετές είναι και οι περιπτώσεις στις οποίες ο εγκέφαλος παρέμεινε στη θέση του. Εξετάσεις αξονικής τομογραφίας στα κεφάλια των Τούθμωσι ΙΙ και Τούθμωσι Ι (18^η Δυναστεία), φανέρωσαν τον άθικτο αποξηραμένο εγκέφαλο σαν μια μάζα μέσης πυκνότητας με ακανόνιστο, κυματοειδές περίγραμμα και διατηρημένη τη γραμμή που χωρίζει τα δύο ημισφαίρια.²⁸² Από άλλες μελέτες φαίνεται, επίσης, η ημιτελής διαδικασία αφαίρεσης του εγκεφάλου καθώς έχουν βρεθεί αποξηραμένα υπολείμματα.²⁸³

Μια εξίσου μεγάλη και χρονοβόρα διαδικασία, αλλά παράλληλα εξαιρετικά σημαντική, ήταν ο εκσπλαχισμός. Φυσικά, δεν υπάρχει κάποιος πάπυρος που να εξηγεί τη διαδικασία αυτή, καθώς δεν ήταν η ίδια σε όλους τους νεκρούς. Παραδείγματα δανειζόμαστε από τον πάπυρο της ταριχευτικής τελετουργίας του ταύρου Άπις, που γινόταν στο εργαστήριο ταρίχευσης και συγκεκριμένα στο «Σφαγείο» και σίγουρα ήταν παρόμοια με την ανθρώπινη ταρίχευση, όπως προτείνει η Chapman.²⁸⁴ Η αφαίρεση των οργάνων λέγεται ότι ξεκίνησε από την 4^η Δυναστεία και έπειτα.²⁸⁵ Το σώμα τοποθετείτο έτσι ώστε το κεφάλι να είναι στον βορρά και τα πόδια στον νότο. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική για τη συνέχεια. Αρχικά, η τομή γινόταν στην αριστερή πλευρά του θώρακα²⁸⁶, γεγονός που έχει ενδιαφέρουσες εξηγήσεις. Ως προς το πρακτικό κομμάτι, μια τομή στη δεξιά πλευρά θα ήταν περισσότερο βολική καθώς θα έδινε τη δυνατότητα στον ταριχευτή να χρησιμοποιήσει το δεξί του χέρι (το περισσότερο λειτουργικό) αλλά και από ανατομικής άποψης η προσβασιμότητα των οργάνων

²⁸¹ Brier and Wade 2001, 120-121, 123; Hawass and Saleem 2016, 199.

²⁸² Hawass and Saleem 2016, 200.

²⁸³ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

²⁸⁴ Chapman 2016, 28.

²⁸⁵ Veiga 2012, 2; Hawass and Saleem 2016, 205.

²⁸⁶ Martin and Silverman 1945, 7.

θα ήταν ευκολότερη. Κατά κύριο λόγο όμως, η τομή στην αριστερή πλευρά υποδηλώνει θρησκευτικούς ή συμβολικούς λόγους. Δεν φαίνεται ότι επικράτησε η τεχνική ευκολία, αλλά μια θρησκευτική υποχρέωση, υπαγορευμένη από τη συμβολική αξία της αριστερής πλευράς του ατόμου. Για αυτό, άλλωστε, ολόκληρη η διαδικασία εκτελείτο μόνο από συγκεκριμένη ομάδα ιερέων που διδασκόταν τα μυστήρια της αιγυπτιακής θρησκείας, περνώντας την ιερή παράδοση από πατέρα σε γιό. Όπως έχει υποστηρίξει ο Goyon, πιθανώς υπάρχει μία σύνδεση με την ιδέα ότι η δεξιά πλευρά του σώματος ήταν η ευνοϊκή και τιμητική, ενώ η αριστερή θεωρούνταν κατώτερη. Επιπλέον, η «ανάσταση» των νεκρών οπτικοποιήθηκε ως ένα ταξίδι από τη δύση προς την ανατολή, καθιστώντας την αφαίρεση των οργάνων από το σώμα προς την ανατολή ευοίωνη με την έννοια της αναγέννησης. Επίσης, η χρήση του αριστερού χεριού από τους ταρίχευτές θα μπορούσε να συνδεθεί με την παράδοση της Μέσης Ανατολής που λέει ότι το αριστερό χέρι χρησιμοποιείται για τις ακάθαρτες δουλειές, ενώ το δεξί χέρι να διατηρείται καθαρό για το φαγητό και τις κοινωνικές επαφές.²⁸⁷ Πριν από τη 18^η Δυναστεία, οι τομές ήταν κάθετες στην αριστερή πλευρά. Από το Νέο Βασίλειο και ύστερα οι τομές γίνονταν λοξά, ξεκινώντας από την λαγόνια ακρολοφία και φτάνοντας έως τη βουβωνική περιοχή.²⁸⁸

Με βάση τις μέχρι τώρα γνώσεις που υπάρχουν πάνω στην ταρίχευση και τις πληροφορίες που μας παραθέτει ο πάπυρος Apis για την ταρίχευση του ζώου, οι Brier και Wade διενήργησαν τη διαδικασία του εκσπλαχνισμού επάνω στον MUMAB.²⁸⁹ Η διαδικασία αυτή θα μας δώσει μια ιδέα από την αρχαία πρακτική της ταρίχευσης. Ξεκινώντας, μια τομή μήκους περίπου 6,35 εκατοστών έγινε στην κοιλιακή χώρα, χρησιμοποιώντας μια λεπίδα Οψιδιανού,²⁹⁰ 5 εκατοστά αριστερά του ομφαλού ακολουθώντας ένα οβελιαίο επίπεδο (εικ. 21). Η τομή βάρυνε όταν η λεπίδα έφτασε στο πρόσθιο κοιλιακό τοίχωμα, στο ανώτερο επίπεδο της τενόντιου διατομής του ορθού κοιλιακού μυός, μέσω της πρόσθιας στιβάδας της θήκης του ορθού μυός και του εγκάρσιου κοιλιακού και κάτω από την εγκάρσια περιτονία, εκθέτοντας την περιτοναϊκή κοιλότητα (εικ. 22).²⁹¹ Τοποθετώντας το χέρι μέσα στη κοιλιακή κοιλότητα απέκλεισε οποιαδήποτε σύμφυση των συνδετικών ιστών που θα μπορούσε να δημιουργήσει εμπόδιο στην εξαγωγή των οργάνων γυρνώντας το στο εσωτερικό της

²⁸⁷ Raven 2005, 47.

²⁸⁸ Hawass an Saleem 2016, 205.

²⁸⁹ Brier and Wade 2001, 121-122; Wade et al 2015, 964-965; Wade et al. 2015, 264.

²⁹⁰ Brier 1999, 81; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

²⁹¹ Ο ορθός κοιλιακός μυς είναι ο κατακόρυφος κεντρικός μυς που χωρίζεται σε ζεύγη, οι λεγόμενοι «κοιλιακοί». Περιβάλλεται από θήκη που σχηματίζεται από τα απονευρωτικά πέταλα των λοξών κοιλιακών μυών. Στον σχηματισμό της θήκης του ορθού κοιλιακού μυός συμβάλλει και ο εγκάρσιος κοιλιακός. Η περιτονία είναι ένας ινώδης ιστός που περιβάλλει τους μύες.

κοιλότητας. Ύστερα, εντόπισε το διάφραγμα και το κατώτερο τμήμα του οισοφάγου και κατεβαίνοντας εντόπισε το σώμα του στομάχου και τον πυλωρό.²⁹² Χρησιμοποιώντας μια κυρτή μπρούτζινη λεπίδα, έκανε μια τομή στον δωδεκαδάκτυλο απελευθερώνοντας το άνω τμήμα της εντερικής οδού, ωστόσο, θα αφαιρούσε το στομάχι σε μετέπειτα στάδιο. Προκειμένου να αφαιρέσει τα έντερα, προχώρησε αρχικά σε απολίνωση, ώστε να αποφευχθεί η μεγάλη απόρριψη ακαθαρσιών.²⁹³ Στη συνέχεια αφαίρεσε το πάγκρεας, τον σπλήνα, τους νεφρούς και τα υπολείμματα του γαστρεντερικού σωλήνα μέχρι την πύελο με μικρές τομές (εικ. 23).²⁹⁴ Τα υπολείμματα της περιοχής του πυελικού εδάφους και του ορθού αφαιρέθηκαν ξεχωριστά στη συνέχεια. Αφού αφαίρεσε όλα τα κομμάτια της κοιλιακής περιοχής, προχώρησε στην απομάκρυνση του στομάχου, το οποίο είχε απολινώσει στην αρχή. Το τελευταίο όργανο στην κοιλιακή κοιλότητα που αφαιρέθηκε ήταν το ήπαρ, το μεγαλύτερο όργανο που καταλαμβάνει μια εκτεταμένη περιοχή στη δεξιά πλευρά της κοιλιακής κοιλότητας. Για την αφαίρεση του ήπατος κόπηκαν οι τριγωνικοί σύνδεσμοι που το συνέδεαν με το διάφραγμα και εν συνεχεία, έγινε τομή των ηπατικών αγγείων και αφαιρέθηκε.²⁹⁵

Μετά τη διαδικασία εξαγωγής των οργάνων της κοιλιακής κοιλότητας, οι Brier και Wade πέρασαν και στον θώρακα.²⁹⁶ Προσπαθώντας να διατηρήσουν αναλλοίωτο το στέρνο, προχώρησαν σε δύο πλευρικές τομές των 5 περίπου εκατοστών κατά μήκος του κατώτερου διαφράγματος. Εισάγοντας το ένα χέρι, ψηλάφισαν και εντόπισαν τις πνευμονικές και βρογχικές εισόδους και απελευθέρωσαν με μικρές τομές τα πνευμονικά αγγεία και τους βρογχικούς κλάδους. Έπειτα αφαίρεσαν τον πρώτο πνεύμονα και ακολούθησαν την ίδια διαδικασία για τον δεύτερο πνεύμονα.²⁹⁷ Τελευταία έμεινε η καρδιά, μέσα στον περικαρδιακό της σάκο, μαζί με τις αρτηρίες της.²⁹⁸ Φυσικά, γνωρίζουμε πολύ καλά πως η καρδιά παρέμενε μέσα στην κοιλότητα του σώματος χωρίς να πειραχτεί αφού έπαιξε σημαντικό ρόλο στην κρίση του νεκρού ενώπιον του θεού Όσιρι και ως εκ τούτου έπρεπε ο νεκρός να διατηρήσει

---

²⁹² Ο πυλωρός αποτελεί τη σύνδεση του στομάχου με το λεπτό έντερο.

²⁹³ Απολίνωση ή περίδεση είναι το κόψιμο και το δέσιμο κυρίως αγγείων και χρησιμοποιείται στην απομόνωση αρτηριών, φλεβών, ομφάλιου λώρου και άλλων.

²⁹⁴ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

Η πύελος περιέχει τα κατώτερα τμήματα του γαστρεντερικού σωλήνα και τα εσωτερικά γεννητικά όργανα.

²⁹⁵ Brier and Wade 2001, 121-122; Brier 1999, 81.

²⁹⁶ Wade et al. 2015, 964; Brier and Wade 2001, 122.

²⁹⁷ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

²⁹⁸ Brier and Wade 2001, 122; Brier 1999, 81; Wade et al. 2015, 965; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

τον απόλυτο έλεγχο της.²⁹⁹ Μια αξονική τομογραφία του Ραμσή ΙΙΙ απεικονίζει την καρδιά του, μέσα στο σώμα του, περιτριγυρισμένη από ταριχευτικά υλικά (ρητίνη, λινό και χώμα ή πριονίδι).³⁰⁰ Άλλες εικόνες αξονικού τομογράφου εντόπισαν ξεκάθαρα την παρουσία της καρδιάς στο στήθος των μουμιοποιημένων Τούθμωσι Ι, Τούθμωσι ΙΙ, Τούθμωσι ΙΙΙ, Thuya, Tiye και του Ραμσή ΙΙ.³⁰¹ Μετά από την αφαίρεση των οργάνων, πλένονταν και αποθηκεύονταν προσωρινά σε ένα δοχείο, μέχρι να αφυδατωθούν και να τοποθετηθούν στα κανωπικά αγγεία.³⁰² Σε ένα κεφάλαιο από τους μοναδικούς παπύρους της τελετουργίας της ταρίχευσης πληροφορούμαστε ότι μετά την εξαγωγή τους, τα όργανα τοποθετήθηκαν σε ένα δοχείο από φαγεντιανή και καλύφθηκαν με αλοιφή, η οποία ονομάζεται «ιδρώτας των θεών» (*fd. t ntr.w*), που ίσως αποτελεί μια αλληγορία για κάποιο πραγματικό σωματικό υγρό, όπως το αίμα, το γάλα ή το σπέρμα.³⁰³

Ως εναλλακτική και συνάμα οικονομικότερη λύση για την εξαγωγή των οργάνων από τη σωματική κοιλότητα, για τη μεσαίας κατηγορίας ταρίχευση, μας πληροφορεί πως οι ταριχευτές μερικές φορές απλώς έγχυναν υγρή ρητίνη στο ορθό.³⁰⁴ Θα σταθώ σε μια φράση του στην οποία λέει: «Και η κεδρία έχει τόση δύναμη ώστε μαζί της βγάζει και την κοιλιά και τα σπλάχνα λιωμένα· [...]».³⁰⁵ Το «έλαιο κέδρου» που αναφέρει δεν θα διέλυε τα όργανα με τον τρόπο που προτείνεται, και κάποια αβεβαιότητα επικρατεί σχετικά με τον προσδιορισμό της ουσίας που χρησιμοποιείται. Είναι πιθανό ότι η αληθινή πρόθεση των ταριχευτών ήταν να διατηρήσουν τα όργανα *in situ*, αντί να τα αφαιρέσουν σε υγρή μορφή, αφού σε αρκετές μούμιες που υποβλήθηκαν σε επεξεργασία με αυτόν τον τρόπο βρέθηκαν σημαντικά υπολείμματα των εσωτερικών οργάνων.³⁰⁶ Κατά τους Hawass and Saleem, ορισμένες βασιλικές μούμιες της 11^{ης} Δυναστείας, που δεν εμφάνισαν τομές εκσπλαχνισμού, πιθανώς δέχθηκαν τη συγκεκριμένη τεχνική αφαίρεσης των σπλάχνων.³⁰⁷

---

²⁹⁹ Taylor 2001, 54; Kloos and David 2002, 17; Hawass and Saleem 2016, 207; Martin and Silverman 1945, 7.

³⁰⁰ Hawass and Saleem 2016, 184.

³⁰¹ Hawass and Saleem 2016, 207.

³⁰² Töpfer 2017, 25; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

³⁰³ Peהל and Preininger-Svobodová 2018, 115-119.

Τα υπό συζήτηση σωματικά υγρά—έμμηνο αίμα, γάλα και σπέρμα— συνδέονται άμεσα με τους θεούς καθώς έχουν συγκεκριμένη σχέση με τη γέννηση και την αναγέννηση στο αρχαίο αιγυπτιακό συμβολικό σύστημα.

³⁰⁴ Lambert-Zazulak et al. 2008, 227; Βλ. σελ. 54-55.

³⁰⁵ Ηρόδοτος, *Ιστορία ΙΙ*, §87.2-87.3; Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

³⁰⁶ Taylor 2001, 55.

³⁰⁷ Hawass and Saleem 2016, 205.

Από τα όργανα που εξήχθησαν κατά τη διάρκεια της ταρίχευσης, τέσσερα επιλέχθηκαν για ξεχωριστή συντήρηση. Αυτά ήταν το συκώτι, οι πνεύμονες, το στομάχι και τα έντερα. Ο λόγος για την επιλογή των συγκεκριμένων οργάνων θα αναφερθεί αργότερα. Η εξέταση των σπλάχνων ορισμένων μουμιών έδειξε ότι σε πολλές περιπτώσεις διατηρούνταν με παρόμοιο τρόπο με το ίδιο το σώμα, αφού πρώτα αφυδατώνονταν με νάτρον και καλύπτονταν με ρητίνη, πριν τυλιχτούν σε λινό. Ορισμένα δείγματα από το Νέο Βασίλειο και την Τρίτη Μεταβατική περίοδο είναι τόσο καλά διατηρημένα ώστε έχουν δώσει δεδομένα για διάφορες ασθένειες από τις οποίες είχε προσβληθεί ο νεκρός, όπως πνευμονικές ενοχλήσεις (ανθράκωση και πνευμονικό οίδημα), πνευμοκονίαση και παρασιτικές λοιμώξεις όπως η σχιστοσωμίαση.³⁰⁸ Μετά την αποξήρανσή τους, τα σπλάχνα τοποθετούνταν στα κανωπικά αγγεία.³⁰⁹

Η σημασία της επιλογής των συγκεκριμένων οργάνων αποδίδεται από ορισμένους μελετητές στις προσφορές τροφής προς τους νεκρούς από τους συγγενείς, που ήταν πολύ σημαντική για την επιβίωσή τους στο Ντουάτ. Για να μπορέσουν να πάρουν δύναμη από την τροφή, έπρεπε να έχουν μαζί τους τα όργανα της αναπνοής και της πέψης. Επίσης, κάθε ένα από τα όργανα θεωρείται ως ανεξάρτητη ενσάρκωση του ίδιου του αποθανόντος, και αυτό αντικατοπτρίζεται στον τρόπο της μεταχείρισής τους. Η αποθήκευσή τους μέσα σε τέσσερα κανωπικά αγγεία συνδεόταν πιθανώς με κοσμολογικά μοτίβα όπως τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, καθώς και με τους γιούς του Ωρου (εικ. 26).³¹⁰ Ήταν σημαντικό να προστατεύονται τα όργανα προκειμένου να διασφαλιστεί η συνεχής χρησιμότητά τους για τον αποθανόντα. Η ασφάλειά τους ανατέθηκε σε τέσσερις θεότητες: Αμσέτ, Χάπι, Κεμπεσενουέφ και Ντουαμουτέφ, γνωστές συλλογικά ως οι Γιοι του Ωρου.³¹¹ Αυτές ήταν πολύ αρχαίες θεότητες, οι οποίες αναφέρονται στα Κείμενα των Πυραμίδων ότι εκτελούσαν ένα ευρύ φάσμα ενεργειών για λογαριασμό του αποθανόντος βασιλιά. Τον στήριζαν, ένωσαν τα άκρα του μεταξύ τους, έπλυναν το πρόσωπό του, άνοιξαν το στόμα του απώθησαν την πείνα και τη δίψα από το σώμα του, με τον τελευταίο ρόλο να τα συνδέει στενά με τα πεπτικά όργανα. Καθένας τους συνδέθηκε με ένα συγκεκριμένο όργανο. Οι περισσότεροι συγγραφείς, και κυρίως ο Eliot Smith με την ανάλυση μιας μεγάλης σειράς μουμιών, συμφωνούν ότι η κλασική σύνδεση είναι εκείνη του Αμσέτ με το ήπαρ, του Χάπι με τους πνεύμονες, του

---

³⁰⁸ Taylor 2001, 64.

³⁰⁹ Veiga 2012, 3; Kloos and David 2002, 17; Hawass and Saleem 2016, 206; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131; Martin and Silverman 1945, 14.

³¹⁰ Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Hawass and Saleem 2016, 206; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

³¹¹ Pierret 1885, 272.

Ντουαμουτέφ με το στομάχι και του Κεμπεσενουέφ με τα έντερα.³¹² Φυσικά οι εξαιρέσεις στον κανόνα είναι άφθονες διότι οι ταριχευτές δεν εργαζόνταν πάντα συστηματικά, δεν είχαν γραπτές οδηγίες για να ακολουθήσουν μαζικά (πέρα από ορισμένους παπύρους την εποχή των Ραμσή όπου οι ανατομικοί όροι διαφέρουν με τους σημερινούς) και διενεργούσαν πολλών ειδών ταριχεύσεις. Ένα παράδειγμα είναι μια μούμια που ερευνήθηκε από τον Pettigrew το 1837, όπου ο Αμσέτ συνδέθηκε με το στομάχι και το παχύ έντερο, ο Χάπι με το λεπτό έντερο, ο Ντουαμουτέφ με την καρδιά και τους πνεύμονες και ο Κεμπεσενουέφ με το ήπαρ και τη χοληδόχο κύστη.³¹³ Το ζεύγος Αμσέτ και Χάπι αντιπροσωπεύουν ξεκάθαρα τα «άνωτερα» όργανα ήπαρ και πνεύμονες, τοποθετημένα στον θώρακα ή αμέσως κάτω από το διάφραγμα και επομένως συνδέονται με το με το άκρο της κεφαλής της μούμιας. Οι Ντουαμουτέφ και Κεμπεσενουέφ συνδέονται με τα «κατώτερα» όργανα, το στομάχι και τα έντερα, που βρίσκονται στο κάτω μέρος της κοιλιακής κοιλότητας. Για τους αρχαίους Αιγύπτιους, που συνήθιζαν να σκέφτονται με κοσμολογικά μοτίβα, αυτή η διάθεση μπορεί να υποδηλώνει μια κατανομή στα τέσσερα βασικά σημεία, και επομένως μια σύνδεση με τους γιους του Ωρου. Το σκυώτι και οι πνεύμονες αντιπροσώπευαν τις δύο βόρειες γωνίες του σύμπαντος, ενώ το στομάχι και τα έντερα συνδέθηκαν με τις νότιες γωνίες.

Τα κανωπικά αγγεία που αντιπροσώπευαν τους γιους του Ωρου είδαν ελάχιστες διακοσμητικές διαφοροποιήσεις μέσα σε διάστημα δυόμιση χιλιάδων ετών. Το μοτίβο τους ήταν απλό και σχετικά σχηματοποιημένο. Από το Νέο Βασίλειο και μετά, κάθε θεός είχε τη χαρακτηριστική εικονογραφία του. Στην πιο κοινή παράδοση ο Αμσέτ απεικονιζόταν με ανθρώπινο κεφάλι, ο Χάπι με εκείνο ενός μπαμπουίνου, ο Κεμπεσενουέφ με κεφάλι γερακιού και ο Ντουαμουτέφ με κεφάλι τσακαλιού. Τα κεφάλια τσακαλιού και γερακιού πιθανότατα υιοθετήθηκαν από την εικονογραφία των «Ψυχών» της πόλης Βουτώ και της Ιεράκων πόλης (που αντιπροσώπευαν τους αρχέγονους βασιλιάδες της Αιγύπτου) με τους οποίους οι Γιοι του Ωρου είχαν συναναστροφές. Παραλλαγές σε αυτό το εικονογραφικό μοτίβο εμφανίστηκαν κατά καιρούς, ιδιαίτερα στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο, όταν ο Κεμπεσενουέφ συχνά απεικονιζόταν με κεφάλι τσακαλιού και ο Ντουαμουτέφ με κεφάλι γερακιού.³¹⁴ Οι ίδιοι οι Γιοι του Ωρου φρουρούνταν από τέσσερις θεές. Δύο από αυτές, η Ίσιδα και ο Νέφθις, ήταν εξέχουσες θεότητες ως προστάτιδες των νεκρών, έχοντας, σύμφωνα με τον μύθο, σημαντικό

---

³¹² Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Hawass and Saleem 2016, 206-207; Martin and Silverman 1945, 7.

³¹³ Raven 2005, 46.

³¹⁴ Taylor 2001, 66.

ρόλο στην ανάσταση του δολοφονημένου Όσιρι.³¹⁵ Προστάτευαν τον Αμσέτ και τον Χάπι, ενώ ο Ντουαμουτέφ και ο Κεμπεσενουέφ φρουρούνταν, αντίστοιχα, από τη Νηίθ και τη Σελκέτ. Η προστασία των γιών του Ωρου από τις τέσσερις θεές αντικατοπτρίστηκε και στην απεικόνιση των θεών στα πλαϊνά των κανωπικών σεντουκιών στο Νέο Βασίλειο.

Στο τέλος του Νέου Βασιλείου ο τρόπος προετοιμασίας των μουμιοποιημένων σπλάχνων άλλαξε.³¹⁶ Κάθε ένα από τα όργανα τυλίγονταν σε ξεχωριστά «πακέτα» συνοδευόμενα από ένα μικρό ειδώλιο των γιών του Ωρου. Οι συσκευασίες κατασκευάζονταν συνήθως από κεριά μέλισσας ή ρητίνη. Μετά την προετοιμασία τους, τα πακέτα τοποθετούνταν μέσα στην κοιλότητα του σώματος πριν τυλιχθεί η μούμια (εικ. 27).³¹⁷ Η τοποθέτηση των σπλάχνων μέσα στο σώμα μαρτυρείται για πρώτη φορά στη μούμια του Ραμσή V (μέσα 20^{ης} Δυναστείας) και έγινε η τυπική μέθοδος στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο.³¹⁸ Ο λόγος για την αλλαγή πιθανώς έγκειται στο γεγονός ότι λόγω των κλοπών των τελετουργικών αντικειμένων από τάφους, οι Αιγύπτιοι αποφάσισαν να αλλάξουν τακτική στο πλαίσιο της αμυντικής ταφής, τοποθετώντας τα σημαντικά αυτά όργανα μέσα στη μούμια. Μία άλλη εξήγηση που μπορεί να δοθεί είναι η μεταστροφή της όψης της μούμιας σε μία περισσότερο φυσική και ζωντανή όψη που προϋπέθετε και την «ακεραιότητα» του σώματος.

Επειδή έχουμε την εικόνα της περιποίησης του σώματος στο μυαλό μας και επειδή φυσικά μας ενθουσιάζει ολόκληρη η διαδικασία και η φιλοσοφία της ταρίχευσης, ξεχνάμε πως πολλές φορές πως από τους Αιγύπτιους έλειπαν πολλές βασικές γνώσεις ανατομίας και πως δεν ήταν όλοι οι ταριχευτές σωστοί επαγγελματίες. Παράξενη, για παράδειγμα, θεωρείται από τους ειδικούς η χρήση μόνο τεσσάρων κανωπικών αγγείων για την αποθήκευση των οργάνων. Έχει επισημανθεί ότι ο ιερογλυφικός συμβολισμός τόσο των εσωτερικών όσο και των εξωτερικών οργάνων είναι των ζώων και όχι των ανθρώπων. Αυτό υποδηλώνει ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι γιατροί ήταν περισσότερο εξοικειωμένοι με την ανατομία των ζώων παρά των ανθρώπων. Φυσικά, έχει εξηγηθεί η σύνδεση ορισμένων οργάνων με θεϊκά και τελετουργικά στοιχεία, αλλά σε μελέτες που έχουν γίνει σε μούμιες στο Μουσείο του Μονάχου, βρέθηκαν τυχαία κομμάτια από το ίδιο όργανο σε περισσότερα από ένα κανωπικά αγγεία που σημαίνει ότι πιθανώς να μην μπορούσαν να διακρίνουν ένα όργανο από το άλλο στην αποξηραμένη τους κατάσταση.³¹⁹ Ακόμη, πρέπει να θυμόμαστε ότι οι ταριχευτές

³¹⁵ Αναφορά στον μύθο γίνεται στο Κεφάλαιο 1.

³¹⁶ Martin and Silverman 1945, 14.

³¹⁷ Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Martin and Silverman 1945, 14.

³¹⁸ Taylor 2001, 72.

³¹⁹ Raven 2005, 46.

δούλευαν μέσα από μια μικρή κοιλιακή τομή, χωρίς να μπορούν να δουν τα όργανα καθώς τα τεμάχιζαν. Για τον λόγο αυτόν πολλές φορές τα όργανα δεν έβγαιναν ολόκληρα ή οι ταριχευτές ξεχνούσαν κάποια από αυτά μέσα στο σώμα, όπως τους νεφρούς οι οποίοι έχουν βρεθεί σε αρκετές μούμιες.³²⁰

Μετά την αφαίρεση του περιεχομένου του θώρακα και της κοιλιάς, το εσωτερικό του σώματος εξαγνιζόταν ξανά, με νερό και -σύμφωνα με τον Ηρόδοτο- με κρασί από φοίνικα.³²¹ Η διαδικασία αυτή έπαιζε σημαντικό ρόλο στο να περιοριστεί η άσχημη μυρωδιά της σορού καθώς το επόμενο στάδιο ήταν η αποξήρανσή του.

3.2.3 Η αποξήρανση του σώματος

Το μεγαλύτερο κομμάτι της διαδικασίας της ταρίχευσης ήταν αφιερωμένο στην αποξήρανση του σώματος. Η διάρκεια της αποξήρανσης ήταν μεγάλη και πολύ σημαντική και μεγάλης καθώς η αφαίρεση των υγρών και των βακτηρίων θα εμπόδιζε τη φυσική διαδικασία της σήψης, ώστε να εξασφαλιστεί η διατήρηση της ολότητάς του για την επόμενη ζωή. Την ιδέα για αυτή τη διαδικασία πιστεύουμε πως εμπνεύστηκαν οι Αιγύπτιοι από τις πρώτες απλές ταφές, όταν συνειδητοποίησαν πως το ξηρό και ζεστό περιβάλλον διατήρησε τη σάρκα και μερικά ακόμη χαρακτηριστικά των νεκρών. Μπορεί να το είδαν και ως σημάδι συνέχειας της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα ιδεολογικό επίπεδο, έτσι τους γεννήθηκε η ιδέα της τεχνητής αποξήρανσης με τη βοήθεια αποξηραντικών ουσιών και κυρίως με νάτρον.³²² Το νάτρον αποτελείται από μια ένωση πικρών αλάτων νατρίου που εμφανίζεται σε φυσική κατάσταση σε τρεις αλκαλικές λίμνες στην κοντινή έρημο της Λιβύης, στο Wadi Natrum, στην επαρχία el Behēra και στο El-Kab στην Άνω Αίγυπτο.³²³ Οι περιοχές αυτές πρέπει να ήταν πλούσιες καθώς συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται και για την παραγωγή γυαλιού κατά τα ελληνορωμαϊκά χρόνια. Σε αυτές αναφέρονται οι περιηγητές Στράβων: «Πάνω από τη Μέμφιδα υπάρχουν δύο κοιτάσματα, που περιέχουν πολύ μεγάλες ποσότητες νίτρου.», καθώς και ο Πλίνιος: «Τα κοιτάσματα ανθρακικού νατρίου της Αιγύπτου περιορίζονταν στις περιοχές γύρω από τη Ναυκράτιδα και τη Μέμφιδα, ενώ τα κοιτάσματα γύρω από τη Μέμφιδα ήταν κατώτερα. Γιατί το άλας γίνεται σαν πέτρα σε σωρούς εκεί, και πολλοί από τους σωρούς άλατος

³²⁰ Brier and Wade 2001, 121; Kloos and David 2002, 17.

³²¹ Ηρόδοτος, *Ιστορία II*, §86.4-86.5; Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Hawass and Saleem 2016, 207; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 131.

³²² Kloos and David 2002, 17; Lambert-Zazulak et al. 2003, 227; Cosmacini and Piacentini 2008, 3.

³²³ Lucas 1932, 62; Hawass and Saleem 2016, 196; Veiga 2012, 3.

εκεί είναι για τον ίδιο λόγο αρκετά βραχώδεις.»³²⁴ Αυτά τα κοιτάσματα περιέχουν ορυκτά όπως νάτρον ($\text{Na}_2\text{CO}_3 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$), τρόνα ($\text{trona-Na}_2\text{CO}_3 \cdot \text{NaHCO}_3 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$), μπουρκεϊτή (*burkeite*- $\text{Na}_6\text{CO}_3 \cdot 2\text{SO}_4$) και αλίτη (*alite*- NaCl) μεταξύ άλλων, σε ποικίλες αναλογίες.³²⁵

Η χρήση του μας είναι γνωστή ήδη από την 11^η Δυναστεία από υπολείμματα ταρίχευσης που έχουν βρεθεί και ταυτοποιηθεί, ενώ, χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα κατά το Νέο Βασίλειο και στο απόγειο της τεχνικής της μουμιοποίησης. Η φυσική αυτή ουσία χρησιμοποιήθηκε ευρέως από τους Αιγυπτίους καθώς απομάκρυνε αποτελεσματικά την υγρασία από το σώμα και διασπούσε τους λιπώδεις ιστούς.³²⁶ Μικρές ποσότητες, τυλιγμένες σε λινό ύφασμα τοποθετούνταν μέσα στην κοιλότητα του σώματος με σκοπό να με σκοπό να αφυδατώσουν τους ιστούς (εικ. 28).³²⁷ Μαζί τους, τοποθετούνταν μέσα στο σώμα ροκανίδια και λινά υφάσματα ώστε απορροφήσουν τα υγρά. Έπειτα, το σώμα σκεπαζόταν με λινά υφάσματα και καλυπτόταν πλήρως με νάτρον.³²⁸ Τα υφάσματα βοηθούσαν στο να μην έρθει το δέρμα σε άμεση επαφή με το νάτρον και καταστραφεί. Η διαδικασία της αποξήρανσης διαρκούσε περίπου 40 μέρες και φρέσκο νάτρον επανατοποθετείτο κάθε τόσο για να μη μειώνεται η δράση του (εικ. 12).³²⁹ Δοχεία γεμισμένα με υπολείμματα λινού και άλατος (χύμα και μέσα σε λινά πουγκιά) βρέθηκαν σε τάφους στη Σαχάρα, στις Θήβες και στο Αμπουσίρ που αναφέρουν το όνομα του υλικού καθώς και αριθμούς που αντιστοιχούσαν στις ημέρες που χρησιμοποιήθηκε.³³⁰ Η Charman αναφέρει πως το νάτρον έχει καταγραφεί στο 52% των ταριχευτικών αποθηκών στη Μέμφιδα και στο 71% των ταριχευτικών αποθηκών στις Θήβες.³³¹ Το χρώμα και η σύστασή του, κατά τους μελετητές, ενδέχεται να φανερώνει τον χρόνο κατά τον οποίο χρησιμοποιήθηκε: στην αρχή, στη μέση ή στο τέλος της διαδικασίας της αποξήρανσης.³³²

Ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές είναι σε ποια μορφή και με ποιον τρόπο χρησιμοποιήσαν οι ταριχευτές το νάτρον. Ο A. Lucas διέκρινε δύο κατηγορίες: στερεό νάτρον και διάλυμα.³³³ Το στερεό νάτρον βρέθηκε, ως απορριφθέν υλικό ταρίχευσης, σε αρκετά δοχεία σε τάφους της 18ης Δυναστείας όπως για παράδειγμα στον τάφο του

³²⁴ Devulder and Degryse 2014, 87-88; Στράβων, *Γεωγραφικά* 17.1.23; Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία* 31.46.

³²⁵ Devulder and Degryse 2014, 87.

³²⁶ Hawass and Saleem 2016, 197; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

³²⁷ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

³²⁸ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132; Martin and Silverman 1945, 8.

³²⁹ Κουρούλης 2004, 106.

³³⁰ Töpfer 2017, 24.

³³¹ Charman 2016, 174.

³³² Charman 2016, 174.

³³³ Lucas 1932, 127; Hawass and Saleem 2016, 197.

Μαχερπρά και του Τουταγχαμών, θαμμένο σε νεκροταφεία (11η Δυναστεία - Περσική περίοδος), καθώς και ως επικάλυψη ξύλινης πλατφόρμας που χρησιμοποιείται για ταρίχευση.³³⁴ Φυσικά, έχει εντοπιστεί επάνω και μέσα σε μούμιες, όπως για παράδειγμα σε μια ανώνυμη μούμια από το Der el-Bahri, εμποτισμένο στον εγκέφαλο παιδιού από τον τάφο του Αμενόφη ΙΙ και εμποτισμένο στη ρητίνη των μάγουλων, του στόματος και των χεριών μουμιών της 18^{ης} και 20^{ης} Δυναστείας.³³⁵ Τέλος, βρέθηκε αναμειγμένο με λίπος σε μούμιες όπως στο σώμα του Μενεπτά (19^η Δυναστεία) και σε αρκετές ακόμη μούμιες της 19^{ης} και 20^{ης} Δυναστείας.³³⁶ Χημική ανάλυση που έγινε σε τρία δείγματα της όψιμης περιόδου από υλικό που βρέθηκε στην πυραμίδα του βασιλιά Djoser φανέρωσε την ύπαρξη λιπιδίων, υποδηλώνοντας ότι χρησιμοποιήθηκε η ξηρή του κατάσταση για να αποξηρανθεί το σώμα.³³⁷ Ο Brier, στο πείραμα ταρίχευσης που διενήργησε χρησιμοποίησε στερεό νάτρον. Αφού αποξήρανε το σώμα για 35 ημέρες, παρατήρησε ότι το σώμα είχε χάσει το μισό του βάρους και πήρε αυτή τη μοναδική άκαμπτη όψη.³³⁸ Το 2013, οι Panzer et al., δημοσίευσαν μια μελέτη στην οποία αφυδάτωσαν με νάτρον το κάτω άκρο μιας δότριας, 24 ώρες μετά τον θάνατό της και παρακολούθησαν τις αλλαγές στους ιστούς με τη βοήθεια του αξονικού τομογράφου (CT) και του μαγνητικού τομογράφου (MRI). Για την εργασία τους χρησιμοποίησαν 70 κιλά τεχνητού νάτρον (54% NaCl, 16% Na₂SO₄, 18% Na₂CO₃, 12% NaHCO₃). Τα ευρήματα των τομογράφων σε αυτό το πειραματικά μούμιοποιημένο πόδι έδειξαν τακτική, ελεγχόμενη και αποτελεσματική αφυδάτωση από το νάτρον χωρίς ανιχνεύσιμη σήψη ή καταστροφή ιστών. Η επιδερμίδα αποκάλυψε σημάδια άμεσης αλληλεπίδρασης με το νάτρον καθώς αποκολλήθηκε μαζί του. Οι ιστοί γενικά διατηρήθηκαν χωρίς να επισημανθεί κάποια αναγνωρίσιμη καταστροφή.³³⁹ Η χρήση του νάτρον ως διάλυμα είναι επίσης πιθανή, κατά τη διαδικασία της ταρίχευσης. Δύο παραδείγματα έχουν εντοπιστεί: από τον Brunton σε αλαβάστρινο κανωπικό αγγείο βασιλικού τάφου (12η Δυναστεία) και από τον Reisner στο κανωπικό κουτί της βασίλισσας Hetephere (4η Δυναστεία). Είναι πολύ λογικό τα όργανα που ήταν σημαντικά για τελετουργία της μεταμόρφωσης να αφυδατώνονταν, πριν τοποθετηθούν στα κανωπικά αγγεία, μιας που η ευαίσθητη φύση τους τα έκανε να σαπίζουν με εξαιρετικά γρήγορο ρυθμό.³⁴⁰

---

³³⁴ Lucas 1932, 125-126.

³³⁵ Lucas 1932, 126.

³³⁶ Lucas 1932, 126-127.

³³⁷ Chapman 2016, 174-175.

³³⁸ Brier 1999, 82.

³³⁹ Panzer et al. 2013, 1532.

³⁴⁰ Lucas 1932, 127.

Η χρήση του θαλασσινού αλατιού, από την άλλη, αποκλείεται από τον A. Lucas παρά το γεγονός ότι κρύσταλλοι έχουν βρεθεί σε μούμιες όπως σε εκείνη του Τουταγχαμών και του Μενεφθά, την οποία μάλιστα ο E. Smith αποκάλεσε «πυκνά επικαλυμμένη με αλάτι (sodium chloride)». ³⁴¹ Ο ίδιος (A. Lucas), εξετάζοντας τη μούμια προτείνει ότι οι μικροσκοπικοί κρύσταλλοι που βρέθηκαν σε μια μικρή επιφάνεια του δέρματος της μούμιας ήταν πιθανότερα σχηματισμοί της αντίδρασης των λιπαρών οξέων με το νάτρον, παρά κρύσταλλοι αλατιού. Όσον αφορά τους λίγους κρυστάλλους αλατιού στη μούμια και στη σαρκοφάγο του Τουταγχαμών, η ποσότητα ήταν τόσο μικρή που είναι απίθανο το να προήλθε από τη χρήση στην ταρίχευση είτε αλατιού και ο Lucas υποθέτει πως το πιθανότερο είναι ότι προήλθε από το νερό που χρησιμοποιούνταν στο πλύσιμο ή στο τελετουργικό ράντισμα του σώματος. ³⁴² Αν και η μελέτη του Lucas βασίστηκε στην επίδραση του νάτρου στη μουμιοποίηση του υλικού χωρίς ιστολογικές έρευνες, παρά μόνο με πειράματα σε ποντίκια, οι εξαιρετικές αφυδατικές ιδιότητες του νάτρου επιβεβαιώνονται. Ένα πείραμα που διενεργήθηκε από τους Nerlich et al. σε δύο πανομοιότυπες καρδιές γουρουινών, είχε σκοπό να αποδείξει ποιο υλικό επιφέρει την ταχύτερη αφυδάτωση: το νάτρον ή το αλάτι; Τοποθέτησαν λοιπόν, για 69 ημέρες και σε θερμοκρασία 37 βαθμών Κελσίου, τη μια καρδιά σε νάτρον και την άλλη σε θαλασσινό αλάτι (εικ. 25). Στις 35 μέρες, ξετύλιξαν τα δύο όργανα των οποίων η διαφορά ήταν ήδη εμφανής: η καρδιά που αφυδατώθηκε σε νάτρον ήταν περισσότερο συρρικνωμένη από την άλλη, οδηγώντας στην απώλεια του 50% του βάρους της μέσα σε 10 ημέρες, σε αντίθεση με την καρδιά που αφυδατώθηκε σε θαλασσινό αλάτι όπου η απώλεια βάρους έφτασε μόλις στο 20% (διάγρ. 1). Μέχρι την 67^η ημέρα, η καρδιά στο νάτρον είχε χάσει το 60% του βάρους της, ενώ η καρδιά στο θαλασσινό αλάτι έφτασε να χάσει το 50% του βάρους της. Ταυτόχρονα, η καρδιά στο νάτρον όχι μόνο αφυδατώθηκε ταχύτερα, αλλά είχε και καλύτερη διατήρηση του ιστού της. Η ταχεία αφυδάτωση συνεπώς ανέστειλε σε μεγαλύτερο βαθμό τη διαδικασία της σήψης που καταστρέφει το βιολογικό υλικό. Έτσι, φαίνεται πιθανό πως το στερεό νάτρον αποτέλεσε τον πρωταρχικό αφυδατικό παράγοντα, και για τους Abdel-Maksoud and El-Amin αντικατέστητε το διάλυμα νάτρου από το Μέσο Βασίλειο, για καλύτερα αποτελέσματα. ³⁴³ Οι σύγχρονες αρχαιολογικές αποδείξεις δεν αποκλείουν και τη

---

³⁴¹ Smith 1912, 67.

³⁴² Lucas 1932, 129.

³⁴³ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

χρήση του θαλασσινού άλατος, με μικρή ωστόσο συχνότητα.³⁴⁴ Άλλωστε, το νάτρον πάντοτε περιείχε μια συγκεκριμένη ποσότητα άλατος.³⁴⁵

3.2.4 Το γέμισμα του σώματος

Λόγω της αφυδάτωσης του σώματος, οι ιστοί συρρικνώνονταν, το λίπος διαλυόταν και το δέρμα παραμορφωνόταν. Για να διατηρήσουν, λοιπόν, τη φυσικότητα του σώματος, το γέμιζαν με διάφορα υλικά, όπως λινό, ρητίνες, άχυρο, λάσπη, άμμο και βούτυρο.³⁴⁶ Η διαδικασία γεμίσματος του σώματος για να αποκατασταθεί η μορφή του ήταν μια διαδικασία μεγάλης πολυπλοκότητας και τεχνικής δυσκολίας. Μέσα από την τομή που έγινε στην αριστερή πλευρά για να αφαιρεθούν τα σπλάγχνα, ο ταριχευτής εισήγαγε το χέρι του και έφτανε στη βάση του κρανίου για να γεμίσει το λαιμό με λινό, λάσπη, βούτυρο ή κάποιο άλλο υλικό, και στο τέλος τοποθετούσε ένα πώμα από λινό ύφασμα στη βάση του λαιμού για να συγκρατηθεί η γέμιση.³⁴⁷ Ύστερα, χρησιμοποιώντας το χέρι του ή και κάποιο μακρύ ραβδί, έφτανε το γέμισμα από τους μηρούς μέχρι τους αστραγάλους κάνοντας, όπου ήταν απαραίτητο, μικρές τομές στη μέση και στη βάση των ποδιών. Η κοιλότητα του σώματος έμενε τελευταία, ειδικά από την Τρίτη Μεταβατική περίοδο και μετά, που τα όργανα επανατοποθετούνταν στο εσωτερικό της. Στη συνέχεια, ο ταριχευτής διαχώριζε το δέρμα από τους μύες του τοιχώματος του σώματος, χρησιμοποιώντας τη μεγάλη τομή στα αριστερά, όπου εισήγαγε υλικό για την αποκατάσταση της μορφής του στήθους, καθώς και της πλάτης. Πρόσθετες τομές γίνονταν πάντα, σε περίπτωση δυσκολίας, όπως και στα πόδια (εικ. 33).³⁴⁸ Η τοποθεσία των βοηθητικών τομών συμπεριλήφθηκαν στο κείμενο του μαγικού παπύρου Rhind που απαριθμούσε 17 τομές (επτά στο κεφάλι, τέσσερις στον θώρακα, δύο στα πόδια, μια στην κοιλιά και μια στην πλάτη).³⁴⁹ Για το γέμισμα των ώμων και των χεριών γίνονταν μικρές τομές κατά μήκος τους, ενώ με μικρές τομές στο στόμα γέμιζαν και τα μάγουλα. Για το γέμισμα χρησιμοποιούσαν κυρίως πριονίδι και άχυρο. Η παρουσία άχυρου ή πριονιδιού καταγράφεται στο 44% των αποθηκών ταρίχευσης από τη Μέμφιδα και στο 48% από τις Θήβες.³⁵⁰ Ειδικά το πριονίδι εξυπηρετούσε διπλό σκοπό: από τη μια έδειχνε το σώμα πιο φυσικό και γεμάτο και από την άλλη, λόγω της προέλευσής του από τον κέδρο, χάριζε στο

³⁴⁴ Nerlich et al. 2005, 165-166; Hawass and Saleem 2016, 198.

³⁴⁵ Lucas 1932, 140.

³⁴⁶ Hawass and Saleem 2016, 209, 217; Lambert-Zazulak et al. 2003, 198-199, 227.

³⁴⁷ Hawass and Saleem 2016, 199.

³⁴⁸ Smith 1914, 194-195.

³⁴⁹ Hawass and Saleem 2016, 217.

³⁵⁰ Chapman 2016, 175.

σώμα μια ευχάριστη μυρωδιά με το άρωμά του.³⁵¹ Υπάρχουν, ωστόσο, και τρεις περιπτώσεις βασιλικών μουμιών, του Σιπτά (19^η Δυναστεία), του Ραμσή IV (20^η Δυναστεία) και του Ντζενπαχιουφάνκχ (21^η ή 22^η Δυναστεία), η κοιλιά των οποίων γεμίστηκε με αποξηραμένους λειχήνες.³⁵² Ο *Parmelia Furfuracea* είναι ένας κοινός επιφυτικός λειχήνας που αναπτύσσεται εύκολα σε δέντρα, βράχια και έδαφος επιζώντας ακόμη και σε ακραίες θερμές ή ψυχρές θερμοκρασίες και συνθήκες. Παρά την ανθεκτικότητά του στα διάφορα περιβάλλοντα, όταν οι συνθήκες δεν του επιτρέπουν να επιβιώσει, ξεραίνεται δημιουργώντας μια σχετικά σκληρή μάζα. Ορισμένες από τις ενώσεις του (ουσνικό οξύ, σφαιροφορίνη, πανναρίνη και παρακονικό οξύ) έχουν αντιβακτηριδιακή και αντιμυκητιακή δράση, ενώ, είναι τοξικός για τις προνύμφες εντόμων.³⁵³ Εύλογο είναι το ερώτημα γιατί να χρησιμοποιήσουν το συγκεκριμένο υλικό οι Αιγύπτιοι για να γεμίσουν μια μούμια, το οποίο δεν έχει απαντηθεί. Πιθανώς, λόγω της κρίσης της εποχής που οδήγησε σε έλλειψη βασικών προϊόντων όπως τα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι), το ξύλο και τα υποπροϊόντα τους, τα οποία χρησιμοποιούνταν για το γέμισμα, οδήγησαν σε αυτή την απόφαση καθώς η υφή του λειχήνα παραπέμπει σε άχυρο. Ο Knight αναφέρει πως οι λειχήνες τοποθετούνταν και κάτω από το δέρμα για να πάρει μια πιο «σαρκώδη» όψη.³⁵⁴ Βέβαια, αν αυτή η θεωρία ίσχυε, θα εφαρμοζόταν κατά κόρον στις μούμιες των δυναστειών αυτών, κάτι που δε συνέβη. Ούτε η μυρωδιά του αποκαλύπτεται πριν από την εκχύλιση, ώστε να υποθέσουμε πως χρησιμοποιήθηκε και ως αρωματικό. Ο λειχήνας δεν αναπτύσσεται σήμερα στην Αίγυπτο, για αυτό ο Bauman θεωρεί πως και στην αρχαιότητα συνέβαινε το ίδιο, ωθώντας τους Αιγύπτιους στην εισαγωγή του από τη Μεσόγειο.³⁵⁵ Φαίνεται, λοιπόν, ότι αποτέλεσε για τους Αιγύπτιους ένα επιπλέον και μη αναγκαίο έξοδο, εξηγώντας έτσι τη χρήση του σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις. Δεν πρέπει να παραλείψω σε αυτό το σημείο να αναφέρω πως ενίοτε υπήρχαν αστοχίες κατά το γέμισμα της μούμιας οι οποίες προκαλούσαν σπασίματα στο αφυδατωμένο δέρμα, όπως συνέβη στην περίπτωση της συζύγου του Πινεντζέμ I, Χενουττάουι (περ. 1050 π.Χ.).³⁵⁶

Για να καλύψουν τις βοηθητικές τομές που έκαναν προηγουμένως οι ταριχευτές, αλλά κυρίως την τομή αφαίρεσης των σπλάχνων την οποία πρώτα έραβαν (εικ. 20), τοποθετούσαν επάνω τους κεριά μέλισσας και πρόπολη. Λόγω της πρώιμης άσκησης της μελισσοκομίας, το κεριά μέλισσας, η πρόπολη και το μέλι ήταν φθηνά και ευρέως διαδεδομένα υλικά στον

³⁵¹ Iskander and Shaheen 1973, 76-78

³⁵² Lucas 1959, 359.

³⁵³ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 142.

³⁵⁴ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 141.

³⁵⁵ Bauman 1960, 88.

³⁵⁶ Taylor 2001, 86.

αιγυπτιακό κόσμο. Η μέλισσα ήταν ανέκαθεν το σύμβολο της Κάτω Αιγύπτου, της βασιλείας αλλά και του θεού Ρα, πράγμα που δίνει μια άλλη διάσταση στη χρήση των παραγόντων της. Το χρυσό χρώμα του μελιού, που μοιάζει με το χρώμα του ηλιακού δίσκου, αποτέλεσε σημαντικό σύμβολο και ταριχευτικό υλικό χάρη στις αντιβακτηριδιακές του ιδιότητες. Πολλά στοιχεία αποδεικνύουν τη συχνή του χρήση στις ταριχευτικές πρακτικές της Πτολεμαϊκής περιόδου, ενώ λέγεται πως ο Μέγας Αλέξανδρος είχε ταριχευτεί σε μέλι.³⁵⁷ Εκτός του συμβολισμού, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι σίγουρα γοητεύτηκαν από τη διαδικασία ταρίχευσης που πραγματοποιούσαν οι μέλισσες στους εισβολείς των κυψελών τους (ποντίκια, σαύρες και άλλα μεσαίου μεγέθους ζώα). Οι μέλισσες συνηθίζουν να καλύπτουν με πρόπολη και κεριά το κουφάρι του εισβολέα που σκοτώθηκε αλλά δεν μπόρεσε να μεταφερθεί έξω από την κυψέλη. Με αυτόν τον τρόπο περιορίζεται η εξάπλωση της μόλυνσης που προκαλείται από την αποσύνθεση του ζώου.³⁵⁸ Λόγω της εξαιρετικής σημασίας που έδιναν στη διατήρηση του νεκρού σώματος, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν κεριά και πρόπολη για να καλύψουν τις μούμιες. Εφαρμόζοντας αυτές τις ουσίες για μουμιοποίηση προσπάθησαν να αποκτήσουν τα ίδια συντηρητικά αποτελέσματα που είχαν παρατηρήσει ότι εφάρμοζαν οι μέλισσες στους εισβολείς τους. Ο Goffer αναφέρει πως το κεριά μέλισσας είχε και άλλες χρήσεις στη διαδικασία της μουμιοποίησης καθώς αρκετές φορές οι ταριχευτές εμπότιζαν τις λωρίδες λινού που χρησιμοποιούσαν για το τύλιγμα με κεριά, αλλά και της ταφικής τελετουργίας καθώς σφράγιζαν τις σαρκοφάγους με αυτό.³⁵⁹ Μια ιστολογική και φασματοσκοπική ανάλυση που πραγματοποιήθηκε από τους Bridelli et al. σε δείγμα δέρματος μούμιας (9092), που φυλάσσεται στο Μουσείο Ανθρωπολογίας και Εθνογραφίας του Πανεπιστημίου του Τορίνο, αποκάλυψε την ύπαρξη κεριού μέλισσας, λινελαίου και πρόπολης. Οι δύο πρώτες ουσίες χρησιμοποιήθηκαν από τους ταριχευτές για να μαλακώσουν το δέρμα της μούμιας που κατέστη ξηρό και αφυδατωμένο από την επεξεργασία με αλάτι και να το κάνει αδιαπέραστο από την υγρασία. Με απλά λόγια, το γυάλιζαν, αλλάζοντας την αισθητική του εμφάνιση και κάνοντάς το πιο παρόμοιο με το φυσικό δέρμα ενός ζωντανού ατόμου. Επίσης, η υδρόφοβη φύση του κεριού, καθώς αποτελείται από ένα μείγμα υδροφοβικών λιπιδίων, χρησίμευε ως φράγμα μετά την αποξήρανση του σώματος από πιθανή υγρασία.³⁶⁰ Η πρόπολη χρησιμοποιήθηκε πιθανώς σε μεγάλη ποσότητα σε ολόκληρο το ταριχευμένο σώμα καθώς οι Αρχαίοι Αιγύπτιοι γνώριζαν ότι ήταν αποτελεσματική τόσο στη διατήρηση του βιολογικού ιστού όσο και στην προστασία του από τη σήψη. Τα κύρια

³⁵⁷ Buckley 2001, 54.

³⁵⁸ Kuropatnicki et al 2013, 2.

³⁵⁹ Goffer 2007, 317-318.

³⁶⁰ Buckley 2001, 52, 85; Hawass and Saleem 2016, 197.

συστατικά της πρόπολης, με βάση τη μελέτη πολλών δειγμάτων, είναι τα φλαβονοειδή.³⁶¹ Ορισμένοι από τους κύριους φαινολικούς εστέρες και φλαβονοειδή όπως ο φαιναιθυλεστέρας του καφεϊκού οξέος, η κερσετίνη, η βαϊκαλίνη, η πινοσεμβρίνη, η ναρινγίνη, η γαλαγγίνη και η χρυσίνη έχουν βρεθεί ότι είναι υπεύθυνα για τις αντιμικροβιακές, αντιοξειδωτικές και αντιφλεγμονώδεις δραστηριότητες της πρόπολης.³⁶² Το αποτέλεσμα που προκύπτει από επιστημονικές μετρήσεις που διενεργήθηκαν σε δείγματα δέρματος είναι εκπληκτικό: η δομή του μουμιοποιημένου δέρματος ταριχευμένου με κερί και πρόπολη έχει διατηρηθεί πολύ καλά κατά τη διάρκεια των χιλιετιών, σε σημείο που τα μορφολογικά και δομικά χαρακτηριστικά του δέρματος σημειώνουν πολλές ομοιότητες με εκείνα του φρέσκου ιστού που ανήκει σε ένα ζωντανό άτομο.³⁶³

Σε αυτό το στάδιο, τοποθετούνταν επάνω στο σώμα ένα τελετουργικό αντικείμενο από κερί, η «ταριχευτική πλάκα» ή η «πλάκα της τομής», που χρησιμοποιούνταν ευρέως ανάμεσα στο Νέο Βασίλειο και στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο.³⁶⁴ Όπως μαρτυρά το όνομά της, η κέρινη πλάκα τοποθετούνταν επάνω στην τομή, μετά την ολοκλήρωση της ταρίχευσης. Στην επιφάνειά της έφερε ένα μάτι ουέτζατ, στα ιερογλυφικά *wedjʿt*, που συμβόλιζε το αριστερό μάτι του Ωρου το οποίο του αφαίρεσε ο Σηθ κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης για τον θρόνο. Το μάτι αποκαταστάθηκε αργότερα με μαγικό τρόπο από τους θεούς και έκτοτε θεωρήθηκε ισχυρό προστατευτικό φυλαχτό.³⁶⁵ Στην ταρίχευση, η πλάκα με το εγγάρακτο μάτι του Ωρου θεράπευε την πληγή που δημιουργήθηκε από την τομή των ταριχευτών με μαγεία και προστάτευε το σώμα από τους δαίμονες, οι οποίοι μπορεί να προσπαθούσαν να εισέλθουν σε αυτό μέσω της τομής (εικ. 34).³⁶⁶

3.2.5 Η επάλειψη με αρωματικά έλαια και ρητίνες

Μετά το πέρας των 40 ημερών της αφυδάτωσης του σώματος, ερχόταν η στιγμή της επάλειψής του με διάφορα υλικά που θα προσέδιδαν μια ευωδία και θα απέτρεπαν τη

---

³⁶¹ Τα φλαβονοειδή, τα οποία είναι μια σημαντική χημική κατηγορία δευτερογενών μεταβολιτών που υπάρχουν σε αφθονία στο φυτικό βασίλειο. Παρόλο που δεν σχετίζονται άμεσα με την επιβίωση ενός φυτού, είναι υπεύθυνα για τη μετάδοση ζωηρών αποχρώσεων στα φυτά και διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στην προστασία τους από παθογόνα, κ.α.

³⁶² Kuropatnicki et al 2013, 5.

³⁶³ Bridelli et al 2021, 39

³⁶⁴ Borrego Gallardo 2020, 53.

³⁶⁵ Τα υπόλοιπα φυλαχτά τοποθετούνταν στη μούμια κατά τη διάρκεια του τυλίγματος και θα αναφερθούν σε επόμενη ενότητα.

³⁶⁶ The British Museum 2023; Borrego Gallardo 2020, 59.

δημιουργία βακτηρίων και την είσοδο υγρασίας.³⁶⁷ Η επάλειψη γινόταν αρκετές φορές κατά τη διάρκεια της ταρίχευσης (πριν και μετά την αποξήρανση και το τύλιγμα) με διαφόρων ειδών αρωματικά και ρητίνες σε υγρή και στερεή μορφή (σε μορφή αλοιφής). Εκτός από την πρακτική τους συνεισφορά στην εξάλειψη άσχημων οσμών, πολλά από αυτά αποτελούσαν τελετουργικά και μαγικά συστατικά, αποδίδοντας στον νεκρό τη «θεϊκή οσμή».³⁶⁸ Η σημασία τους ήταν ιδιαίτερη καθώς η μυρωδιά τους συνδεόταν στενά με τους θεούς. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονταν από την Αίγυπτο ενώ πολλά εισάγονταν από τις γύρω αφρικανικές περιοχές, τη Μεσόγειο και την Περσία. Ο Ηρόδοτος σε αυτό το σημείο αποτελεί, για μια ακόμη φορά, βασική πηγή πληροφόρησης των αρωματικών συστατικών που χρησιμοποιούνταν κατά την ταρίχευση: *«Κατόπιν, γεμίζουν την κοιλιά με αγνή τριμμένη σμύρνα, κανέλα και άλλα μυρωδικά, εκτός από λιβανωτό, και την ζανά ράβουν.»*³⁶⁹

Για πρώτη φορά, μια μελέτη του 2014 έφερε ανατροπή στα δεδομένα για την παλαιότητα της χρήσης ρητινών σε νεκρούς, πριν την ταφή τους. Γενικά, ως αρχή της πραγματικής αιγυπτιακής μουμιοποίησης θεωρείται το Παλαιό Βασίλειο (περ. 2500 π.Χ.), με τη χρήση των ρητινών να γίνεται περισσότερο εμφανής από το Μέσο Βασίλειο και μετά (περ. 2000-1600 π.Χ.). Για την προ-δυναστική περίοδο υπήρχε μέχρι τώρα η πεποίθηση πως η διατήρηση των ιστών γινόταν κυρίως μέσω φυσικών διεργασιών που προσέφερε το ζεστό κλίμα της Αιγύπτου, ωστόσο φαίνεται πως η τεχνητή μουμιοποίηση είχε αναπτυχθεί ήδη από το 4500 π.Χ.³⁷⁰ Οι Jones et al. εξέτασαν λινά περιτυλίγματα της προϊστορικής περιόδου (Υστερη Νεολιθική και Χαλκολιθική, περ. 4500 – 3350 π.Χ.) από σώματα που βρέθηκαν σε λακκοειδείς τάφους στα παλαιότερα καταγεγραμμένα αρχαία αιγυπτιακά νεκροταφεία στην περιοχή Badari της Άνω Αιγύπτου. Για τη μελέτη τους χρησιμοποίησαν συνδυασμό των μεθόδων της μικροσκοπίας, της αέριας χρωματογραφίας – φασματομετρίας μάζας (GC-MS) και της θερμικής εκρόφησης/πυρόλυσης (TD/Py)-GC-MS με τις οποίες εντόπισαν μια ρητίνη πεύκου, ένα από τα σημαντικότερα αρωματικά φυτικά εκχυλίσματα επάνω στα ταφικά περιτυλίγματα. Η ποσότητα του οργανικού υπολείμματος (ρητίνη) που εξήχθη από τα δείγματα ποικίλλει ανάλογα με τον τύπο του υλικού που αναλύθηκε (πιν. 2). Από τα εμποτισμένα υφάσματα που αναλύθηκαν η ρητίνη αποτελούσε το 2–13%, με μέσο όρο 7%.³⁷¹ Η αφθονία της ρητίνης σε αυτά τα δείγματα παρέχει ένα υγιές αρχαιολογικό πλαίσιο για μια ουσιαστική επιστημονική έρευνα, με ιδιαίτερη έμφαση στη ρητίνη που εμποτίζει τα

³⁶⁷ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

³⁶⁸ Κουσούλης 2004, 107.

³⁶⁹ Ηρόδοτος Ιστορία II, §86.5.

³⁷⁰ David 2008, 10.

³⁷¹ Jones et al. 2014, 3.

υφάσματα που χρησιμοποιήθηκαν για την περιτύλιξη των σωμάτων στις συγκεκριμένες προϊστορικές ταφές. Αυτοί οι παράγοντες ταρίχευσης αποτελούν περίπλοκες, επεξεργασμένες συνταγές των ίδιων φυσικών προϊόντων, σε παρόμοιες αναλογίες, όπως αυτές που χρησιμοποιήθηκαν στο ζενίθ της φαραωνικής ταρίχευσης περίπου 3.000 χρόνια αργότερα. Οι αντιβακτηριδιακές ιδιότητες ορισμένων από αυτά τα συστατικά και η τοπική συντήρηση των μαλακών ιστών που θα παρείχαν μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αντιπροσωπεύουν την ίδια την αρχή του πειραματισμού που θα εξελισσόταν στη διάσημη πρακτική ταρίχευσης της φαραωνικής περιόδου.

Το μύρο (*ntyw*), το λιβάνι (*sntr*) και το γάλβανο αποτέλεσαν τις κύριες πηγές εξαγνισμού και αρωματισμού του σώματος αφού χρησιμοποιούνταν τόσο ως θυμιάματα όσο και σαν «αλοιφές» προσδίδοντας μια ευχάριστη οσμή και αντιβακτηριδιακή δράση (εικ. 29).³⁷² Αποτελούν σκληρές ρητίνες που προέρχονται από τη Σομαλία και τη νότια Αραβία. Η δράση τους δεν είναι μόνο αρωματική, αλλά και αντιβακτηριδιακή. Στην αρχαία Αίγυπτο η χρήση του θυμιάματος με μύρο και λιβάνι ονομάζεται «μάτι του Ωρου» που κατέχει εξέχουσα θέση στις νεκρικές τελετουργίες, ωστόσο δεν παίζει κανέναν σημαντικό ρόλο στους μύθους που συνδέονται με τον Ωρο και τον Όσιρι.³⁷³ Η πεποίθηση ότι αυτές οι σκληρές ρητίνες ήταν η ίδια η ουσία των θεών τις εμποτίζει με απίστευτη δύναμη που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί ακόμη και προς όφελος του νεκρού στη μετά θάνατον ζωή, εξ ου και η αξία τους ως μέρος της διαδικασίας μουμιοποίησης. Όπως στον Χριστιανισμό, έτσι και στην αιγυπτιακή θρησκεία, τα θυμιάματα είναι η προσφορά της θεϊκής μυρωδιάς στους θεούς, δήλωση σεβασμού άξια των υλικών δώρων που πρόσφεραν στα αγάλματα. Η σημασία τους αντανakλάται μέσα από έναν ιερέα του Νέου Βασιλείου, ονόματι Heruisonb, ο οποίος θεώρησε τα καθήκοντά του στο ναό της αποθήκευσης και προσφοράς θυμιάματος τόσο σημαντικά που συμπεριέλαβε εικόνες από το εμπόριο ρητίνης στον τάφο του μαζί με επιγραφές που περιγράφουν λεπτομερώς την ποσότητα θυμιάματος που απαιτούσε ο Άμμων κάθε μέρα.³⁷⁴ Η χρήση τους ως θυμιάμα στο «Άνοιγμα του Στόματος» είναι συστηματική και εξαιρετικά σημαντική, χάρη στις ζωογόνες ιδιότητές τους: οι Αιγύπτιοι φυσικά θα θεωρούσαν την οσμή ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό των ζωντανών, μυρίζοντας τις οσμές που αναδύονταν από τα ανθρώπινα σώματα στις καθημερινές τους δραστηριότητες. Η απουσία αρώματος θα σήμαινε αυτόματα θάνατο, γράφει ο G.E. Smith.³⁷⁵ Οι νεκρικές τελετουργίες

³⁷² Hawass and Saleem 2016, 198; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

³⁷³ Byl 2012, 107.

³⁷⁴ Wise 2009, 69.

³⁷⁵ Lucas 1959, 360.

της αρχαίας Αιγύπτου αντικατοπτρίζουν στενά την ιστορία του Ώρου και του Όσιρι μέσα από αναπαράστασεις. Ο γιος του νεκρού συνήθως ενεργούσε ως ιερέας και έκανε τελετουργίες μπροστά στη μούμια, μιμούμενος τον Ώρο στην επίσκεψή του στο πτώμα του Όσιρι. Ο Ώρος επανέφερε στη ζωή τον πατέρα του προσφέροντάς του το Μάτι του, σύμβολο του θριάμβου του επί του Σεθ. Έτσι και ο γιος θα έκαιγε «το άρωμα του ματιού του Ώρου» ώστε να εξασφαλίσει τη νίκη του γονέα του επί του θανάτου. Για τον λόγο αυτόν, το θυμιατήρι που χρησιμοποιείτο στην τελετή είχε συχνά ένα κεφάλι γερακιού στις λαβές, που αντιπροσώπευε τον Ώρο. Με το θυμίαμα οι ιερείς πρόσφεραν το ρητινώδες σώμα του θεού Όσιρι στη μούμια με σκοπό να μεταμορφωθεί σε εκείνον. Το μύρο είναι μια ωχροκίτρινη ρητίνη που αποβάλλεται φυσικά από ρωγμές ή από τομές στον φλοιό ενός είδους δένδρων (*Commiphora*) και μετατρέπεται σε καφετιά ακανόνιστη μάζα όταν σκληραίνει.³⁷⁶ Έπειτα από ανάλυση δειγμάτων που ελήφθησαν από πολλές βασιλικές μούμιες του Νέου Βασιλείου, όπως για παράδειγμα από το μάγουλο και τον αριστερό βραχίονα του Αμενχοτέπ III, το πρόσωπο του Σιπτάχ, το κρανίο του Ραμσή IV και το πρόσωπο και το τριχωτό της κεφαλής ενός ανώνυμου ιερέα της 21^{ης} Δυναστείας, ταυτοποιήθηκε η χρήση του. Το λιβάνι (*Boswellia sacra*) είναι επίσης μια τσιχλώδης ρητίνη που έχει τη μορφή μεγάλων δακρύων, είναι ανοιχτού κιτρινωπού-καφέ χρώματος, αν και οι πιο καθαρές ποικιλίες είναι σχεδόν άχρωμες. Είναι ημιδιαφανές όταν είναι φρέσκο, αλλά στη συνέχεια γίνεται ημιδιαφανές. Στην Αίγυπτο έφτασε στο Νέο Βασίλειο από το Πουντ, τον τόπο του λιβανιού. Το λευκό θυμίαμα, λοιπόν, που χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον αναφέρεται στον Πάπυρο Χάρις (20^η Δυναστεία) και υποδηλώνει λιβάνι, καθώς αυτό είναι σχεδόν λευκό σχετικά με οποιοδήποτε άλλο θυμίαμα.³⁷⁷ Αν και η χρήση του λιβανιού είχε αποκλειστεί από τον Ηρόδοτο στην περιγραφή του για την επάλειψη της μούμιας, αυτό αναφέρεται στον πάπυρο Boulaq ως το συστατικό με το οποίο έχριζαν το κεφάλι της μούμιας. Η αντιμετώπιση του μύρου και του λιβανιού από τους Αιγύπτιους ως «θεϊκά σώματα» φαίνεται ξεκάθαρα από τον τρόπο μεταφοράς και μεταχείρισής τους, όπως αποδεικνύουν οι ανάγλυφες σκηνές στον ταφικό ναό Deir el-Bahari της Χατσεψούτ που απεικονίζουν μια αιγυπτιακή εμπορική αποστολή που φθάνει στη Γη του Πουντ (βασίλειο στην περιοχή της Σομαλίας, στο Κέρασ της Αφρικής), με τη ρητίνη και τα δενδρύλλια προετοιμασμένα για να σταλούν πίσω στην Αίγυπτο.³⁷⁸ Σειρές ανδρών μεταφέρουν δέντρα θυμιάματος πίσω στην Αίγυπτο, έτσι ώστε ο ιερός χώρος να έχει τη

³⁷⁶ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 137.

³⁷⁷ Lucas 1930, 49.

³⁷⁸ Buckley 2001, 50.

«οσμή της θεϊκής γης».³⁷⁹ Παραστάσεις των δενδρυλλίων ή μέρη τους εξακολουθούν να υπάρχουν στους τοίχους του ναού, με δύο μορφές, η μία με πλούσιο φύλλωμα και η άλλη αρκετά γυμνή, αλλά πιθανώς είναι το ίδιο δέντρο που απεικονίζεται είτε ποικιλοτρόπως ή σε διαφορετικές εποχές του έτους. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, είναι σχεδιασμένα με τόσο συμβατικό τρόπο που δεν μπορεί να υπάρξει καμία βεβαιότητα για την ταυτότητά τους. Έτσι, τα δενδρύλλια ονομάστηκαν μύρο από τον Breasted και λιβάνι από τον Naville, ενώ ο Schoff τα ταυτοποίησε με την ποικιλία *Boswellia Carteri*, το λιβάνι του Ντοφάρ της Σαουδικής Αραβίας.³⁸⁰ Το γάλβανο καλλιεργείται στην περιοχή του σύγχρονου Ιράν (Περσία). Η ρητίνη γάλβανου χρησιμοποιήθηκε παρομοίως στην παραγωγή αρωμάτων και θυμιάματος και έχει αναγνωριστεί ως μέρος ενός μείγματος κεριού μέλισσας που χρησιμοποιήθηκε ως μέρος της διαδικασίας μουμιοποίησης κατά την Πτολεμαϊκή Περίοδο.³⁸¹

Ήδη από το Παλαιό Βασίλειο, υπήρξε εκτεταμένη χρήση ρητίνης κωνοφόρων δέντρων όπως το έλατο και ο κέδρος.³⁸² Η εισαγωγή τους στην Αίγυπτο γινόταν από τη Μεσόγειο, τη Μ. Ασία και τη Συρία. Τα κύρια δέντρα που χρησιμοποιήθηκαν για τη ρητίνη τους είναι: τα έλατα (*Abies cilicia* και *Picea orientalis*), ο κέδρος (*Cedrus Libani*) και τα πεύκα (*Pinus longaeana*, *Pinus halepensis* και *Pinus pinea*), ενώ και άλλα είδη που δεν ανήκουν στην οικογένεια των κωνοφόρων χρησιμοποιήθηκαν εξίσου για τα έλαιά τους όπως: ο άρκευθος (*Juniperus phoenicea* και *Juniperus oxycedrus*) το κυπαρίσσι (*Cupressus Funebri*) και ο ίταμος (*Taxus Baccata*). Οι ρητίνες τους χρησιμεύουν για την προστασία των δέντρων διατηρώντας την υγρασία και λειτουργώντας ως εντομοκτόνα και βακτηριοκτόνα. Επομένως, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι αυτές οι ίδιες ρητίνες έχουν συνδεθεί με τη μουμιοποίηση, καθώς τέτοιες ιδιότητες θα ήταν ευεργετικές για τη διατήρηση του σώματος: εάν το σώμα είχε πρώτα αποξηρανθεί, οι ρητίνες θα λειτουργούσαν ως φράγμα και θα εμπόδιζαν την υγρασία να εισέλθει στο σώμα. Με αυτές οι ταριχευτές γέμιζαν το εσωτερικό του κρανίου και της κοιλιακής κοιλότητας, έκαναν επάλειψη από την κορυφή ως τα νύχια του λειψάνου, εμπότιζαν τους λινούς επιδέσμους για τυλίξουν το λείψανο και στο τέλος περιέχυναν ρητίνες για να θωρακίσουν τη μούμια από κάθε κίνδυνο υγρασίας. Σε εικόνες αζονικού τομογράφου, φαίνονται ολοκάθαρα οι ρητίνες σε όλα τα μέρη του σώματος βασιλικών μουμιών. Πιο συγκεκριμένα, με πολλών ειδών ρητίνες γέμισαν το εσωτερικό του

---

³⁷⁹ Wise 2009, 69.

³⁸⁰ Lucas 1930, 49.

³⁸¹ Buckley 2001, 51.

³⁸² Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

Σέτι I και τα κρανία των Αμενχοτέπ III, Υυα και Ραμσή II.³⁸³ Το έλατο της Κιλικίας (Albis Cilicia) είναι ένα από τα κυρίαρχα είδη δέντρων στα δάση του Λιβάνου, της Συρίας και της Τουρκίας, μαζί με τον κέδρο. Το ξύλο του χρησιμοποιήθηκε και για την κατασκευή σαρκοφάγων κατά την 3η Δυναστεία. Υπολείμματα ρητίνης από έλατο έχουν βρεθεί σε τάφους του Παλαιού Βασιλείου αλλά και σε ένα μικρό αλάβαστρο στον τάφο του Τουταγχαμών, από το Νέο Βασίλειο.³⁸⁴ Η εξέταση που διενήργησε ο A. Lucas σε ένα μικρό δείγμα, επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για ρητίνη κωνοφόρου.³⁸⁵ Ο κέδρος του Λιβάνου (Cedrus Libani) βρίσκεται στην ομώνυμη οροσειρά, όπου έχει χαρακτηριστεί ως Μνημείο Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς όχι μόνο για τη μοναδικότητά του (αποτελεί το τελευταίο δάσος του συγκεκριμένου είδους), αλλά και για τη μεγάλη του θρησκευτική και ιστορική σημασία (λέγεται ότι ο σταυρός του Χριστού αποτελούνταν, εκτός των άλλων τριών ειδών δέντρου, και από κέδρο).³⁸⁶ Η τρομακτική του όψη που κυμαίνεται από 20 – 30 μέτρα πιθανώς προκαλούσε δέος στους Αιγύπτιους, εμπνέοντάς τους δύναμη. Λόγω της ευωδίας, της εντομοαπωθητικής του δράσης και της ανθεκτικότητας του ξύλου χρησιμοποιήθηκε και για την κατασκευή σαρκοφάγων, από τη 10η Δυναστεία και ύστερα. Αν και η ονομασία «κέδρος» αναφέρεται από τους κλασσικούς συγγραφείς, φαίνεται να υπάρχει λανθασμένη μετάφρασή του από τους σημερινούς μελετητές. Ο Ηρόδοτος, στην περιγραφή του για τη διαδικασία των τριών ειδών ταρίχευσης, αναφέρει ως ένα από τα υλικά το «από κέδρου αλείφατος γινομένου» και «κεδρή», που μεταφράστηκαν ελεύθερα ως «έλαιο κέδρου».³⁸⁷ Ο Διόδωρος, επίσης, περιγράφοντας τη διαδικασία της μουμιοποίησης ανέφερε πως έχριζαν το σώμα με «κεδρία» που ξανά μεταφράστηκε ως «έλαιο κέδρου». Το ίδιο συνέβη και με τον Πλίνιο, όπου το «cedri succus» μεταφράστηκε ως «χυμός κέδρου». Για καλή μας τύχη, δύο συγγραφείς, ο Θεόφραστος και ο Πλίνιος προέβησαν στην περιγραφή του ίδιου του δέντρου, διαχωρίζοντας το ο πρώτος σε τρία είδη και ο δεύτερος σε δύο είδη. Ο Πλίνιος διαχώρισε τον κέδρο σε μεγάλο και μικρό όπου με βάση την περιγραφή φαίνεται πως μιλούσε για το φυτό άρκευθος (Juniperus Oxycedros). Το λάδι που παράγεται από συμπιεσμένους καρπούς αρκεύθου περιέχει τα τερπενοειδή, που υπάρχουν στα δέντρα που παράγουν ρητίνη, και που είναι ευεργετικά για τη διατήρηση του σώματος, πέρα από κάθε συμβολική σημασία που μπορεί να είχε ο άρκευθος.³⁸⁸ Οι καρποί του που μοιάζουν με μούρα έχουν βρεθεί διάσπαρτα

³⁸³ Hawass and Saleem 2016, 197.

³⁸⁴ Byl 2012, 81.

³⁸⁵ Lucas 1959, 370.

³⁸⁶ Bauman 1960, 90.

³⁸⁷ Ηρόδοτος Ιστορία II, §86.5; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 134.

³⁸⁸ Buckley 2001, 49.

ανάμεσα στα λινά περιτυλίγματα μουμιοποιημένων σωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του Τουταγχαμών.³⁸⁹ Σε αυτό το ερώτημα για το αν τελικά χρησιμοποιήθηκε ο κέδρος ή όχι ο A. Lucas συμπεραίνει τα εξής: Εφόσον ο Ηρόδοτος και ο Διόδωρος διαφωνούν ως προς τη μέθοδο χρήσης των υλικών που αναφέρουν (το ένα εγχέεται και το άλλο χρησιμοποιείται ως χρίσμα), είτε αναφέρονται σε δύο διαφορετικές ουσίες, είτε κάποια από τις δύο αναφέρθηκε με λάθος όνομα. Ο «χυμός κέδρου» του Πλίνιου ήταν η φυσική ρητινώδης έκκριση κάποιου κωνοφόρου δέντρου, πιθανότερα όμως του αρκεύθου.³⁹⁰ Ο Baumann αναφέρει ότι σε όλη την αρχαιότητα, οι άρκευθοι συγγέρονταν με τους κέδρους.³⁹¹ Ωστόσο, πολύ πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν και τα δύο είδη, αλλά ο άρκευθος συχνότερα, αν και για τον A. Lucas η χρήση ρητίνης κέδρου θα μπορούσε να εξαιρεθεί εντελώς, μιας που δεν παράγεται σε μεγάλη ποσότητα και πέρα από τους Αιγύπτιους δεν υπάρχει άλλη αναφορά στη χρήση της.³⁹² Στις καταγραφές της Αρχαίας Αιγύπτου αναφέρεται συχνά ένα ξύλο υψηλής αξίας με το όνομα «ach», του οποίου η ρητίνη χρησιμοποιείτο στη μουμιοποίηση. Λαμβάνοντας υπόψη τα χαρακτηριστικά του ξύλου, τον τόπο προέλευσης και χρήσης σε θρησκευτικές κατασκευές, οι Loret, Glanville και Jacquemin συμφωνούν ότι μάλλον πρόκειται για το έλατο *Abies Cilicia* και το πεύκο *Pinus Pinea*.³⁹³

Η μαστίχα και το τερεβινθέλαιο ανήκουν στην κατηγορία ρητινών που συνδέονται με τη φυσικιά και χρησιμοποιήθηκαν εξίσου στη διαδικασία της μουμιοποίησης. Η μαστίχα είναι μια ελαφρώς κιτρινωπή, ημιδιαφανής, φυσική ρητίνη που εκκρίνεται από κοψίματα που γίνονται στον κορμό των μαστιχοδέντρων (*Pistacia lentiscus* var. *Chia*), τα οποία παραδοσιακά καλλιεργούνται στη Χίο αλλά και στα παράλια της Τουρκίας. Το απόσταγμα παραμένει κάτω από τα δέντρα για πολλές μέρες και πήζει μέσα από τις τοπικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Στη συνέχεια συλλέγεται η ρητίνη που ονομάζεται μαστίχα. Πιθανότατα είχε θρησκευτική σημασία, για αυτό χρησιμοποιήθηκε από τους Αιγύπτιους στην ταρίχευση. Υπάρχουν αρκετές μελέτες που αποδεικνύουν την παρουσία μαστίχας σε υλικά μουμιοποίησης, όπως για παράδειγμα από τους Colombini et al. που χρησιμοποίησαν χρωματογραφία αερίων και φασματομετρία μάζας για να αναλύσουν τα βάλσαμα της μούμιας του Merneith και απέδειξαν ότι τα κύρια συστατικά που βρέθηκαν στο βάλσαμο ήταν η μαστίχα.³⁹⁴ Το τερεβινθέλαιο, που αλλιώς ονομάζεται νέφτι του ξύλου, προέρχεται από τον

---

³⁸⁹ Hepper 1990, 21.

³⁹⁰ Lucas 1931, 21; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 134.

³⁹¹ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 134.

³⁹² Lucas 1959, 369.

³⁹³ Lucas 1959, 369-370.

³⁹⁴ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 137.

τερέβινθο (*Pistacia terebinthus*) που ευδοκimei, εκτός των άλλων, στην Τουρκία και στη Βόρεια Αφρική, αλλά και από ορισμένα είδη πεύκου, τα οποία ανέφερα πιο πάνω. Σε έναν τάφο της 26^{ης} Δυναστείας, κοντά στο Κάιρο, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ρητίνης, της οποίας τα αποτελέσματα από αναλύσεις καταδεικνύουν ότι πρόκειται για τερεβινθέλαιο.³⁹⁵ Η L. Manniche είναι της γνώμης ότι το «πράσινο θυμίαμα» που βρέθηκε στα αιγυπτιακά κείμενα ήταν πιθανώς γάλβανο που εισήχθη από την Περσία κατά τη 18^η Δυναστεία, κάτι με το οποίο συμφωνεί και ο A. Lucas.³⁹⁶

Για να στερεωθούν και να κολλήσουν μεταξύ τους οι λινοί επίδεσμοι της μούμιαις χρησιμοποιούνταν ρητίνες³⁹⁷ με βάση τη ζάχαρη, προερχόμενες από φυτά όπως: η ακακία, το χαρούπι και η τραγάκανθος. Τα είδη ακακίας που υπάρχουν χωρίζονται σε δέντρα και σε θάμνους και είναι πολυάριθμα ανά τον κόσμο, ωστόσο, η πλειονότητα φύεται στην Αφρική απαριθμώντας 15 είδη. Αποτέλεσε από τις κύριες πηγές ξυλείας, με τύπο ξύλου ανθεκτικό στη σήψη και την προσβολή από μύκητες. Εκτός αυτού, προμήθευε τους Αιγύπτιους με αραβικό κόμμα που χρησιμοποιήθηκε στην παρασκευή χρωμάτων. Η ρητίνη είναι μαλακή στην αρχή, αλλά σταδιακά σκληραίνει. Μετά τη συλλογή, τα δάκρυα συνήθως γίνονται λευκά στον ήλιο. Η λεύκανση προκαλεί την εμφάνιση αναρίθμητων λεπτών ρωγμών στην επιφάνεια, δίνοντάς τους μια χαρακτηριστική αδιαφάνεια. Τα χρώματα κυμαίνονται από λευκό έως κίτρινο και κόκκινο ανάλογα με την πηγή, το είδος, τον τρόπο παρασκευής και πολλούς άλλους παράγοντες.³⁹⁸ Το χαρούπι (*Ceratonia siliqua*) θα μπορούσε επίσης να χρησιμοποιηθεί ως συγκολλητικό και ήταν διαθέσιμο τόσο τοπικά όσο και από την περιοχή της Μεσογείου. Συγκεκριμένα, ο λοβός του χαρουπιού χρησιμοποιήθηκε ως προσδιοριστικός στην αρχαία αιγυπτιακή λέξη «pedjem» που σημαίνει «γλυκός», άρα λόγω της υψηλής περιεκτικότητας σε ζάχαρη, έχει πιθανότητες τέτοιου είδους χρήσης, χωρίς βέβαια να υπάρχουν ακόμη απτά στοιχεία.³⁹⁹

Τα αρωματικά έλαια είχαν μία εξαιρετικά σημαντική θέση στην αρχαία ιατρική, στις καθημερινές τελετουργίες αλλά και στην επάλειψη ενός νεκρού σώματος.⁴⁰⁰ Η ποικιλία τους ήταν μεγάλη και περιλάμβανε εκχυλίσματα από ντόπιες ποικιλίες φυτών: ρίκινος ή

³⁹⁵ Lucas 1959, 375.

³⁹⁶ Byl 2012, 86-87.

³⁹⁷ Hawass and Saleem 2016, 197.

³⁹⁸ Bauman 1960, 98-99.

³⁹⁹ Faulkner 2017, 179. Στα ιερογλυφικά το χαρούπι εμφανίζεται ως (*ndm*), και το επίθετο

γλυκός ως (*ndm*).

⁴⁰⁰ Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

ρετινολαδιά (καστορέλαιο ή ρητινέλαιο ή ρετινόλαδο), κολοκυθιά, βάλσαμο (Balanites Aegyptiaca), άγριο μαρούλι (γάλα ή όπιο μαρουλιού), λινάρι (λινέλαιο), μορίνγκα, ελιά (ελαιόλαδο), παπαρούνα (όπιο), ραπανάκι, κρόκος σαφράν, σουσάμι (σησαμέλαιο) και κίτρινη κύπερη, και από την Παλαιστίνη και τη Μεσόγειο εισάγονταν τα αμύγδαλα από τα οποία προέρχεται το αμυγδαλέλαιο. Όπως τεκμηριώνεται από ιατρικούς πάπυρους, τα έλαια αυτά αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία πολλών φαρμάκων, αλοιφών και αρωμάτων στην αρχαιότητα. Εκτός από τις ευεργετικές και φαρμακευτικές τους ιδιότητες, τα έλαια είχαν και τελετουργική χρήση καθώς χρησιμοποιήθηκαν από τους Αιγυπτίους σε τελεουργίες για την προστασία των θεών και των βασιλιάδων τους, των οποίων το δέρμα περιγράφεται ως «επιχρυσωμένο και λαμπερό όπως τα αστέρια μπροστά σε ολόκληρη τη γη.»⁴⁰¹ Ήδη από το Παλιό Βασίλειο, μας είναι γνωστά τα επτά ιερά έλαια (*mḥt*), τα ονόματα των οποίων ήταν: *sty-hb* (άσφαλτος, λιβάνι, σπόροι έλατου, κ.α.), *hknw* (φρέσκο λιβάνι, ξηρό λευκό λιβάνι, άνθη ακακίας, πίσσα), *sft* («έλαιο ελάτης» από πίσσα, λευκό λιβάνι, κ.α.), *hnm* (πίσσα, πεύκο, άσφαλτος), *tw3wt* (πίσσα, πεύκο, λιβάνι, λευκό λιβάνι), *h3tt (nt) ʿs* και *h3tt nt thnw* (πίσσα, έλαιο ίριδας, κ.α.).⁴⁰² Κάθε ένα από αυτά αντιπροσωπευόταν από διαφορετικού σχήματος δοχείο, όπως εικονίζονται κατά το Νέο Βασίλειο στον ταφικό ναό της Χατσεψούτ στο Deir el-Bahari.⁴⁰³ Ο Πτολεμαϊκός Ναός του Ωρου στο Έντφου έδωσε έναν κατάλογο επτά ιερών ελαίων, τα οποία καταγράφηκαν στη συλλογή περιεχομένων και συνταγών της αρωματοποιίας του ναού. Στη συνέχεια, ο αριθμός τους αυξήθηκε με την προσθήκη τριών επιπλέον ελαίων για να συμπληρωθούν συνολικά δέκα ιερά έλαια. Το ένατο έλαιο χρησιμοποιήθηκε ειδικά στο τελετουργικό ανοίγματος του στόματος. Δεδομένης της ιδιότητάς τους να γυαλίζουν στο φως, πιστευόταν πως εκείνος που τα φορούσε στο δέρμα του, μετά τον θάνατό του, ήταν προστατευμένος από τις δυνάμεις του σκότους. Οι Αιγύπτιοι λάτρευαν αρκετούς προστάτες του αρώματος, ειδικά από την περίοδο του Νέου Βασιλείου και μετά, συμπεριλαμβανομένης της Μερεχέτ, της θεάς των «ταριχευτικών ελαίων», του Σεσμού, του θεού της παραγωγής αρωμάτων και του Νεφερτούμ, του λεοντοκέφαλου θεού του θυμιάματος που περιγράφεται ως «ο λωτός στο ρουθούνι του Ρε».⁴⁰⁴ Κάθε ένας από τους αιγύπτιους θεούς είχε συνδυαστεί με μια συγκεκριμένη μυρωδιά την οποία οι θνητοί μύριζαν όταν οι θεοί ήθελαν να τους αποκαλύψουν τη θεϊκότητά τους. Στο έργο του Πλούταρχου «Περί Ίσιδος και Οσίριδος», η βασίλισσα της Βύβλου, αναγνώρισε την Ίσιδα όταν μύρισε το

⁴⁰¹ Buckley 2001, 51.

⁴⁰² Hammam and Mohamed 2021, 188. · Byl 2012, 116.

⁴⁰³ Byl 2012, 114.

⁴⁰⁴ Wise 2009, 69.

άρωμά της που έμοιαζε με αμβροσία.⁴⁰⁵ Τα αρωματικά έλαια χρησιμοποιούνταν για το «άλειμμα των μελών των θεών» και οι βασιλιάδες αλείφονταν με αυτά συχνά, κατά τη διάρκεια ιερών τελετουργιών προστασίας, για να αποκτήσουν μεγαλύτερη θεϊκή δύναμη. Το ίδιο συνέβαινε και στην περίπτωση των νεκρών, τους οποίους έχριζαν ώστε να λάβουν τη θεϊκή δύναμη που τους ήταν απαραίτητη στο επικίνδυνο ταξίδι τους στον Κάτω Κόσμο. Στους τάφους του Νέου Βασιλείου, οι σκηνές που απεικονίζουν τα δοχεία των ελαίων να παρουσιάζονται στις θεότητες βρίσκονται πιο συχνά είτε στο ταφικό ιερό ή στον θάλαμο αμέσως πριν από αυτόν, με μόνο δύο ή τρία από τα «επτά ιερά λάδια», αν και τα επτά από αυτά αναφέρονται στους συνοδευτικούς καταλόγους προσφορών (εικ. 30). Στην εποχή του Νέου Βασιλείου, κατά τη διάρκεια της 18ης Δυναστείας, ο τάφος του Ρεχμιρέ διακοσμήθηκε με ποικίλες σκηνές που απεικονίζουν την νεκρική πομπή του. Στον δυτικό τοίχο, σε μια από τις συνολικά 68 σκηνές, απεικονίζονται οι ακόλουθοι να κουβαλούν τα προσωπικά και τα οικιακά αντικείμενα του Ρεχμιρέ. Ένας από τους ακόλουθους κρατά ένα μπαούλο που περιέχει δύο είδη λαδιού - *sft* και *tw3wt*. Ένα ακόμη μπαούλο, που μεταφέρεται από δύο διαφορετικούς ακόλουθους, περιέχει δύο βάζα με λάδι *h3tt nt thnw*. Σύμφωνα με το τυπικό αιγυπτιακό καλλιτεχνικό στυλ, τα περιεχόμενα των σεντουκιών απεικονίζονται πάνω στα ίδια τα σεντούκια για να υποδείξουν τι μεταφερόταν μέσα σε αυτά (εικ. 31).⁴⁰⁶

Ένα ακόμη αρωματικό που αναφέρεται από τον Ηρόδοτο, αλλά και από τον Διόδωρο είναι η κανέλα.⁴⁰⁷ Για την ακρίβεια, διακρίνονται δύο είδη: η κανέλα Κεϋλάνης (*Cinnamomum zeylanicum*) και η Κινεζική κανέλα ή κασσία (*Cinnamomum cassia*).⁴⁰⁸ Αν και το διαρκές άρωμα και η ιδιότητα περιορισμού της μικροβιακής σήψης (λόγω των φαινολικών ουσιών) καθιστούν τα δύο είδη κανέλας κατάλληλα για ταριχευτική χρήση, υπάρχει μια εύλογη ένσταση ως προς το αν η Αίγυπτος είχε πρόσβαση στα δύο αυτά προϊόντα, μιας που οι χώρες προέλευσής τους είναι οι μακρινές Κίνα και Ινδία. Σίγουρα, κατά τη Ρωμαϊκή εποχή, η εισαγωγή των δύο προϊόντων ήταν διαδεδομένη, καθώς κατά τον 1ο αι. αναφέρεται ρητά από τον Πλίνιο η εισαγωγή κανέλας από την Ινδία, αλλά δε μπορούμε να γνωρίζουμε με σιγουριά για τη χρήση τους σε προηγούμενες περιόδους.⁴⁰⁹ Ειδικότερα, ο Bauman, διαφωνεί με τη θεωρία χρήσης τους στην Αρχαία Αίγυπτο λόγω του ότι δεν υπάρχουν αρκετά «πειστικά στοιχεία». Η πρωιμότερη αναφορά για την κασσία εντοπίζεται στα αιγυπτιακά αρχεία, στον

---

⁴⁰⁵ Wise 2009, 70.

⁴⁰⁶ Byl 2012, 117.

⁴⁰⁷ Hawass and Saleem 2016, 198; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

⁴⁰⁸ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 139.

⁴⁰⁹ Buckley 2001, 52.

πάπυρο «Harris» της 20ης Δυναστείας.⁴¹⁰ Τα μοναδικά στοιχεία για την κανέλα είναι μία δήλωση του Pettigrew για μια μούμια της 20ης Δυναστείας επάνω στην οποία υπήρχε «...ένα παχύ στρώμα από μπαχαρικό... (το οποίο)... διατηρεί ακόμα την αμυδρή μυρωδιά της κανέλας ή της κασσίας.» αλλά και ορισμένες αρχαίες καταγραφές, όπως αυτή στα Ανάγλυφα του Πουντ της 18ης Δυναστείας στα οποία περιγράφεται η φόρτωση των αγγείων, μεταξύ άλλων, με «ξύλο κανέλας» ή αυτή στα Ανάγλυφα του Καρνάκ της 19ης Δυναστείας, όπου γράφεται: «Συγκεντρώνω μαζί όλες τις χώρες του Πουντ, όλα τα αφιερώματα τους, από ρητίνη μύρου, κανέλα...».⁴¹¹ Σε αυτό το σημείο φαίνεται ότι οι αρχαίοι Αιγύπτιοι είχαν αποκτήσει πρόσβαση στην κανέλα και στην κασσία από το Πουντ, μια περιοχή που πιθανότατα τα έλαβε από την Άπω Ανατολή. Ωστόσο, αυτή η θεωρία δεν είναι απλή, καθώς δεν υπήρχε καθιερωμένη εμπορική οδός μεταξύ της Άπω Ανατολής και της Αφρικής κατά την περίοδο εκείνη, αλλά μόνο από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου και ύστερα. Τα ιστορικά αρχεία δείχνουν ότι η Ιαπωνία δεν υπήρχε το 1500 π.Χ., και η Κίνα ήταν ακόμα μια μικρή αγροτική κοινότητα που βρισκόταν στην ενδοχώρα, η οποία άρχισε να ασχολείται με το θαλάσσιο εμπόριο μόλις το 200 π.Χ. Πιθανόν, λοιπόν, είναι το σενάριο να έχει γίνει κάποιος λάθος στη μετάφραση των πληροφοριών ή να χρησιμοποιούσαν κάποιο άλλο μπαχαρικό παρόμοιο με την κανέλα που δε μας είναι τώρα γνωστό.

Ως μέσο για την παραγωγή αρωμάτων χρησιμοποιούνταν στην αρχαία Αίγυπτο, αλλά και για τελετουργικούς σκοπούς, και τα ζωικά λίπη. Για να εξαλειφθεί η οσμή τους, οι Αιγύπτιοι εξευγένιζαν το λίπος μέσω μιας διαδικασίας που ονομάζεται «γλύκανση», η οποία περιλάμβανε την προσθήκη κρασιού ή φυτικών υλικών, κύπειρο (*Cyperus esculentus*) ή κόλιανδρο (*Coriandrum sativum*), που είχαν εμποτιστεί σε κρασί.⁴¹² Το λίπος αποτελούσε ένα δημοφιλές υλικό κατά το Νέο Βασίλειο καθώς αναφορές για αυτό ως «λίπος βουτύρου» γίνονται σε διάφορες δυναστείες: λίπος βοδιού (18η Δυναστεία), Λευκό λίπος (20η Δυναστεία), λίπος χήνας (Νέο Βασίλειο και 20η Δυναστεία).⁴¹³ Στα κείμενα τα ζωικά λίπη αναφέρονται ως «*shn*» ή «*ḫ*», ενώ το λίπος ζώων προερχόμενων από θυσίες αναφερόταν ως «*kn*».⁴¹⁴ Τα πιο συχνά χρησιμοποιούμενα ζώα για πηγές λίπους ήταν εξημερωμένα βοοειδή, πρόβατα και χήνες, αλλά τα ιατρικά κείμενα αναφέρουν επίσης τη χρήση λίπους από γάτες,

⁴¹⁰ Lucas 1959, 354.

⁴¹¹ Bauman 1960, 98.

⁴¹² Buckley 2001, 51.

⁴¹³ Lucas 1959, 382.

⁴¹⁴ Byl 2012, 89; Faulkner 2017, 63, 296, 342. Οι λέξεις για τα λίπη, όπως αναφέρθηκαν στο κείμενο:

 «*shn*», «*ḫ*», «*kn*».

γαζέλες και σκαντζόχοιρους, αλλά και πιο εξωτικών ζώων όπως τα λιοντάρια, οι κροκόδειλοι και οι ιπποπόταμοι. Ωστόσο, με βάση την πληροφορία ότι ο αριθμός των λιονταριών στην Αίγυπτο μειώθηκε λόγω του μεγάλης κλίμακας κυνηγιού κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου, όπως επίσης και της επιλογής συγκεκριμένων ζώων που σχετίζονταν περισσότερο ή λιγότερο με συγκεκριμένες θεότητες, πιστεύεται ότι η χρήση του λίπους είχε συμβολική σημασία, καθώς προσέδιδαν στον νεκρό τις ιδιότητες των ζώων αυτών (ταχύτητα, δύναμη).

Η πίσσα είναι ένα φυσικό προϊόν αργού πετρελαίου που έχει χάσει τα πτητικά συστατικά υδρογονάνθρακα μέσω βιοαποικοδόμησης ή εξάτμισης, αφήνοντας ένα μαύρο, σχεδόν στερεό, υλικό το οποίο μπορεί να εμφανιστεί ως διαρροή από τα πετρώματα πηγής πετρελαίου. Οι πηγές πίσσας που δυνητικά ήταν διαθέσιμες στους αρχαίους Αιγύπτιους περιλαμβάνουν αυτές της ίδιας της Αιγύπτου στο Helwan και Gebel Zeit (Mons Petrolius), αν και μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν άμεσες ενδείξεις για τη χρήση τους. Η επόμενη πηγή τους αποτελούσαν τα μεγάλα κοιτάσματα πίσσας σε όλη την Εγγύς Ανατολή, συμπεριλαμβανομένων εκείνων της Παλαιστίνης, της Συρίας και του Ιράκ, ιδιαίτερα στην περιοχή της Ερυθράς Θάλασσας. Οι ντόπιοι σε αυτές τις περιοχές προστάτευαν έντονα τον πολύτιμο πόρο τους και οι εμπορικοί δρόμοι για την πίσσα ήταν συχνά αμφισβητούμενοι στην αρχαιότητα. Όταν οι Άραβες ήρθαν σε επαφή με τις αιγυπτιακές μούμιες, παρατήρησαν πως το δέρμα και τα υλικά του ήταν αρκετά σκουρόχρωμα, οδηγώντας τους στο συμπέρασμα πως η πίσσα (στα αραβικά «*mummiya*») χρησιμοποιήθηκε ως υλικό μουμιοποίησης. Για τον λόγο αυτόν αποκάλεσαν τα σώματα «μούμια».⁴¹⁵ Τόσο το όνομα για τα αιγυπτιακά διατηρημένα σώματα (μούμια) όσο και η ιδέα ότι η διατήρησή τους οφειλόταν στην πίσσα υιοθετήθηκαν ευρέως, μεταξύ άλλων από τους Αιγυπτιολόγους από τον δέκατο ένατο αιώνα και μετά: καθώς η άσφαλτος ήταν μαύρη, οι πρώτοι Αιγυπτιολόγοι και οι πιο πρόσφατοι ερευνητές, συνήθισαν να περιγράφουν όλα τα μαύρα βάλσαμα μούμιας ως «άσφαλτο», αν και η παρουσία της έχει επιβεβαιωθεί μόνο σε λίγα άτομα.⁴¹⁶ Το σκούρο ή μαύρο χρώμα είναι ένα μη ικανοποιητικό διαγνωστικό για την πίσσα, καθώς πολλά οργανικά υλικά όταν θερμαίνονται, παλαιώνονται ή/και αποσυντίθενται φυσικά σκουραίνουν, όπως για παράδειγμα το κερί μέλισσας. Για τον λόγο αυτόν οι σύγχρονοι ερευνητές αμφισβήτησαν την καθολικότητα της χρήσης πίσσας στις μούμιες διενεργώντας εργαστηριακές αναλύσεις.⁴¹⁷ Οι Clark et al. προέβησαν σε χημικές αναλύσεις χρησιμοποιώντας αέρια χρωματογραφία-

⁴¹⁵ Clark et al. 2016, 2; Buckley 2001, 53; Cosmacini and Piacentini 2008, 2; Hawass and Saleem 2016, 197; Martin and Silverman 1945, 6.

⁴¹⁶ Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

⁴¹⁷ Hawass and Saleem 2016, 197.

φασματομετρία μάζας (GC-MS) και φασματοσκοπία μάζας με χρήση επιταχυντών (AMS) σε 91 δείγματα από 39 μούμιες που χρονολογούνται από την Προ-δυναστική μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο (3200 π.Χ. – 395 μ.Χ.). Στα αποτελέσματά τους συμπέραναν πως η χρήση πίσσας άρχισε να εφαρμόζεται μόνο από το τέλος του Νέου Βασιλείου (50% των μουμιών) και έπειτα και εντάθηκε στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο, την Πτολεμαϊκή και την Ελληνο-Ρωμαϊκή περίοδο (87% των μουμιών).⁴¹⁸ Η χρήση της πίσσας είναι παρόμοια με αυτή του κεριού μέλισσας: η υδρόφοβη φύση του δημιουργούσε ένα παχύ προστατευτικό φιλμ που δεν επέτρεπε στην υγρασία να περάσει, προσβάλλοντας το δέρμα (εικ. 43).

Μεγάλο ενδιαφέρον αποτελεί ένα ξύλινο ραβδί από τον κατάλογο της αιγυπτιακής συλλογής (με αριθμό MM 19225) του μουσείου Μεσογειακών Αρχαιοτήτων της Στοκχόλμης (The Medelhavsmuseet) που χρονολογείται στο Νέο Βασίλειο.⁴¹⁹ Το κωνικό αυτό ξύλινο ραβδί, που προέρχεται πιθανώς από πλάτανο, μήκους 66,5 εκ. έχει το ένα άκρο διακοσμημένο με το σκαλιστό κεφάλι του Ουεπουαουέτ ή του Ανούβη και το άλλο άκρο καταλήγει σε ορθογώνιο με στρογγυλεμένες γωνίες. Το κάτω μέρος του ραβδιού (περίπου το ένα τρίτο) καλύπτεται εξ ολοκλήρου από μια μαύρη ρητινώδη ουσία που εμφανίζει μερικούς ελαφρούς σβώλους στη δεξιά πλευρά. Μικροσκοπικά κομμάτια υλικού έχουν κολλήσει σε αυτήν την ουσία, πιθανώς άχυρα ή κομμάτια φύλλων (εικ. 32). Αν και το ραβδί έχει ένα υποτυπώδες φινίρισμα, είναι ελαφρώς αποχρωματισμένο περίπου στη μέση, πιθανώς από την παλάμη αυτού που το κράτησε. Το αντικείμενο φαίνεται να μην έχει χρησιμοποιηθεί για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, καθώς υπάρχει περιορισμένο πιτσίλισμα και το ξύλο δεν δίνει την εντύπωση ενός φθαρμένου αντικειμένου. Πιθανώς, χρησιμοποιήθηκε μόνο μία ή δύο φορές. Προκειμένου να αναγνωριστεί το μαύρο υλικό, αναλύθηκε ένα εξαιρετικά λεπτό δείγμα του ραβδιού και του μαύρου υπολείμματος στο Εργαστήριο Αρχαιολογικής Έρευνας του τμήματος Αρχαιολογίας και Κλασικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης. Για τον προσδιορισμό των συστατικών του υλικού χρησιμοποιήθηκαν η φασματοσκοπία υπερθύρου μετασχηματισμού Fourier (FTIR) και η αέρια χρωματογραφία-φασματομετρία μάζας (GC-MS). Τα αποτελέσματα του FTIR εμφάνισαν ενδείξεις ρητίνης και κεριού μέλισσας. Δύο παρόμοια με αυτό αντικείμενα υπάρχουν στις συλλογές του Βρετανικού Μουσείου (5505 και 5506), με την ένδειξη «Ζεύγος κουπιών από ιερό σκάφος», που χρονολογούνται στο Νέο Βασίλειο, και τα δύο 73,6 εκ. σε μήκος.⁴²⁰ Αν και στη βιβλιογραφία περιγράφονται λοιπόν ως κουπιά από το κοινό μοντέλο της ιερής βάρκας, το μεγάλο τους μέγεθος, η απόληξη σε

⁴¹⁸ Clark et al. 2016, 1, 12.

⁴¹⁹ Häggman et al. 2014, 479-481.

⁴²⁰ Häggman et al. 2014, 481.

κεφάλι θεού και το αποτύπωμα της παλάμης οδηγούν τους ερευνητές να προτείνουν ότι και τα τρία αυτά αντικείμενα είναι, στην πραγματικότητα, σπάτουλες που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάδευση υλικών ταρίχευσης. Αυτό θα εξηγούσε ικανοποιητικά την ανομοιόμορφη επίστρωση της μαύρης ουσίας που είναι ένα μείγμα ρητινών και κεριού μέλισσας τα οποία σαφώς και γνωρίζουμε πως χρησιμοποιούνταν κατ' εξακολούθηση σε μούμιες. Έτσι, φαίνεται πως έχει βρεθεί ένα σημαντικό εργαλείο για τη διαδικασία της ταρίχευσης.

3.2.6. Η κοσμητική περιποίηση

Μετά τη βαθιά περιποίηση το δέρματος με μια σειρά ελαίων και ρητινών, ερχόταν η στιγμή του στολισμού του σώματος και της «συμπλήρωσης» των φυσικών χαρακτηριστικών που είτε δεν υπήρχαν ή χάθηκαν κατά τη διαδικασία της ταρίχευσης.⁴²¹ Αν και η καλλυντική πιστότητα δεν ήταν πρωταρχικής σημασίας, η ανάγκη για την επιτυχή «μεταμόρφωση» εξαπλώθηκε και στο ίδιο το σώμα το οποίο έπρεπε να φαίνεται ζωντανό. Ενδεικτικό της εποχής ήταν η δημιουργία διαφόρων ειδών προσθετικών μαλλιών, φτιαγμένων από τρίχες ζώων ή υφάσματα, τα οποία τοποθετούσαν προσεκτικά στο κεφάλι.⁴²² Εάν τα μαλλιά υπήρχαν, συνήθως τα έβαφαν με χέννα (εικ. 38). Τα μαλλιά της μούμιας Yuuya, τα οποία είχαν βαφτεί με χέννα, έγιναν με το πέρασμα του χρόνου ξανθά, είτε λόγω της αντίδρασης της χέννας με ρητίνες ή λόγω της χρήσης της επάνω σε λευκά μαλλιά.⁴²³ Τα φρύδια ζωγραφίζονταν, επίσης με τη χρήση χέννας, καθώς χάνονταν κατά τη διάρκεια της αφυδάτωσης. Τα φρύδια της μούμιας του Μερνεπτά είχαν σχεδιαστεί σαν ημισέληνος με μαύρο χρώμα, όπως αναφέρει ο E. Smith.⁴²⁴ Εκτός από την τοποθέτηση πωμάτων στα ρουθούνια για την προστασία της μούμιας, τα υλικά βοηθούσαν και στην κοσμητική υποστήριξη της: ρητίνες, λινά υφάσματα και μικρά οστά αποτελούν ορισμένα από τα υλικά που έχουν βρεθεί από αξονικές τομογραφίας.⁴²⁵ Ένα λαμπρό παράδειγμα της κοσμητικής περιποίησης αποτελεί η μούμια της Νοτζιμέτ, μιας επιφανούς γυναίκας της 21ης Δυναστείας (εικ. 41). Η μούμια έχει γέμισμα κάτω από τα μάγουλά της για να επαναφέρει την πληρότητα του προσώπου, καθώς και εξωτερική επένδυση στο σώμα για να αποκαταστήσει τη ζωντανή και υγιή όψη του κορμού και των άκρων. Στο κεφάλι της φορά περούκα για φυσικότητα στα μαλλιά και τα μάτια της διακοσμούνται από ζωγραφιστές πέτρες για να φαίνεται σαν

⁴²¹ Hawass and Saleem 2016, 209.

⁴²² Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

⁴²³ Hawass and Saleem 2016, 209.

⁴²⁴ Smith 1912, 67.

⁴²⁵ Hawass and Saleem 2016, 211-212.

ζωντανή. Στους άνδρες, ήταν συχνή η πρακτική της περιποίησης των γεννητικών οργάνων. Αξονικές τομογραφίες σε διάφορες ανδρικές μούμιες από το Νέο Βασίλειο έδειξαν τα εξής αποτελέσματα: ορισμένα πέη είχαν χαμηλή πυκνότητα (Τούθμωσις I, Τούθμωσις II) ενώ άλλα είχαν υψηλότερη πυκνότητα που σημαίνει πως οι ταριχευτές τα είχαν γεμίσει με ταριχευτικά υλικά ώστε να τους δώσουν μια πιο ζωντανή εμφάνιση (Μερενπτά, Ραμσής III, Υυα).⁴²⁶

Οι τραυματισμοί στη ζωή που είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια σωματικών μελών ορισμένες φορές αποκαταστάθηκαν με τη χρήση προσθετικών.⁴²⁷ Ένα εκλεπτυσμένο τεχνητό δάχτυλο του ποδιού, που ανακαλύφθηκε στα περιτυλίγματα μιας μούμιαις της Τρίτης Μεταβατικής Περιόδου, μπορεί να φορέθηκε στη ζωή για να κρύψει ένα παραμορφωμένο πόδι πριν ενσωματωθεί στη μούμια, ή να δημιουργήθηκε για αυτή μετά θάνατον (εικ. 35).⁴²⁸ Άλλα παραδείγματα αποτελούν το προσθετικό μπράτσο της μούμιαις «Darlington» και τα πρόσθετα πόδια και ο φαλλός σε της μούμιαις 1770 από το Μουσείο του Μάντσεστερ.⁴²⁹ Στις πιο περίτεχνες περιποιήσεις βασιλιάδων και ιερέων τοποθετούνταν στις άκρες των χεριών και των ποδιών χρυσά ή ασημένια καλύμματα.

Λόγω της αφυδάτωσης του δέρματος, αυτό εκτός από μορφή άλλαζε και χρώμα σε ένα πιο σκούρο. Για να του δώσουν έναν πιο φυσικό τόνο, έβαφαν το δέρμα: των ανδρών κόκκινο και των γυναικών κίτρινο.⁴³⁰ Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις στις οποίες τα πέλματα των ποδιών, των χεριών ή των νυχιών έχουν βαφτεί με κόκκινο χρώμα. Η πιο κοινή πηγή αυτής της κόκκινης βαφής ήταν πιθανώς το φυτό χέννα το οποίο καλλιεργείται σε μεγάλο βαθμό στην Αίγυπτο, αλλά υπάρχουν και άλλοι πιθανοί παράγοντες που πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν όπως το ριζάρι, το αραβικό κόμμι και το έντομο *kermes vermilio*.⁴³¹ Ο Naville ανέφερε μια μούμια της 11ης Δυναστείας της οποίας τα νύχια ήταν βαμμένα και ο Maspero θεώρησε πως τα χέρια του Ραμσή II ήταν επίσης βαμμένα με χέννα. Ωστόσο, οι Smith και Pettigrew πιθανολογούν πως το χρώμα αυτό στα άκρα μπορεί να δημιουργήθηκε από τα υλικά της ταρίχευσης, χωρίς να αποκλείουν βέβαια τη χρήση χέννας.⁴³² Εκτός από τη χρήση της χέννας στα άκρα, παρατηρήθηκε από τον Smith και η χρήση της ως βαφή μαλλιών στη μούμια Χεντάουι (18η Δυναστεία), γεγονός που δε θα μας έκανε εντύπωση στην εποχή που χρονολογείται καθώς η

⁴²⁶ Hawass and Saleem 2016, 214-215.

⁴²⁷ Adams and Alsop 2008, 34; Veiga 2012, 4.

⁴²⁸ Taylor 2001, 58, 87; Brier et al. 2015, 1053-1055.

⁴²⁹ Veiga 2012, 4.

⁴³⁰ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

⁴³¹ Το *Kermes vermilio* είναι ένα παράσιτο που ζει στον χυμό του φυτού ξενιστή. Από τα αποξηραμένα σώματα των θηλυκών φτιάχνεται η κόκκινη χρωστική «vermilion».

⁴³² Lucas 1959, 356.

τεχνική της μουμιοποίησης ήταν στο αποκορύφωμά της και η παρουσίαση των μουμιών έτεινε προς τη «φυσικότητα» και τη «ζωντάνια» που προσπαθούσαν να επιτύχουν με όλους τους τρόπους που ανέφερα παραπάνω. Πέρα από τη χρωματική απόδοση του δέρματος, σημαντική ήταν και η επιδιόρθωση του δέρματος, στα σημεία που είχαν υποστεί κάποια βλάβη. Όπως ανέφερα στο κομμάτι του γεμίσματος, ήταν σύνηθες οι ταριχευτές να καλύπτουν τις τομές που δημιουργούσαν με κεριά μέλισσας. Σε μεγαλύτερες και εμφανέστερες δερματικές βλάβες, χρησιμοποιούσαν και άλλα υλικά όπως το δέρμα ζώων. Σε μια μούμια ηλικιωμένης γυναίκας της οποίας το δέρμα είχε εκδορές από πιθανή κατάκλιση, διορθώθηκε με δερμάτινα μπαλώματα που ράφτηκαν επάνω του.⁴³³

Στο εσωτερικό ορισμένων μουμιών του Νέου Βασιλείου έχει βρεθεί ένα «παράξενο» υλικό, το οποίο λόγω της χαρακτηριστικής έντονης μυρωδιάς του, δε θα περιμέναμε ποτέ να βρούμε ανάμεσα σε όλα τα αρωματικά που «πάλευαν» με τη φυσική σήψη του σώματος, προσπαθώντας να το διατηρήσουν στην καλύτερη δυνατή κατάσταση. Το κρεμμύδι (*Allium Cera*) είχε σημαντική θρησκευτική αξία για τους Αιγύπτιους, καθώς πίστευαν ότι συμβόλιζε την κοσμολογία τους με τις ομόκεντρες σφαίρες του που αντιπροσωπεύουν τον ουρανό, τη γη και την κόλαση. Αυτή η προοπτική υποδηλώνει ότι τα κρεμμύδια που ανακαλύφθηκαν στις σωματικές κοιλότητες των μουμιών τοποθετήθηκαν πιθανότατα εκεί για θρησκευτικούς λόγους και όχι για λόγους συντήρησης.⁴³⁴ Ο E. Smith δηλώνει πως η χρήση του κρεμμυδιού κατά τις Δυναστείες 20, 21 και 22 ήταν συχνή στη διαδικασία της ταρίχευσης, ορμώμενος από τα ευρήματά του σε μούμιες: στη λεκάνη (7 περιπτώσεις), στον θώρακα (5 περιπτώσεις), στα αυτιά και στα μάτια (από 1 περίπτωση).⁴³⁵ Εκτός από το σώμα, κρεμμύδια έχουν βρεθεί και στη θέση ματιών, όπως αποδεικνύει η μούμια του Ραμσή IV (20^η Δυναστεία).⁴³⁶ Η μοναδικότητα στο εύρημα έγκειται στο γεγονός ότι ένα τόσο φθαρτό υλικό είναι δύσκολο να εντοπιστεί μετά από τόσα χρόνια αλλά και στο ότι τη θέση των ματιών έπαιρναν σχεδόν πάντοτε γυαλί ή πέτρες, ζωγραφισμένες σαν μάτια,⁴³⁷ που δε φθείρονταν στο πέρασμα του χρόνου. Ο Π. Κουσσούλης αναφέρει πως κατά το τέλος της 18ης Δυναστείας τοποθετούσαν λινά υφάσματα φτιαγμένα στο σχήμα ματιών (εικ. 39).⁴³⁸ Τα τεχνητά μάτια τοποθετούνταν συνήθως επάνω στα πραγματικά, για παράδειγμα στις μούμιες των Τούθμωσι I και Τούθμωσι

---

⁴³³ Taylor 2001, 87.

⁴³⁴ Bauman 1960, 92.

⁴³⁵ Abdel-Maksoud & El-Amin 2011, 140.

⁴³⁶ Hawass and Saleem 2016, 209.

⁴³⁷ Veiga 2012, 4.

⁴³⁸ Κουσσούλης 2014, 108.

II, ενώ σε άλλες περιπτώσεις τα πραγματικά μάτια «έλιωναν» μετά την έγχυση ρητίνης και βυθίζονταν στο κρανίο, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των Αμενχοτέπ III και Σέτι I.⁴³⁹

3.2.7 Το τύλιγμα της μούμιας

Η περιτύλιξη της μούμιας αποτέλεσε μια εξαιρετικής τεχνικής διαδικασία που «θωράκιζε» το σώμα μια για πάντα, καθώς συνέβαλε στη διατήρηση της ακεραιότητάς του, ώστε στη συνέχεια να τοποθετηθεί στη σαρκοφάγο και να λάβει τέλος η διαδικασία της ταρίχευσης. Το τυπικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη διαδικασία αυτή είναι το λινό, ένα ύφασμα ευρείας χρήσης, το οποίο παραγόταν σε μεγάλες ποσότητες (εικ. 36).⁴⁴⁰ Οι όροι που δηλώνουν λινό (όπως ύφασμα, ρούχα ή επίδεσμοι) χρησιμοποιούνται συχνά εναλλακτικά για να περιγράψουν διάφορες πτυχές όπως το χρώμα, η ποιότητα, το στυλ, το σχήμα και το μέγεθος. Η ευρεία χρήση της ορολογίας από τους ερευνητές για την περιγραφή του υφάσματος, καθώς και οι ποικίλες ιερογλυφικές λέξεις των αιγυπτιακών κειμένων, καθιστούν δύσκολη την ακριβή αναγνώριση και κατάταξη των υφασμάτων σε κατηγορίες. Επίσης, πολλές από τις λέξεις που προέρχονται από το Παλαιό Βασίλειο, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι την εποχή που εξετάζουμε, έχοντας όμως εξελίξει την τέχνη και την ποιότητα του υφάσματος, κάτι που κάνει την έρευνα πιο πολύπλοκη ως προς την ταυτοποίηση. Σύμφωνα με την Charman, διακρίνονται έξι κατηγορίες λινού υφάσματος: *jdmj* (άριστης ποιότητας βασιλικό λινό), *sšr* (υψηλής ποιότητας λινό), *ʿ3t* (εξαιρετικής ποιότητας λινό), *sj3t* (ύφασμα με κρόσσια), *mnht* (γενικός όρος για το λινό ύφασμα), *p3kt* (καλής ποιότητας λινό).⁴⁴¹ Σε γενικές γραμμές η ποιότητα των υφασμάτων διακρίνεται και στην υφή τους που κυμαινόταν από μια απλή πλέξη που έκανε το ύφασμα μαλακό και ελαφρύ έως την πιο σύνθετη που το έκανε τραχύ και βαρύ. Ωστόσο, υπάρχουν δύο αξιοσημείωτες εξαιρέσεις: η πρώτη εξαίρεση είναι τα περιτυλίγματα του Ραμσή II που αποτελούνταν από υφαντές ίνες αλόης και η δεύτερη είναι η Λαΐδη Χαντεμεχίτ της οποίας τα περιτυλίγματα αποτελούνταν από φύλλα παπύρου.⁴⁴²

Το τύλιγμα του σώματος με λινές λωρίδες ξεκίνησε ήδη από την 1η Δυναστεία. Αρκετά κείμενα εξηγούν ότι τα περιτυλίγματα υποτίθεται ότι παρείχαν η Ταϊέτ, η θεά της υφαντικής,

⁴³⁹ Hawass and Saleem 2016, 209.

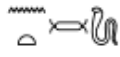
⁴⁴⁰ Martin and Silverman 1945, 8.

⁴⁴¹ Charman 2016, 47. Στοιχεία από τον πίνακα 8.

⁴⁴² Bauman 1960, 87.

ή οι υφάντριες της θεάς Νηίθ.⁴⁴³ Ένα από τα κείμενα αναφέρει: «Κάποιος σου δίνει τους επιδέσμους σου (*sšd*) και τα περιτυλίγματα της μούμιας σου, (*wt3w*) που έχουν υφάνει οι υφάντριες της Νηίθ, ντύνεσαι με ένα καθαρό (αγνό) ένδυμα και αφήνεις στην άκρη το άλλο. Τα μπράτσα της Ταϊέτ σε ντύνουν.»⁴⁴⁴ Βέβαια, αν και ορισμένες βασιλικές μούμιες βρέθηκαν τυλιγμένες με λινό υψηλής ποιότητας, δε συνέβαινε το ίδιο με τους υπόλοιπους, όπως αποδεικνύει η χρήση ανακυκλωμένων λινών υφασμάτων που πριν τυλίζον μια μούμια ήταν ρούχα ή κλινοσκεπάσματα. Τα σωζόμενα διακοσμημένα τμήματα, με υφαντά σχέδια και κρόσσια, προδίδουν την αρχική λειτουργία ορισμένων από τα υφάσματα ως μέρη ενδυμάτων. Ορισμένα αντικείμενα πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν τόσο πολύ από τον αποθανόντα, όταν βρισκόταν εν ζωή, που δεν ήταν κατάλληλα πλέον προς χρήση από κάποιον άλλον οπότε παραχωρούνταν στους ταριχευτές για να φτιάξουν τους επιδέσμους. Επιπλέον, οι επίδεσμοι θα μπορούσαν να κατασκευαστούν από ύφασμα που δόθηκε από ναούς. Αφού το λινό είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί σε τελετουργικά ναών (όπως το Καθημερινό Τελετουργικό) για να ντύνονται αγάλματα των θεών, στη συνέχεια θα δινόταν στους ταριχευτές για να μία νέα χρήση.⁴⁴⁵ Η ποσότητα του λινού που χρησιμοποιήθηκε για το τυλίγμα διέφερε από μούμια σε μούμια, ωστόσο, δε σχετιζόταν απαραίτητα με τη θέση ή την οικονομική κατάσταση του νεκρού και μπορούσαν να φτάσουν μέχρι και τις 12 στρώσεις.⁴⁴⁶ Οι Martin and Silverman αυξάνουν αυτό το ποσό στις 20 στρώσεις.⁴⁴⁷ Ένα εξαιρετικό παράδειγμα αποτελεί η μούμια του Ουάχ, ενός ανήλικου υπαλλήλου της 11ης Δυναστείας, η οποία ήταν τυλιγμένη σε περίπου 375 τετραγωνικά μέτρα λινό.⁴⁴⁸

Τα κείμενα δείχνουν ότι εκτός από την πρακτική χρήση του τυλίγματος που είχε ως σκοπό να διατηρήσει την ενότητα του λειψάνου, είχε και θρησκευτική σημασία όντας το ιερότερο στάδιο της ταρίχευσης. Τα λινά προερχόμενα από τον ναό φορτίζονταν τελετουργικά από την επαφή του με το θεϊκό στοιχείο και θεωρούνταν ιδιαίτερο κομμάτι που συντελούσε στις πράξεις της τελετουργικής αναγέννησης. Στην ιερότητα του τυλίγματος συνέβαλε και η τοποθέτηση, ανάμεσα στα πυκνά επίπεδα τυλίγματος του λαιμού και του στέρνου, φυλαχτών

⁴⁴³ Η Ταϊέτ (*t3yt*) είναι η θεά της υφαντικής και των υφασμάτων και συνδέθηκε με τη μουμιοποίηση λόγω των επιδέσμων που χρησιμοποιούνταν στο τελικό στάδιο. Το όνομά της προέρχεται από τη λέξη (*t3w*) που σημαίνει ένδυμα. Η Νηίθ (*Nt*) είναι η πρωταρχική δημιουργός του σύμπαντος, η οποία γνέθει (δημιουργεί) τον κόσμο στον αργαλειό της, εξ ου και η συμμετοχή της στην επωδή του τυλίγματος. Faulkner 2017, 360, 361, 155.

⁴⁴⁴ Taylor 2001, 58.

⁴⁴⁵ Chapman 2016, 51.

⁴⁴⁶ Veiga 2012, 3.

⁴⁴⁷ Martin and Silverman 1945, 8.

⁴⁴⁸ Κουσούλης 2004, 109.

που θα προστάτευαν τον νεκρό στο ταξίδι του.⁴⁴⁹ Λόγω της έξαρσης των κλοπών των τελετουργικών αντικειμένων στην Τρίτη Μεταβατική Περίοδο, τα φυλαχτά τοποθετούνταν ανάμεσα στους επιδέσμους ώστε να είναι προφυλαγμένα. Επειδή οι επίδοξοι ληστές δεν πείραζαν ποτέ τη μούμια, τα φυλαχτά αυτά έμεναν κρυφά, έτσι δημιουργήθηκαν πολυπληθείς κατηγορίες και κάθε μία αναφερόταν σε ένα διαφορετικό ξόρκι. Στη βίβλο των νεκρών, αναφέρονται ξόρκια πάνω σε τέσσερα είδη φυλαχτών. Το φυλαχτό-κόμπος από κόκκινο ίασπι λίθο (Jasper) αναφέρει το εξής ξόρκι (156): *«Έχεις το αίμα σου, ω Ίσιδα, έχεις τη δύναμή σου, ω Ίσιδα, έχεις τη μαγεία σου, ω Ίσιδα. Το φυλαχτό είναι μια προστασία για αυτόν τον Σπουδαίο που θα διώξει όποιον διαπράξει έγκλημα εναντίον του.»*. Το περιδέραιο του χρυσού γύπα, που τοποθετούταν στο στέρνο της μούμιας, είχε χαραγμένο επάνω του το εξής ξόρκι (157): *«Η Ίσις ήρθε, σταμάτησε στην πόλη και αναζήτησε μια κρυψώνα για τον Ώρο όταν βγήκε από τα έλη του ... ζύπνησε σε κακή κατάσταση και έβαψε τα μάτια του στο πλοίο του θεού. Του δόθηκε εντολή να κυβερνήσει τις Όχθες, και ανέλαβε την κατάσταση ενός πανίσχυρου πολεμιστή, γιατί θυμόταν τι είχε γίνει, και του προκάλεσε φόβο και σεβασμό. Η μεγάλη του μητέρα τον προστατεύει και διαγράφει όσους έρχονται εναντίον του Ώρου.»*. Ένα άλλο χρυσό περιδέραιο είχε χαραγμένο ένα άλλο ξόρκι (158): *«Ω πατέρα μου, αδελφέ μου και μητέρα μου Ίσις, ελευθερώστε με, κοιτάζτε με, γιατί είμαι ένας από αυτούς που πρέπει να απελευθερωθούν όταν τους δει ο Γκεμπ.»*, εννοώντας όταν ταφεί στη γη. Τέλος, επάνω στον λαιμό της μούμιας τοποθετείτο το τελευταίο φυλαχτό, μια στήλη από πράσινο αμαζονίτη λίθο, που είχε χαραγμένο το ξόρκι 159: *«Ω εσείς που βγήκατε σήμερα από το σπίτι του θεού, αυτή που η φωνή της είναι δυνατή τριγυρνά από την πόρτα των δύο σπιτιών, έχει αναλάβει την εξουσία του πατέρα της, ο οποίος είναι εξευγενισμένος ως Ταύρος της Θηλάζουσας Θεάς, και δέχεται όλοι από τους οπαδούς της κάνουν μεγάλες πράξεις για εκείνη.»*⁴⁵⁰ Άλλα είδη φυλαχτών που βρέθηκαν σε μούμιες είναι: η στήλη από πάπυρο, το κεφάλι φιδιού, το χέρι, το προσκέφαλο, η καρδιά, ο σκαραβαίος. Όλα ήταν κατασκευασμένα από ειδικούς λίθους που θεωρούνταν πως έχουν κάποια μαγική ιδιότητα (εικ. 37).

Γενικά, όπως μαθαίνουμε από τον πάπυρο Boulaq, αρχικά τύλιγαν τον κορμό ώστε να διασφαλίσουν τη θέση των οργάνων μέσα στην κοιλότητα, ενώ υπάρχει μια εκτενής περιγραφή για το κεφάλι και τα άνω άκρα τα οποία τυλίγονταν ξεχωριστά και το τύλιγμα συχνά προχωρούσε με μεγάλα φύλλα και στενές λωρίδες υφάσματος που εφαρμόζονταν σε εναλλασσόμενες στρώσεις σε όλο το σώμα, μέχρι τα πόδια.⁴⁵¹ Στο κεφάλι τοποθετούνταν

⁴⁴⁹ Κουρούλης 2004, 108; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132; Martin and Silverman 1945, 8.

⁴⁵⁰ Faulkner 2001, 155.

⁴⁵¹ Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132; Töpfer 2017, 25-26.

αρχικά τέσσερα κομμάτια υφάσματος (πρόσωπο, μέτωπο, αυτιά, πίσω μέρος κεφαλιού). Στη συνέχεια, λινόι επίδεσμοι στερέωναν αυτά τα υφασμάτινα κομμάτια καλύπτοντας όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Κάποια στιγμή, πριν τυλιχτεί το κεφάλι, οι ταριχευτές άνοιγαν το στόμα της μούμιας σε μια ιεροτελεστία παρόμοια με την τελετή του ανοίγματος του στόματος που τελούνταν αλλού στο τελετουργικό ταρίχευσης και ξανά στην τελετή ταφής.⁴⁵² Τέλος, μεγαλύτερου μεγέθους λινόι επίδεσμοι, τυλίγονταν γύρω από το κεφάλι.

Στα χέρια, είχε ήδη προηγηθεί το ξεχωριστό τύλιγμα των δακτύλων, μετά την τοποθέτηση των χρυσών νυχιών. Έχριζαν πρώτα το αριστερό χέρι, τοποθετώντας στην παλάμη νάτρον, πίσσα και σπόρους και την τύλιγαν. Αφού τοποθετούσαν ένα δαχτυλίδι στο δάχτυλο, τύλιγαν το χέρι με επίδεσμο σε γροθιά. Άλειφαν το εξωτερικό μέρος του χεριού με το ίδιο μείγμα που τοποθέτησαν στην παλάμη και σειρά είχε ένα φαρμακευτικό φυτό διαμορφωμένο σε 36 κόμπους και ένα κομμάτι ακακίας, στερεωμένα με ρητίνη. Ένας επίδεσμος με την εικόνα του θεού Χάπι τοποθετείτο στο εξωτερικό μέρος του χεριού και καλυπτόταν με ύφασμα, την ίδια διαδικασία ακολουθούσαν με τον επίδεσμο που απεικόνιζε την Ίσιδα, τον οποίο δίπλωναν έξι φορές. Τέλος, το χέρι τυλιγόταν με επίδεσμο. Στο τύλιγμα του δεξιού χεριού ακολουθούσαν την ίδια μεθοδολογία με τη μόνη διαφορά ότι τα υφάσματα που χρησιμοποιούσαν απεικόνιζαν τις θεές Ίσιδα και τη Μέμφιδα, ενώ ο επίδεσμος, τον οποίο δίπλωναν 12 φορές, απεικόνιζε τους θεούς Ρε και Μιν.⁴⁵³

Το δωδέκατο κεφάλαιο του πάπυρου Βουλαφ ασχολείται με το τύλιγμα των ποδιών. Τα πέλματα, το κάτω και το άνω μέρος των ποδιών αλείφονταν πρώτα με λίπος και στη συνέχεια με αρωματικό αποτελούμενο από αρωματικές ενώσεις, άσφαλτο και θρυμματισμένους πολύτιμους λίθους. Μετά από αυτό, τα δάχτυλα των ποδιών και το μπροστινό μέρος του ποδιού τυλίγονταν ξανά με λεπτό νήμα. Δύο τσακάλια σε αντίθετη θέση έπρεπε να ζωγραφιστούν σε δύο επιδέσμους και στη συνέχεια να τοποθετηθούν στα πόδια. Στη συνέχεια, το μείγμα από σπόρους, νάτρον και πίσσα εφαρμοζόταν στο γόνατο και στη συνέχεια στερεωνόταν στη θέση του με ρητίνη τσίγλας από έβενο. Οι ίνες ενός φαρμακευτικού φυτού διαμορφώνονταν σε δώδεκα κόμπους και τοποθετούνταν στο δεξί πόδι. Ένας επίδεσμος διαμορφωνόταν επίσης σε δώδεκα κόμπους και τοποθετούνταν στο αριστερό πόδι. Τέλος, άλειφαν τα πόδια με λίπος και έκαναν το τελικό τύλιγμα. Κατά την

Στο τύλιγμα του κεφαλιού και των άκρων αναφέρονται τα κεφάλαια VII, VIII, X, XI, XII.

⁴⁵² Charman 2016, 40.

⁴⁵³ Ο θεός Μιν είναι γιος του Οσίριδος και της Ίσιδας. Απεικονίζεται ανθρωπόμορφος με μαύρο χρώμα δέρματος (συμβολίζοντας το γόνιμο έδαφος του Νείλου) και με το πέος σε στύση (σύμβολο γονιμότητας), ενώ φέρει στέμμα με φτερά. Λόγω της συμβολικής του όψης, συνδυάστηκε με τον θεό Πάνα της ελληνικής μυθολογίας.

Τρίτη Μεταβατική Περίοδο παρατηρήθηκε η δημιουργία ενός μοτίβου για το τύλιγμα της μούμιας: το μοτίβο του αριθμού 8 άρχισε να επαναλαμβάνεται στο τύλιγμα του κεφαλιού, του κορμού και των ποδιών.⁴⁵⁴ Κατά τη γνώμη μου, το σχήμα «οκτώ» μπορεί να προέρχεται από την επαφή των Αιγυπτίων με τους Μινωίτες, στην τέχνη των οποίων ξεχώριζε η οκτώσχημη ασπίδα. Χρησιμοποίησαν, έτσι, το σχήμα της ασπίδας στις μούμιες τους ώστε να εξασφαλίσουν προστασία. Μία άλλη σκέψη μου, πιο πρακτική, έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο τρόπος αυτός δεσίματος θα κρατούσε σφιχτά δεμένο το σώμα και τα φυλαχτά του.

Η διαδικασία ολοκληρωνόταν με την εφαρμογή ενός μεγάλου εξωτερικού υφασμάτινου καλύμματος, που απεικόνιζε τον ταριχευμένο Όσιρι ή τον νεκρό, που κάλυπτε ολόκληρο το σώμα από το κεφάλι μέχρι τα πόδια, το λεγόμενο «σουχέτ».⁴⁵⁵ Σε μούμιες του Νέου Βασιλείου και της Τρίτης Μεταβατικής Περιόδου, το σουχέτ βαφόταν συχνά σε βαθύ ροζ χρώμα, με τη χρήση φυτικών βαφών, όπως αυτή του άνθους κρόκου, με ριζάρι ή με κόκκινο οξειδίο σιδήρου.⁴⁵⁶ Η χρήση του χρώματος αυτού ενδέχεται να συνδυάστηκε με το χρώμα του ουρανού κατά την ανατολή του ήλιου και κατ' επέκταση την αναγέννηση. Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτό το χρώμα έχει ξεθωριάσει λόγω της έκθεσης στο φως, αλλά οι απεικονίσεις μούμιών σε σύγχρονα έργα τέχνης επιβεβαιώνουν την ύπαρξη του σουχέτ. Μακριές λωρίδες από λινό, τοποθετημένες κάθετα, πλευρικά και διαγώνια, συγκρατούσαν το εξωτερικό σάβανο στη θέση του και βάφονταν με χρώματα ώστε να κάνουν αντίθεση με την απόχρωση του σάβανου.

Σε πολλές μούμιες της 21ης Δυναστείας η ρητίνη που εφαρμοζόταν κατά τη διάρκεια της περιτύλιξης, δεν είχε σκοπό μόνο τη διατήρηση των λινών υφασμάτων στη θέση τους⁴⁵⁷ αλλά επέτρεπε και τη γλυπτική των χαρακτηριστικών έτσι ώστε να παραπέμπει η μούμια σε μια πιο «ζωντανή» εικόνα.⁴⁵⁸

---

⁴⁵⁴ Κουσούλης 2004, 109.

⁴⁵⁵ Κουσούλης 2004, 109.

⁴⁵⁶ Chapman 2016, 53; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

⁴⁵⁷ Veiga 2012, 4; Abdel-Maksoud and El-Amin 2011, 132.

⁴⁵⁸ Bauman 1960, 87.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ ΠΑΝΩ ΣΤΙΣ ΜΟΥΜΙΕΣ

4.1 Μέθοδοι για τη συλλογή δεδομένων

Η επιστημονική μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων έχει προσφέρει μια πιο ακριβή ματιά στο παρελθόν, καθώς προσφέρουν αμερόληπτα στοιχεία για το φύλο, την ηλικία, τη διαίτα, τις ασθένειες, την αιτία θανάτου αλλά και τη μουμιοποίηση. Μαθαίνοντας τον άνθρωπο του χθες μπορούμε να εξηγήσουμε τον άνθρωπο του σήμερα και να δημιουργήσουμε τον άνθρωπο του μέλλοντος. Οι μούμιες παρουσιάζουν μοναδικές ευκαιρίες για πολλά επιστημονικά πεδία. Δεδομένου ότι είναι τόσο μοναδικά καλοδιατηρημένες, τόσο οι φυσικές όσο και οι τεχνητές μούμιες μπορούν να δώσουν συγκεκριμένες γνώσεις για τις νεκρικές πρακτικές και τις τελετές ταφής. Με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας, οι επιστήμονες κατάφεραν να «ξεκλειδώσουν» αρκετά από τα μυστικά αιώνων πάνω στη μουμιοποίηση, η οποία είναι κόντρα στη φυσική αποσύνθεση του σώματος που επιφέρει ο θάνατος. Η δυσκολία φυσικά είναι μεγάλη καθώς τα εσωτερικά όργανα, ιδιαίτερα του πεπτικού συστήματος συχνά αποσυντίθενται πλήρως, και τα λοιπά όργανα μπορεί να είναι πολύ συρρικνωμένα και δύσκολο να αναγνωριστούν μορφολογικά λόγω της αποξήρανσης, ενώ, οι μαλακοί ιστοί που έχουν απομείνει είναι συνήθως ιστοί με υψηλή περιεκτικότητα σε κολλαγόνο, όπως το χόριο, οι μυϊκές περιτονίες και οι τένοντες.⁴⁵⁹ Οι μέθοδοι για την εξέταση των μουμιών ποικίλλουν ως προς την ευαισθησία της μούμιας και τον σκοπό της έρευνας.

Σημαντική για τη μελέτη των μουμιών είναι η απεικόνισή τους. Το κύριο χαρακτηριστικό της απεικόνισης είναι ότι αποτελεί μια μη επεμβατική μέθοδο εξέτασης των σωμάτων. Οι εικόνες που προκύπτουν από την απεικόνιση μας προσφέρουν πλήθος πληροφοριών τόσο για τις πρακτικές της ταρίχευσης και της μουμιοποίησης, όσο και για ορισμένες πτυχές του σώματος όταν βρισκόταν εν ζωή. Για να μελετηθούν σωστά οι μούμιες, χρησιμοποιούνται διάφορες ιατρικές διαγνωστικές μέθοδοι όπως η ακτινογραφία (ακτίνες X), η ακτινοσκόπηση και η αξονική τομογραφία. Δύο μέθοδοι εξαιρούνται: ο υπέρηχος και η μαγνητική τομογραφία, οι οποίες χρειάζονται ενυδατωμένο ιστό.⁴⁶⁰

Η ακτινογραφία (Computed Radiography) αποτελεί μια δισδιάστατη απεικόνιση ενός τριδιάστατου αντικειμένου και καλύπτει τις ανατομικές του δομές. Η χαμηλή ακτινοβολία που εκπέμπει αλλά και το χαμηλό κόστος της την κάνουν μια εξαιρετικά εύχρηστη μέθοδο.

⁴⁵⁹ Lynnrup 2005, 357.

⁴⁶⁰ Moissidou et al. 2015.

Με τη βοήθειά της μπορούμε να δούμε την ποιότητα της μούμιοποίησης και την κατάσταση της μούμιας (καλή ή κακή), από τη διάταξη του σκελετού σε σχέση με την περιτύλιξή του.⁴⁶¹ Η πρώτη χρήση των ακτίνων X σε μούμια πραγματοποιήθηκε το 1898 από τον «πατέρα της βρετανικής Αιγυπτιακής Αρχαιολογίας», Sir William Flinders Petrie, σε μια αιγυπτιακή σαρκοφάγο του Μουσείου φυσικής Ιστορίας της Βιέννης.⁴⁶² Η εφαρμογή συμβατικών ακτίνων X επιτρέπει την ανίχνευση πολλαπλών παθολογιών όπως εκφυλιστικές των οστών (αρθρίτιδα, αθήρωμα) ή μολυσματικές (παράσιτα) και άλλες παθολογικές ή μη καταστάσεις που αφορούν τα οστά ή ασβεστοποιημένους ιστούς.⁴⁶³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρήση της στη διάγνωση της σχιστοσωμιάσης.⁴⁶⁴ Αν και δεν αποδεικνύεται πολύτιμη πηγή διάγνωσης, οι Isherwood et al. εξέτασαν δύο μούμιες (η μια με αριθμό μητρώου 1766 από το Μουσείο του Μάντσεστερ) στις οποίες φάνηκε η παρουσία ασβεστοποίησης της ουροδόχου κύστης, ένα κλασικό σύμπτωμα του *S. Haematobium*.⁴⁶⁵ Άλλο ένα παράδειγμα διάγνωσης της σχιστοσωμιάσης ακτινολογικά αποτελεί η εύρεση ασβεστοποιημένων αυγών και σκουληκιών στη μούμια ενός 14χρονου αγοριού, το οποίο έπασχε από κίρρωση του ήπατος, ένα ακόμη σύμπτωμα χρόνιας σχιστοσωμιάσης.⁴⁶⁶ Εκτός από την ανίχνευση παθολογιών, μέσα από την ακτινογραφία μπορούν να αναγνωριστούν τα διάφορα υλικά της ταρίχευσης όπως ρητίνες, γεμίσματα, περιτυλίγματα και κοσμήματα, καθώς η ποιότητα του κάθε υλικού προκαλεί σημαντικές διαφορές στη διείσδυση των ακτίνων X.⁴⁶⁷ Το σκελετικό σύστημα είναι προφανώς εκείνο το οποίο εμφανίζεται πιο καθαρά στην ακτινογραφία. Ο Bucaille, εξέτασε με ακτινογραφία αρκετές μούμιες αλλά στάθηκε κυρίως σε εκείνες των Σηθ I και Τούθμωσις II. Μεγάλη εντύπωση του έκανε η κακή κατάσταση στη οποία βρίσκονταν οι μούμιες. Η μούμια του Σηθ συγκεκριμένα είχε αποκεφαλιστεί από ληστές τάφων, αλλά είχε ταριχευτεί για δεύτερη φορά και σε αυτή τη δεύτερη διαδικασία ταρίχευσης, ένα στρώμα ρητίνης είχε προστεθεί για να συγκρατήσει λίγο πολύ τον λαιμό στη θέση του στον θώρακα.⁴⁶⁸ Ωστόσο, το πρόβλημα που δημιουργείται με την ακτινογραφία είναι πως απεικονίζει όλα τα αναδιπλωμένα στρώματα, τα οποία διαπερνά (αντικείμενα, ταριχευτικά υλικά), κάνοντας δύσκολη την ανάγνωση των ανατομικών δομών.⁴⁶⁹ Αυτό ανάγκασε τους πρώτους ερευνητές

⁴⁶¹ Adams and Alsop 2008, 30.

⁴⁶² Cosmacini and Piacentini 2008, 4.

⁴⁶³ Lynnerup and Ruhli 2015, 1086; Cosmacini and Piacentini 2008, 6; Isherwood et al. 1979, 34; Veiga 2012, 5.

⁴⁶⁴ Rutherford 2008, 102.

⁴⁶⁵ Lambert-Zazulak et al. 2003, 232; Kloos and David 202, 16-17.

⁴⁶⁶ Kloos and David 202, 16.

⁴⁶⁷ Cosmacini and Piacentini 2011, 39; Cosmacini and Piacentini 2008, 4, 6.

⁴⁶⁸ Bucaille 1987, 85.

⁴⁶⁹ Hawass and Saleem 2016, 195.

να ξετυλίγουν τις μούμιες και κατά συνέπεια να τις καταστρέφουν.⁴⁷⁰ Η αδιαφάνεια των στρωμάτων τους ποικίλλει ανάλογα με τα χημικά χαρακτηριστικά τους. Όσο πιο βαριές είναι οι χημικές ενώσεις, τόσο πιο λευκή είναι η εικόνα. Η ευκρίνεια των περιγραμμάτων και οι διαφορές στον τόνο αυτών των ενώσεων είναι ανάλογες με την ευαισθησία του φιλμ. Ο βαθμός στον οποίο οι τόνοι επηρεάζονται από τις ακτίνες X εξαρτάται από το βαθμό στον οποίο έχουν συλληφθεί από τις μάζες που διασχίζουν. Όποια και αν είναι η περίπτωση, παραμένουμε εξ ολοκλήρου εξαρτημένοι από όλες τις μάζες που διασχίζονται από μπροστά προς τα πίσω σε μια μετωπική προβολή. Για να υπάρξουν τα καλύτερα ακτινογραφικά αποτελέσματα, χρησιμοποιείται μια διαδικασία που ονομάζεται πολυτομο-ακτινογραφία (polytomo-radiography).⁴⁷¹

Η αξονική τομογραφία (Computed Tomography), επιτρέπει την τρισδιάστατη απεικόνιση όγκου που μπορεί να απεικονίσει είτε τον μαλακό ιστό ή τα οστά.⁴⁷² Χρησιμοποιείται ευρέως για την απεικόνιση των μουμιών και εφαρμόζεται κυρίως στη μέτρηση της οστικής πυκνότητας καθώς οι ιστοί είναι ελάχιστοι. Η πρώτη μελέτη αξονικής τομογραφίας πραγματοποιήθηκε το 1977 σε μια μούμια της 22^{ης} Δυναστείας και έκτοτε έχει χρησιμοποιηθεί σε πολυάριθμες έρευνες.⁴⁷³ Σε αντίθεση με την ακτινογραφία, η αξονική τομογραφία προσπερνά το πρόβλημα των πολλαπλών στρωμάτων, αφού παρέχει εγκάρσιες αξονικές τομές που διαπερνούν όλες τις πτυχές του σώματος. Έτσι, μπορούν να αναγνωριστούν όχι μόνο μόνο τα λινά υφάσματα και τα φυλαχτά, αλλά μπορεί να υπάρχει και διαφοροποίηση μεταξύ των δομών των ιστών, των ταριχευμένων οργάνων και των υλικών ταρίχευσης (π.χ. το νάτρον),⁴⁷⁴ χωρίς να ξετυλιχθεί η μούμια.⁴⁷⁵ Ομοίως, τα προθανάτια τραύματα μπορούν να διακριθούν από τους μεταθανάτιους χειρισμούς που σχετίζονται με τη διαδικασία ταρίχευσης, ρίχνοντας φως σε χρόνια τραύματα, σε πιθανές αιτίες θανάτου και στον χειρισμό από τους ταριχευτές. Αν και η αξονική τομογραφία εκπέμπει μεγαλύτερη ποσότητα ακτινοβολίας, οι ειδικοί δε γνωρίζουν κατά πόσο ενδεχομένως καταστρέφει στοιχεία του ιστού, όπως για παράδειγμα εναπομένον DNA.⁴⁷⁶ Επίσης, η μέθοδος αυτή είναι ακριβή και δύσκολα προσβάσιμη καθώς σε κάθε περίπτωση πρέπει η μούμια να μεταφερθεί στον χώρο του μηχανήματος, που αποτελεί χώρο κάποιου νοσοκομείου, διακινδυνεύοντας να

---

⁴⁷⁰ Cosmacini and Piacentini 2008, 6.

⁴⁷¹ Bucaille 1987, 85.

⁴⁷² Veiga 2012, 6.

⁴⁷³ Cosmacini and Piacentini 2008, 7.

⁴⁷⁴ Hawass and Saleem 2016, 197.

⁴⁷⁵ Adams and Alsop 2008, 30; Cosmacini and Piacentini 2008, 7-8.

⁴⁷⁶ Adams and Alsop 2008, 28; Panzer et al. 2013, 1528.

γίνει οποιαδήποτε ζημιά στη μούμια. Ωστόσο, γίνονται προσπάθειες ώστε ο αξονικός τομογράφος να καταστεί κινητός.⁴⁷⁷ Η τεχνολογία οπτικοποίησης είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο στην παλαιοπαθολογία σκληρών και μαλακών ιστών. Οδοντικές ασθένειες, όπως για παράδειγμα η σοβαρή τριβή δοντιών, τερηδόνα, κύστες/αποστήματα, φλεγμονή και απώλεια δοντιών, αλλά και πολλές εκφυλιστικές διαταραχές, όπως ρευματοειδής αρθρίτιδα του Iceman, παλαιοπαθολογικές ασθένειες, κακοήθεις όγκοι οστών και μαλακών ιστών και/ή αδενώματα μαλακών μορίων, ή αθηροσκλήρωση μπορούν πλέον να διαγνωστούν σε αιγυπτιακές μούμιες χωρίς την παρέμβαση στο σώμα.⁴⁷⁸ Ένα από τα πιο σημαντικά παραδείγματα είναι το εξής: η αξονική τομογραφία της νεαρής Lady Teshat (κόρη του Djehutyhotep στη Θήβα κατά τη διάρκεια της 25^{ης} Δυναστείας) που πραγματοποιήθηκε το 1986 όχι μόνο επιβεβαίωσε ότι πέθανε όταν ήταν μικρή. Η αξονική της τομογραφία έδειξε στοιχεία μόλυνσης των οστών της, στο ισχίο και στο δεξί γόνατο, ενώ έδειξε και τις δομές της καρδιάς της με αρκετούς κλώνους μέσα στον υπολειπόμενο κοιλιακό θάλαμο, που θα μπορούσαν να αντιπροσωπεύουν τους τένοντες ή τους θηλοειδείς μύες.⁴⁷⁹ Την τελευταία δεκαετία, κυκλοφόρησε μια νέα γενιά σαρωτών CAT (Computed Axial Tomography) με αυξημένη ισχύ ανάλυσης και η εικονική αυτοψία έγινε ένα από τα βασικά βήματα σε κάθε επιστημονική έρευνα για μουμιοποιημένα κατάλοιπα, όπου πλέον μπορεί να γίνει διάγνωση ασθενειών σε οστά και ιστούς.⁴⁸⁰ Η χρήση εικόνων του προσώπου από εξελιγμένο αξονικό τομογράφο (Micro CT),⁴⁸¹ σε συνδυασμό με εξελιγμένο λογισμικό επεξεργασίας και γραφικών κατέστησε δυνατή την πραγματοποίηση της τρισδιάστατης ανακατασκευής των περιγραμμάτων του αρχικού προσώπου της μούμιας σε ηλικία κοντά σε αυτή του θανάτου της.⁴⁸² Το ψηφιακό μοντέλο που λαμβάνεται από τα εικονικά τρισδιάστατα δεδομένα της επιφάνειας του κρανίου χρησιμοποιείται ως βάση είτε για τη στερεολιθογραφία, ή για ανακατασκευή με τη βοήθεια υπολογιστή, ή για πλήρως μηχανογραφημένη και εικονική ανακατασκευή. Η πιο σύγχρονη τεχνολογία αξονικής τομογραφίας επιτρέπει στους θεατές ακόμη και να εισέλθουν στο σώμα μιας μούμιας δημιουργώντας εικόνες ως εικονική περιήγηση μέσα από τις κοιλότητες του σώματος, χωρίς να καταστρέψουν τα μουμιοποιημένα υπολείμματα. Η ομάδα ακτινολογίας του Πανεπιστημίου Emory στην

---

⁴⁷⁷ Cosmacini and Piacentini 2008, 8.

⁴⁷⁸ Moissidou et al. 2015.

⁴⁷⁹ Cosmacini and Piacentini 2011, 42

⁴⁸⁰ Moissidou et al. 2015.

⁴⁸¹ Moissidou et al. 2015.

⁴⁸² Cosmacini and Piacentini 2008, 10.

Ατλάντα χρησιμοποίησε αυτή την τεχνική για να τραβήξει εντυπωσιακές φωτογραφίες και βίντεο εικονικής ενδοσκόπησης από τη μούμια του Ραμσή Ι.⁴⁸³

Μια σχετικά νέα ερευνητική μέθοδος, που χρησιμοποιήθηκε στην πρώιμη μορφή της για πρώτη φορά πριν από 30 χρόνια από την ομάδα αιγυπτιακής μούμιας του Μάντσεστερ, είναι η ενδοσκόπηση. Η τεχνική αυτή έχει δώσει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη μουμιοποίηση και τις ασθένειες στην αρχαία Αίγυπτο.⁴⁸⁴ Η χρήση της βιομηχανικής ενδοσκοπικής κάμερας για την παρακολούθηση του εσωτερικού της μούμιας έδωσε μια νέα διάσταση στην έρευνα. Για να επιτευχθούν επιτυχή αποτελέσματα ενδοσκόπησης σε αιγυπτιακές μούμιες, είναι απαραίτητο οι ιστοί που θα παρατηρηθούν στο εσωτερικό του σώματος να έχουν έναν χώρο γεμάτο αέρα, τουλάχιστον από τη μία πλευρά, στον οποίο μπορεί να εισαχθεί το ενδοσκόπιο. Επομένως, επειδή οι οδοί μέσα στη μούμια έχουν καταρρεύσει ή είναι γεμάτες υλικά και δεν μπορούν να επεκταθούν με την εισαγωγή αέρα, συνήθως χρησιμοποιούνται άλλοι τρόποι. Η ενδοσκοπική εξέταση μπορεί να είναι εντελώς μη καταστροφική εάν τα ανοίγματα του σώματος, φυσικά (στόμα, ρινική κοιλότητα),⁴⁸⁵ ή λόγω μεταθανάτιας σήψης, είναι προσβάσιμα χωρίς να χρειάζεται να γίνουν τομές ή μπορεί να είναι ελάχιστα καταστροφική εάν πρέπει να γίνει μια τέτοια μικρή τομή, η οποία συνήθως γίνεται στην πλάτη της μούμιας.⁴⁸⁶ Σε πολλές περιπτώσεις η χρήση του ενδοσκοπίου αποτελεί πλεονέκτημα, καθώς είναι δυνατή η ασφάλιση δειγμάτων ιστών και οργάνων με ελάχιστα καταστροφικό τρόπο. Ωστόσο, σε αντίθετη περίπτωση, τα ενδοσκόπια εισάγονται στις μούμιες από λιγότερο συμβατικές οδούς και προκαλούν μόνιμες καταστροφές.⁴⁸⁷ Ενδοσκόπηση έχει γίνει σε αρκετές μούμιες, όπως για παράδειγμα στη μούμια Asgu και Kharry, αλλά και σε αποκολλημένα κεφάλια της συλλογής του Μουσείου του Μάντσεστερ.⁴⁸⁸ Η ομάδα του «The Manchester Egyptian Mummy Research Project» χρησιμοποίησε την ενδοσκόπηση ως μη καταστροφική μέθοδο εξέτασης μουμιών και λήψης δειγμάτων ιστού, έπειτα από περεταίρω ανάπτυξή της.⁴⁸⁹

Η ακτινοσκόπηση είναι μια δυναμική τεχνική απεικόνισης που παρέχει υψηλής ταχύτητας, σε πραγματικό χρόνο απεικόνιση των εσωτερικών ιστών του σώματος. Η κύρια εστίασή της είναι να παρακολουθεί και να καταγράφει τις κινήσεις των εσωτερικών οργάνων και δομών

---

⁴⁸³ Cosmacini and Piacentini 2011, 42.

⁴⁸⁴ Veiga 2012, 5.

⁴⁸⁵ Moissidou et al. 2015; Cosmacini and Piacentini 2008, 10.

⁴⁸⁶ Moissidou et al. 2015.

⁴⁸⁷ Lynnrup 2005, 361.

⁴⁸⁸ Wildsmith 2008, 46-49.

⁴⁸⁹ Lambert-Zazulak et al. 2003, 224; Cosmacini and Piacentini 2008, 7.

μέσα στο σώμα. Χρησιμοποιείται συχνά όταν πραγματοποιείται ενδοσκόπηση καθώς βοηθά στο να προσδιοριστεί η ανατομική θέση του άκρου του ενδοσκοπίου (π.χ. όταν γίνεται βιοψία) ή σε εξετάσεις DNA.⁴⁹⁰

Η μαγνητική τομογραφία (Magnetic Resonance Imaging), μπορεί να δώσει απευθείας καθαρή εικόνα, σε οποιοδήποτε ανατομικό επίπεδο χρειάζεται να εξετασθεί το σώμα. Για να γίνει σωστή χρήση της χρειάζεται οι ιστοί του σώματος να είναι ενυδατωμένοι, κάτι που δεν υφίσταται στις μούμιες στις αιγυπτιακές μούμιες αλλά χρησιμοποιείται σε μούμιες της Νότιας Κορέας.⁴⁹¹ Αν και μπορεί να γίνει ενυδάτωση ιστών μούμιας μεμονωμένα, αυτό δεν είναι εφικτό να γίνει σε ολόκληρη τη μούμια διότι κινδυνεύει να αποδομηθεί. Έτσι, γίνεται κατανοητό πως δε μπορεί να χρησιμοποιηθεί. Το ίδιο ισχύει και για τον υπέρηχο (Ultrasound), ο οποίος για να λειτουργήσει χρειάζεται ενυδατωμένους ιστούς και σπλάγχνα που προφανώς δεν υπάρχουν σε μια μούμια.⁴⁹²

Οι τεχνικές απεικόνισης έχουν, επομένως, αναλάβει θεμελιώδη ρόλο στην μελέτη των μουμιών και η ιστορία της απεικόνισης έχει δείξει ότι η πρόοδος στην ακτινογραφική τεχνική, από την ανακάλυψη των ακτίνων X έως τις τρισδιάστατες ανακατασκευές του σήμερα, έχουν οδηγήσει από κλινικές υποθέσεις σε ακριβείς και αξιόπιστες αναλύσεις και συναρπαστικές πολυεπίπεδες ανακατασκευές εικόνων.⁴⁹³

Δύο σημαντικές αλλά επεμβατικές και καταστροφικές μέθοδοι έρευνας των μουμιών αποτελούν η αυτοψία και η ιστολογία. Η αυτοψία είναι μια μέθοδος διερεύνησης των αιτιών θανάτου ενός ατόμου, από τον ιατροδικαστή. Κανονικά, η αγγλική λέξη «autopsy» περιλαμβάνει δύο διαδικασίες: τη νεκροψία (μη παρεμβατική) και τη νεκροτομή (παρεμβατική). Η νεκροψία περιλαμβάνει την απλή εξωτερική παρατήρηση και λοιπές μη επεμβατικές μεθόδους συλλογής στοιχείων, όπως για παράδειγμα την ακτινογραφία, οπότε θεωρητικά αναφέρθηκε παραπάνω. Η νεκροτομή περιλαμβάνει τη διάνοιξη του σώματος και τη λεπτομερή εξέταση των οργάνων και του υπόλοιπου σώματος. Αρκετές φορές έχει διεξαχθεί πλήρης αυτοψία για τη λήψη δειγμάτων.⁴⁹⁴ Πολλοί ερευνητές έρχονται σε μεταξύ τους σύγκρουση για το εάν είναι ηθικά σωστό ή όχι το να διαταράσσεται σε έναν τέτοιο βαθμό το σώμα ενός ανθρώπου που κάποτε βρισκόταν εν ζωή. Θα μιλήσω σε επόμενο κομμάτι σχετικά με τους προβληματισμούς που υπάρχουν γύρω από τη δεοντολογία στην

---

⁴⁹⁰ Veiga 2012, 6.

⁴⁹¹ Moissidou et al. 2015.

⁴⁹² Adams and Alsop 2008, 28

⁴⁹³ Cosmacini and Piacentini 2008, 10.

⁴⁹⁴ Moissidou et al. 2015.

αρχαιολογική και ανθρωπολογική έρευνα, τον σεβασμό προς τον νεκρό και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Δε μπορούμε να αμφισβητήσουμε, ωστόσο, το γεγονός πως μια τόσο λεπτομερής διαδικασία όπως η πλήρης αυτοψία μπορεί να μας δώσει πολλά στοιχεία για τον τρόπο προετοιμασίας και τύλιξης της μούμιας, αλλά και για ασθένειες ή την αιτία θανάτου. Οι μούμιες των «δύο αδελφών» ξετυλίχθηκαν και υποβλήθηκαν σε αυτοψία με επικεφαλής τη Δρ. Margaret Murray, σηματοδοτώντας ένα κρίσιμο στάδιο στην ανάπτυξη της παλαιοπαθολογίας.⁴⁹⁵ Ένα ακόμη παράδειγμα αποτελεί η μελέτη της μούμιας του ιερέα Pum II από του ερευνητές A. Cockburn, R.A. Barraco, T.A. Reyman και W.H. Peck. Η αυτοψία έφερε στο φως την ταυτότητα του άνδρα και όλη τη διαδικασία της προετοιμασίας του. Μετά από δώδεκα στρώματα λινής περιτύλιξης, οι ερευνητές αντίκρυσαν ένα στρώμα ρητίνης που κατέστησε το δέρμα και τους ιστούς «σκληρούς σαν πλαστικό». Στο εσωτερικό, ρητίνη είχε καλύψει τα πακέτα των οργάνων και την καρδιά. Ρητίνη είχε εγχυθεί και μέσα στο κρανίο. Τα μάτια ήταν άθικτα και καλοδιατηρημένα. Ο φαλλός υποστηριζόταν σε όρθια θέση από ένα κομμάτι ξύλο, ενώ οι όρχεις είχαν αφαιρεθεί.⁴⁹⁶ Όπως βλέπουμε, λοιπόν, δε μάθαμε από την αυτοψία αυτή μόνο τις τεχνικές λεπτομέρειες της ταρίχευσης, αλλά και τις τελετουργίες (όπως για παράδειγμα ο ανασηκωμένος φαλλός που θυμίζει τον θεό Μιν και υποδηλώνει τη γονιμότητα). Για την εξέταση μιας μούμιας, δεν είναι εύκολο να ακολουθηθεί η συνήθης αυτοψία που θα διενεργείτο σε ένα πρόσφατα νεκρό σώμα. Για παράδειγμα, το αποξηραμένο δέρμα και οι συρρικνωμένοι ιστοί δεν επιτρέπουν τη συνήθη τομή σε σχήμα «Υ» που ξεκινά από τα αυτιά, φτάνοντας στην ηβική, επιτρέποντας έτσι την ενδεδειγμένη εξέταση των οργάνων. Αντίθετα, οι επιλογές είναι περιορίζονται στη δημιουργία διαφόρων ειδών τομών, σε οποιοδήποτε σημείο του κορμού επιτρέπει η κατάσταση.⁴⁹⁷ Επίσης, για να αποσπαστεί ιστολογικό υλικό είναι απαραίτητο το ξετύλιγμα της μούμιας που καθιστά την κατάσταση μη αναστρέψιμη «καλλιτεχνικά». Κατά συνέπεια, ενώ ίσως δεν είναι δυνατό ή επιθυμητό να γίνει μια πλήρης, επεμβατική αυτοψία με άνοιγμα των κοιλοτήτων του σώματος, η προσεκτική εξέταση του μουμιοποιημένου δέρματος και των περιβλημάτων μπορεί να δώσει πολλές πληροφορίες για τραύματα, παθήσεις και σωματικά στολίδια (φουλαχτά).

Η ιστολογία αποτελεί σύγχρονη μέθοδο μελέτης η οποία χρησιμοποιείται ήδη πάνω από έναν αιώνα. Όταν εφαρμόζεται σε μουμιοποιημένους ιστούς, είναι γενικά γνωστή ως «παλαιοϊστολογία», ένας όρος που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Moodie

---

⁴⁹⁵ Matheson et al. 2014, 40.

⁴⁹⁶ Cockburn et al. 1975, 1155-1157.

⁴⁹⁷ Lynnerup 2005, 359.

(1920).⁴⁹⁸ Η ιστολογία βοηθά στη μελέτη των μουμιών και επιτυγχάνει τον προσδιορισμό του βαθμού διατήρησης των ιστών. Επίσης, βοηθά στο να εντοπιστούν κύτταρα, παθολογικές αλλαγές (πνευμονική παθολογία, παθολογία ήπατος, δερματικές παθήσεις, νεοπλασματικές βλάβες) και παρασιτικές προσβολές. Διάφορες μέθοδοι μικροσκοπίου εφαρμόζονται για την ιστολογική έρευνα όπως η υπέρυθη μικροσκοπία, η μοριακή παθολογία και η ηλεκτρονική μικροσκοπία που πλέον χρησιμοποιείται σπάνια.⁴⁹⁹ Η μικροσκοπική εξέταση μουμιών με ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης SEM (Scanned Electron Microscopy), χρησιμοποιείται για τη διάγνωση παθολογικών ασθενειών από τις οποίες υπέφεραν οι αρχαίοι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της ζωής τους.⁵⁰⁰ Ανατομικοί σχηματισμοί κυττάρων μπορούν να εντοπιστούν σε μούμιες πολλών χιλιάδων ετών που έχουν φτάσει σε εμάς σχετικά καλά διατηρημένες, και αυτά τα ευρήματα δείχνουν ότι η διαδικασία της ταρίχευσης θα μπορούσε να διατηρήσει όχι μόνο βασικά όργανα και ιστούς, αλλά και μικρότερα δομικά χαρακτηριστικά τους. Επειδή ο ρόλος της ταρίχευσης ήταν να προστατεύει αυτά τα σώματα από τη σήψη, Το δέρμα και οι ιστοί έπρεπε να είναι πλήρως αποξηραμένοι. Για να επιτραπεί η εξέταση, και ειδικότερα η τομή, είναι απαραίτητο οι αποξηραμένοι ιστοί να μαλακώσουν με μια μέθοδο η οποία ονομάζεται επανυδάτωση.⁵⁰¹ Η συγκεκριμένη μέθοδος έχει δύο κύριους σκοπούς: πρώτον, θα επιτρέψει στον ιστό να ανακτήσει την κανονική ενυδατωμένη αρχιτεκτονική και κυτταρική του μορφή και δεύτερον, μετά την ενσωμάτωση, θα επιτρέψει την τομή. Πρωτοπόρος στην εφαρμογή ενυδάτωσης ιστού ήταν ο M.A. Ruffer, ο οποίος για να μπορέσει να χρησιμοποιήσει τη μικροσκόπηση εφάρμοσε τις ακόλουθες τεχνικές που χρησιμοποιούνται και σήμερα.⁵⁰²

- Μονιμοποίηση/fixing: Είναι σημαντική για τη διατήρηση της δομής και της σύνθεσης του συλλεγόμενου ιστού. Θα πρέπει να γίνει αμέσως μετά την εξαγωγή του για να αποφευχθεί η αποσύνθεση. Αν και κανένα μονιμοποιητικό δεν είναι τέλειο, η φορμόλη είναι το πιο ωφέλιμο. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν διαφορετικά μονιμοποιητικά ανάλογα με τον τύπο ιστού και τις επιθυμητές παρατηρήσεις. Ο ιστός της μούμιας συχνά είναι μολυσμένος από την παρουσία άμμου, η οποία μπορεί να κάνει τον ιστό δύσκολο ή αδύνατο να τεμαχιστεί. Ωστόσο, η άμμος αφαιρείται

---

⁴⁹⁸ Denton 2008, 71.

⁴⁹⁹ Jeziorska 2008, 87-88; Bucaille 1987, 71.

⁵⁰⁰ Veiga 2010, 5; Jeziorska 2008, 88.

⁵⁰¹ Jeziorska 2008, 86-87.

⁵⁰² Denton 2008, 72; Benson Harer Jr. 1995, 67.

εύκολα από τον ιστό πριν από την ενσωμάτωση με εμβάπτιση σε υδροφορικό οξύ 2 % που προκαλεί ελάχιστη ή καθόλου ζημιά στον ιστό.⁵⁰³

- Σκλήνωση/embedding: Πλέον οι ιστοί έχουν ενυδατωθεί και περνούν στο στάδιο της σκλήνωσης. Για να μπορέσει να γίνει ο τεμαχισμός των ιστών πρέπει να δημιουργηθεί μια σταθερή συνοχή η οποία επιτυγχάνεται με τον εμποτισμό των ιστών με λιωμένη παραφίνη ή πλαστική ρητίνη που χρησιμοποιείται για σκληρότερους ιστούς (οστά).⁵⁰⁴
- Τομές/sectioning: Χρησιμοποιώντας μια ατσάλινη λεπίδα, οι μικροσκοπικοί ιστοί που περικλείονται με παραφίνη κόβονται σχολαστικά σε λεπτές «φέτες». Οι φέτες κόβονται σε πάχος μεταξύ 5 και 10 χιλ. σε μηχανές γνωστές ως μικροτόμοι.⁵⁰⁵
- Χρώση/staining: Η πλειοψηφία των ιστών στερείται χρώματος, γεγονός που αποτελεί πρόκληση για τη μικροσκοπική τους εξέταση. Για να ξεπεραστεί αυτό το εμπόδιο, έχουν επινοηθεί τεχνικές χρώσης, οι οποίες επιτρέπουν την αναγνώριση και διαφοροποίηση μεμονωμένων συστατικών του ιστού, μέσω της χρήσης συγκεκριμένων μιγμάτων χρωστικών. Ο πιο συχνά χρησιμοποιούμενος συνδυασμός είναι η αιματοξυλίνη και η ηωσίνη.⁵⁰⁶

Ένα εξαιρετικό παράδειγμα μικροσκοπικής μελέτης αποτέλεσαν δύο μικρά δείγματα δέρματος που ελήφθησαν από τον θώρακα μιας γυναικείας μούμιας που έζησε στη 19^η Δυναστεία. Το ένα από τα δύο δείγματα ήταν τόσο καλοδιατηρημένο που οι πόροι του ήταν ακόμη ορατοί, μαρτυρώντας την υψηλής ποιότητας ταρίχευση του γυναικείου σώματος.⁵⁰⁷ Σημαντική αποτελεί η συμβολή της στη διάγνωση ασθενειών και συγκεκριμένα της σχιστοσωμιάσης στις μούμιες για το «The Manchester Mummy Project» και συγκεκριμένα για το παγκόσμιο ερευνητικό πρόγραμμα σχιστοσωμιάσης (Schistosomiasis Research Project)⁵⁰⁸, σε συνδυασμό με την αξονική τομογραφία (CT), το ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης (SEM), τη μέθοδο Elisa και την ανοσοκυτταροχημεία, δίνοντας ένα επιβεβαιωμένο ιστορικό της εξέλιξης της ασθένειας.⁵⁰⁹

Ο όρος «Παλαιογενετική», που εισήχθη το 1963 από τους Pauling et al., αποτελεί τη μελέτη του παρελθόντος μέσα από την εξέταση αρχαίου γενετικού υλικού.⁵¹⁰ Το γενετικό

---

⁵⁰³ Denton 2008, 73.

⁵⁰⁴ Denton 2008, 74.

⁵⁰⁵ Denton 2008, 75.

⁵⁰⁶ Lynnerup 2005, 362; Μυλωνάς 2002, 3-7; Bucaille 1987, 70.

⁵⁰⁷ Bucaille 1987, 70

⁵⁰⁸ Lambert-Zazulak et al. 2003, 223; Cosmacini and Piacentini 2008, 7.

⁵⁰⁹ Kloos and David 2002, 17; Matheson et al. 2014, 40; Rutherford 2008, 99.

⁵¹⁰ Gad et al. 2020, 1.

υλικό είναι ένας σημαντικός παράγοντας για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων στις μούμιες και, παρά το μεγάλο χρονικό διάστημα που έχει παρέλθει από τον θάνατο ενός ανθρώπου, οι επιστήμονες λένε με σιγουριά ότι το DNA μπορεί να διατηρηθεί.⁵¹¹ Το χρονικό διάστημα διατήρησής του είναι περίπου τα χίλια έτη.⁵¹² Η ταυτοποίηση με βάση το DNA, που αναπτύχθηκε το 1985, βοηθά στον προσδιορισμό του φύλου, των συγγενικών σχέσεων, των γενετικών ανωμαλιών⁵¹³ και στη μελέτη χρόνιων παθολογικών συνθηκών.⁵¹⁴ Οι μέθοδοι ανάκτησης DNA αναπτύχθηκαν το 1991, με την εφαρμογή τεχνικών κλωνοποίησης και αλυσιδωτής αντίδρασης πολυμεράσης (PCR) που επιτρέπουν τη δημιουργία πολλαπλών αντιγράφων συγκεκριμένων τμημάτων DNA.⁵¹⁵ Υπάρχουν τρία στάδια για την ανάλυση του aDNA: εξαγωγή, ενίσχυση και ανάλυση αλληλουχίας ή ανάλυσης θέσης περιορισμού.⁵¹⁶ Στις μούμιες η κατάσταση είναι περίπλοκη: από τη μια πλευρά η ταρίχευση έχει διατηρήσει μια ποσότητα DNA, από την άλλη ορισμένα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ταρίχευσης υποβάθμισαν τους ιστούς σε τέτοιο βαθμό που η ανάκτηση aDNA γίνεται δύσκολη έως αδύνατη, εξαιτίας της υποβάθμισής του και των χαμηλών αντιγράφων του.⁵¹⁷

4.2 Η μελέτη των ασθενειών στις μούμιες

4.2.1 Λοιμώξεις από ιούς και βακτήρια

Η βουβωνική πανώλη φαίνεται πως ταλαιπώρησε ιδιαίτερα τους Αιγύπτιους στη 18^η Δυναστεία. Ορισμένοι ερευνητές έχουν προτείνει ότι η βουβωνική πανώλη μπορεί να προήλθε από την Ινδία, να εξαπλώθηκε στη Μέση Ανατολή, και να έφτασε τελικά στην Αίγυπτο. Η απόφαση του Αμενχοτέπ III να μεταφέρει το παλάτι του στη δυτική όχθη κοντά στις Θήβες, σε μια κάπως απομονωμένη τοποθεσία, μπορεί να είναι μια από τις πρώτες γνωστές στρατηγικές απομόνωσης που είναι γνωστές στην ιστορία.⁵¹⁸ Είναι πιθανό ότι μια δεκαετία αργότερα, μια επιδημία ξέσπασε στη νέα κατοικία του Ακενατόν στο Tell el-Amarna κατά το 14ο έτος της βασιλείας του. Όχι μόνο πολλοί κάτοικοι, αλλά και μέλη της

---

⁵¹¹ Jeziorska 2008, 86; Benson Harer Jr. 1995, 68.

⁵¹² Veiga 2012, 10.

⁵¹³ Benson Harer Jr. 1995, 68-69.

⁵¹⁴ Gad et al. 2020, 2; Veiga 2012, 6.

⁵¹⁵ Veiga 2012, 6.

⁵¹⁶ Rutherford 2008, 117.

⁵¹⁷ Gad et al. 2020, 2; Veiga 2012, 9.

⁵¹⁸ Norrie 2016, 25.

βασιλικής οικογένειας πέθαναν συμπεριλαμβανομένων των τριών κορών του Ακενατόν και της πολυαγαπημένης του συζύγου Νεφερίτης.⁵¹⁹

Η ελονοσία είναι μια ασθένεια που υπάρχει από τα αρχαία χρόνια και εξακολουθεί να αποτελεί απειλή για την παγκόσμια υγεία στις μέρες μας. Προκαλείται από τα παράσιτα του γένους *Plasmodium* και μεταδίδεται στον άνθρωπο μέσω των τσιμπημάτων κουνουπιών προκαλώντας σοβαρά συμπτώματα.⁵²⁰ Η ασθένεια έχει ανακαλυφθεί σε αιγυπτιακές μούμιες κυρίως μέσα από τη μοριακή βιολογία και την ανάλυση του DNA.⁵²¹ Οι Rabino Massa et al. εξέτασαν 50 περίπου από τις 85 προδυναστικές μούμιες που ανήκουν στη συλλογή Marro, του Ανθρωπολογικού και Εθνογραφικού Μουσείου του Τορίνο.⁵²² Εφαρμόζοντας την ανοσοδιαγνωστική μέθοδο ELISA σε ιστούς (δέρμα, μυς, οστά και δόντια), συμπέραναν ότι το 42% των μουμιών βρέθηκε θετικό στην εξέταση για ελονοσία.⁵²³ Επειδή η χρόνια υποτροπιάζουσα λοίμωξη οδηγεί στην καταστροφή των ερυθρών αιμοσφαιρίων, καταλήγοντας σε χρόνια αναιμία - η οποία εκδηλώνεται στον σκελετό με πορωτική υπερόστωση του κρανιακού θόλου ή της κόγχης (εικ. 42),⁵²⁴ οι ερευνητές προχώρησαν και σε μορφολογικές αναλύσεις στα κρανία των μουμιών. Ενδιαφέρον προκαλεί το συμπέρασμά τους ότι το 61% των μουμιών παρουσίασαν τα τυπικά συμπτώματα σοβαρής αναιμίας ενώ, στις μούμιες που έπασχαν από ελονοσία το ποσοστό ανήλθε σε 92%.⁵²⁵ Οι Nerlich et al. ανέλυσαν 91 δείγματα οστικού ιστού από αρχαίες αιγυπτιακές μούμιες και σκελετούς από την Προ-δυναστική έως και την Ύστερη περίοδο (περ. 3500 έως 500 π.Χ.), χρησιμοποιώντας μοριακή ανίχνευση του παθογόνου.⁵²⁶ Η ανάλυση aDNA εντόπισε ελονοσία και συγκεκριμένα το είδος *P. falciparum* σε 2 από τα 91 δείγματα, προερχόμενα από το Νέο Βασίλειο και την Ύστερη περίοδο.⁵²⁷ Οι Hawass et al., διενήργησαν μοριακές εξετάσεις σε δείγματα από τη μούμια του Τουταγχαμών και άλλων 13 μουμιών όπου, εκτός των άλλων, ταυτοποίησαν 5 μούμιες (μαζί με του Τουταγχαμών) που είχαν μολυνθεί από το *P. falciparum*.⁵²⁸ Άλλες μούμιες που βρέθηκαν θετικές στο *P. falciparum* είναι οι Tuuya, Yuuya

---

⁵¹⁹ Habicht et al. 2020, 218.

⁵²⁰ Gad et al 2020, 1; Nerlich et al. 2008, 1317; Nerlich 2016, 1.

⁵²¹ Benson Harer Jr. 1995, 68.

⁵²² Rabino Massa et al. 2000, 7.

⁵²³ Bauduer 2005, 70; Rabino Massa et al. 2000, 8; Nerlich 2016, 3.

⁵²⁴ Nerlich 2016, 2; Malnasi 2010, 29-33.

⁵²⁵ Rabino Massa et al. 2000, 8; Nerlich 2016, 3.

⁵²⁶ Nerlich et al. 2008, 1317-1318.

⁵²⁷ Nerlich et al. 2008, 1318; Nerlich 2016, 3.

⁵²⁸ Hawass et al. 2010, 643-644; Nerlich 2016, 3; Timmann and Meyer 2010, 1278; Kemp and Zink 2012, 22.

και TT320-CCG6.⁵²⁹ Το 2014, οι Lalremruata et al., διενήργησαν μοριακές εξετάσεις σε 16 κεφάλια μουμιών της Κάτω Αιγύπτου από τα οποία 6 βρέθηκαν θετικά στην ελονοσία.⁵³⁰ Η μελέτη της σε ιστούς, τόσο νέων όσο και αρχαίων ιστών, θα βοηθήσει στη δημιουργία ενός ιστορικού με σκοπό την εξάλειψή της.

Η φυματίωση αποτέλεσε μία μεγάλη απειλή για την ανθρωπότητα στα αρχαία χρόνια και εξακολουθεί να καταλαμβάνει τη 2^η θέση στις πιο θανατηφόρες ασθένειες του 21^{ου} αιώνα.⁵³¹ Αποτελεί μια χρόνια ασθένεια στην οποία το παθογόνο βακτήριο *Mycobacterium tuberculosis* μεταδίδεται είτε από άνθρωπο σε άνθρωπο, ή, από την κατανάλωση βοδινού κρέατος.⁵³² Η εκδήλωση της φυματίωσης είναι πολύπλευρη, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό τον σκελετό. Τυπική είναι η οστική καταστροφή και ο σχηματισμός μαζών στα οστά. Μία από τις πιο χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της φυματίωσης είναι η νόσος Pott (φυματιώδης σπονδυλίτιδα), όπως στη διάσημη περίπτωση του Nesperehan, ιερέα του Άμωνα της 21^{ης} Δυναστείας, ο οποίος παρουσίασε επίσης απόστημα του ψοίτη μυός.⁵³³ Η μοριακή έρευνα των Lalremruata et al., που προανέφερα, είχε ως στόχο να αποκαλύψει όχι μόνο την ύπαρξη ελονοσίας και φυματίωσης, αλλά και τη συνύπαρξή τους. Συγκεκριμένα, μία μούμια (1585) βρέθηκε θετική στη φυματίωση και τέσσερις ακόμη (1543, 1554, 1564, 1622) βρέθηκαν θετικές και στις δύο λοιμώξεις.⁵³⁴ Οι Zink et al. εξέτασαν 41 μούμιες και σκελετούς που ανακαλύφθηκαν στη Θήβα και την Άβυδο, από το Μέσο και το Νέο Βασίλειο και από τις 41 μούμιες, οι τρεις παρουσίασαν τις τυπικές μορφολογικές αλλοιώσεις των οστών της φυματίωσης.⁵³⁵

Η Πνευμονοκονίαση αποτελεί μια ασθένεια των πνευμόνων που στους αρχαίους αιγύπτιους προκλήθηκε από την εισπνοή άμμου.⁵³⁶ Οι ιστοπαθολογικές εξετάσεις από δείγμα ιστού της μούμιας του ιερέα Pwem II έδειξαν ότι ο άνδρας έπασχε από αυτή την ασθένεια.⁵³⁷

Η ευλογιά, που προκαλείται από τον ιό «variola», είναι ίσως περισσότερο γνωστή ως η μόνη μολυσματική ανθρώπινη ασθένεια που έχει εξαλειφθεί παγκοσμίως.⁵³⁸ Η μούμια του Ραμσή V θεωρήθηκε ότι ήταν το πρώτο γνωστό θύμα της επιδημίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, διεξήχθη εξέταση στο κομμάτι του δέρματος που ξεφλούδιζε από το λαιμό της

---

⁵²⁹ Gad et al. 2020, 2.

⁵³⁰ Lalremruata et al. 2013, 2; Nerlich 2016, 3.

⁵³¹ Lalremruata et al. 2013, 1.

⁵³² Veiga 2012, 21; Zink et al. 2001, 355.

⁵³³ Bauduer 2005, 71; Veiga 2012, 22; Malnasi 2010, 165.

⁵³⁴ Lalremruata et al. 2013, 2; Nerlich 2016, 3.

⁵³⁵ Zink et al. 2001, 358.

⁵³⁶ Bauduer 2005, 70; Veiga 2012, 7; Matheson et al. 2014, 40.

⁵³⁷ Cockburn et al. 1975, 1156; Veiga 2012, 6-7.

⁵³⁸ Forni et al. 2023, 1; Veiga 2012, 7.

μούμιας του βασιλιά. Ο E. Palmer και ο J. Nakano του Αμερικανικού Κέντρου Ελέγχου και Πρόληψης Νοσημάτων στην Ατλάντα βρήκαν ένα σώμα ιού - με μεγέθυνση 12.000 φορές, χρησιμοποιώντας ηλεκτρονικό μικροσκόπιο. Η διάγνωση της ευλογιάς επιβεβαιώθηκε επίσης θετικά με μια δοκιμασία ανοσοκατακρήμνισης.⁵³⁹ Μέχρι σήμερα, ωστόσο, η ευλογιά δεν έχει εντοπιστεί σε μοριακό επίπεδο στον Ραμσή V, αν και οι φλύκταινες σε πολλαπλές περιοχές του σώματός του (ιδιαίτερα στο πρόσωπο και στην κάτω κοιλιακή χώρα) μπορεί να θεωρηθούν ενδεικτικές μιας ασθένειας που μοιάζει με ευλογιά (εικ. 44).⁵⁴⁰

Άλλες λοιμώξεις που έχουν ταυτοποιηθεί μέσω της εξέτασης του aDNA είναι η λέπρα (σε 1 μούμια 2200 ετών από το Αμπουσίρ), η διφθερίτιδα (σε 1 παιδική μούμια), η βακτηριαμία (σε 1 παιδική μούμια) και η ηπατίτιδα Β (σε 1 μούμια 2000 ετών).⁵⁴¹ Το ζήτημα της παρουσίας του ιού της πολιομυελίτιδας δεν έχει διευκρινιστεί καθώς η συχνά συμβουλευόμενη μούμια του βασιλιά Σιπτά, που ενδεχομένως ήταν ασθενής, εμφανίζει κοντό πόδι αλλά χωρίς να υπάρχει καθιερωμένο πόρισμα.⁵⁴²

4.2.2 Παρασιτικές ασθένειες

Η κύρια παρασιτική ασθένεια, με την οποία έχουν ασχοληθεί οι ερευνητές τα τελευταία χρόνια, η σχιστοσωμίαση, αποτελεί την πιο διαδεδομένη ασθένεια στην Αίγυπτο που μετράει πάνω από 5000 χρόνια⁵⁴³. Την ασθένεια αυτή προκαλούν τρηματώδη σκουλήκια του γένους *Schistosoma* τα οποία μπορούν να εντοπιστούν διατηρημένα σε μικρά δείγματα μαλακών ιστών του ανθρώπινου σώματος, ειδικά στην ουροδόχο κύστη, στο ήπαρ, στο έντερο και στους νεφρούς, καθώς ζουν και τρέφονται με τα κύτταρα, το αίμα, τη βλέννα και τα υγρά των ιστών του ξενιστή.⁵⁴⁴ Πέντε είδη γνωρίζουμε ότι μολύνουν κυρίως τον άνθρωπο: *S. haematobium*, *S. intercalatum*, *S. japonicum*, *S. mansoni* και *S. Mekongi*, με το πρώτο είδος να αφορά τις αιγυπτιακές μούμιες, καθώς απαντάται στην Αφρική.⁵⁴⁵ Το 1910, ο M.A. Ruffer εντόπισε ασβεστοποιημένα αυγά *S. haematobium* στους νεφρούς δύο αιγυπτιακών μουμιών από την 20η Δυναστεία, κάνοντας το ξεκίνημα στην παλαιοπαθολογία.⁵⁴⁶ Μία

⁵³⁹ Strouhal 1996, 318; Lambert-Zazulak et al. 2003, 224.

⁵⁴⁰ Habicht et al. 2020, 218; Hopkins, 1980.

⁵⁴¹ Gad et al. 2020, 2.

⁵⁴² Habicht et al. 2020, 218.

⁵⁴³ David 2000, 133; Veiga 2012.

⁵⁴⁴ Lambert-Zazulak et al. 2003, 226, 230; Ruffer 1910, 6; Bucaille 1987, 75-76.

⁵⁴⁵ Duke 2008, 77; Kloos and David 2002, 14, 22.

⁵⁴⁶ Ruffer 1910, 16; Duke 2008, 78; Kloos and David 2002, 16; Matheson et al. 2014, 34; Lambert-Zazulak et al. 2003, 225; Gad et al. 2020, 2.

ομάδα ερευνητών από το πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ δημιούργησε το 1979 το Ερευνητικό Πρόγραμμα Αιγυπτιακής Μούμιας του Μάντσεστερ «The Manchester Egyptian Mummy Research Project».⁵⁴⁷ Για τη συλλογή δεδομένων η διεπιστημονική ομάδα χρησιμοποίησε μια σειρά από τεχνικές: ακτινολογία, ιστοπαθολογία, ηλεκτρονική μικροσκοπία, νοσοϊστοχημεία, ανοσοκυτταροχημεία, παλαιοδοντολογία και ταυτοποίησης DNA.⁵⁴⁸ Ένα άλλο σημαντικό βήμα ήταν η πρωτοποριακή ανάπτυξη και χρήση της ενδοσκοπησης από την ομάδα ως μη καταστροφικής μεθόδου εξέτασης των αιγυπτιακών μουμιών που σκοπό είχε την αντικατάσταση της αυτοψίας.⁵⁴⁹ Το παλαιότερο παράδειγμα παρατηρήθηκε στον ιστό λήφθηκε από την κνήμη μιας προδυναστικής μούμιας 5.000 ετών (BM32753), καθιστώντας τη, την πιο πρώιμη διάγνωση σχιστοσωμιάσης μέχρι σήμερα.⁵⁵⁰ Τα αμέσως επόμενα παλαιότερα δείγματα ανήκουν σε δύο μούμιες, 3.000 και 4.000 ετών αντίστοιχα.⁵⁵¹ 15 περιπτώσεις σχιστοσωμιάσης διαγνώστηκαν από τους Miller et al., ανάμεσα σε 23 μούμιες από το νεκροταφείο NAX, βόρεια του Νείλου (350-55 μ.Χ.), μια θετικότητα που αγγίζει το ποσοστό του 65% και δικαιολογείται από την έντονη ανθρώπινη χρήση του νερού του Νείλου και ο ταχέως αυξανόμενος ανθρώπινος πληθυσμός κοντά σε αυτά τα νερά χωρίς επαρκείς εγκαταστάσεις υγιεινής ευνόησαν τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων, του παρασίτου και του ενδιάμεσου ξενιστή του σαλιγκαριού.⁵⁵² Εκτός από το *S. haematobium* που είχε μολύνει την Άνω Αίγυπτο, οι επιστήμονες θεωρούν το είδος *S. mansoni* είχε μολύνει το Δέλτα του Νείλου.⁵⁵³ Η πεποίθηση έρχεται από τα αποτελέσματα διαφόρων δειγμάτων που εξετάστηκαν: Ιστός από τις περιοχές Wadi Halfa και Kulubnarti⁵⁵⁴, Η εξάπλωση της παρασιτικής ασθένειας ήταν ευρεία και η ανησυχία του κόσμου φαίνεται και από τη συχνή αναφορά της στους ιατρικούς πάπυρους με την ονομασία «aaa».⁵⁵⁵

Στην μελέτη των Miller et al. χρησιμοποιήθηκε με επιτυχία η τεχνική ELISA, όπως σε όλες τις διαγνώσεις, επιβεβαιώνοντας την επιμονή, παρά το πέρασμα του χρόνου, των αντιγόνων σε παλιούς ιστούς μουμιών.⁵⁵⁶ Η ELISA (Enzyme Linked Immuno Sorbent Assay) είναι μια μοντέρνα ανοσοδιαγνωστική μέθοδος που χρησιμοποιείται για την ανίχνευση και

---

⁵⁴⁷ Lambert-Zazulak et al. 2003, 223.

⁵⁴⁸ Lambert-Zazulak et al. 2003, 224. Kloos and David 2002, 17.

⁵⁴⁹ Lambert-Zazulak et al. 2003, 224.

⁵⁵⁰ Rutherford 2008, 102, Kloos and David 2002, 16; Matheson et al. 2014, 39.

⁵⁵¹ Kloos and David 2002, 16.

⁵⁵² Miller et al. 1992, 555; Kloos and David 2002, 17-18; Lambert-Zazulak et al. 2003, 231; Denton 2008, 6; Veiga 2012, 6; Matheson et al. 2014, 39; Gad et al. 2020, 3.

⁵⁵³ Matheson et al. 2014, 44.

⁵⁵⁴ Matheson et al. 2014, 44.

⁵⁵⁵ Lambert-Zazulak et al. 2003, 225; Duke 2008, 78; Kloos and David 2002, 17.

⁵⁵⁶ Matheson et al. 2014, 39-40; Rutherford 2008, 99.

τον ποσοτικό προσδιορισμό αντισωμάτων ή αντιγόνων ενάντια σε ιούς, βακτήρια και άλλα υλικά.⁵⁵⁷ Οι δοκιμές ELISA διεξάγονται σε πλάκες 96 θέσεων (96 well plates), επιτρέποντας τη μέτρηση πολλαπλών δειγμάτων σε ένα μόνο πείραμα. Αυτές οι πλάκες πρέπει να είναι ειδικές απορροφητικές πλάκες (π.χ. πλακίδια NUNC Immuno) για να διασφαλιστεί ότι το αντίσωμα ή το αντιγόνο κολλάει στην επιφάνεια.⁵⁵⁸ Τα πολλαπλά δείγματα του πειράματος καθιστούν τη μέθοδο ELISA απολύτως έγκυρη. Ωστόσο, έχουν επιβληθεί περιορισμοί λόγω της μη διαθεσιμότητας δειγμάτων ιστού όπως το ήπαρ και η ουροδόχος κύστη που φιλοξενούν τα μολυσματικά σχιστοσώματα και τα αυγά τους.⁵⁵⁹ Στη μελέτη έχουν ενσωματωθεί αρκετές εναλλακτικές δοκιμές. Για παράδειγμα, η μέθοδος ELISA που πραγματοποιήθηκε από τους Deelder et al. χρησιμοποιήθηκε για τη διάγνωση της νόσου σε άλλα δείγματα ιστών όπως το δέρμα και ο εγκέφαλος. Αυτό επέτρεψε να δοκιμαστούν μέχρι σήμερα πενήντα μούμιες, εκ των οποίων το 36% βρέθηκε θετικό στην ασθένεια.⁵⁶⁰ Είναι συχνά δύσκολο να χρησιμοποιηθούν διαγνωστικά εργαλεία για την επίτευξη οποιωνδήποτε αποτελεσμάτων σε αρχαίους ιστούς, ωστόσο η διάγνωση της σχιστοσωμίας είναι εφικτή με τον συνδυασμό διαφορετικών τεχνολογιών.

Άλλες παρασιτικές ασθένειες που έχουν διαγνωσθεί είναι η τοξοπλάσμωση (σε πέντε ταριχευμένα κεφάλια από την Ύστερη και Ελληνορωμαϊκή περίοδο)⁵⁶¹, ελμινθίαση⁵⁶² και η λεισμανίαση (όπου 4 από τα Αιγυπτιακά και 9 από τα 70 Νουβικά δείγματα που χρονολογούνται στο Μέσο Βασίλειο βρέθηκαν θετικά)⁵⁶³.

4.2.3 Καρκίνος, καρδιοπάθειες και σκελετικές παθήσεις

Ο καρκίνος αποτελεί μια από τις συχνότερες ασθένειες που οδηγούν στον θάνατο και μπορεί να βρεθεί σε πολλές μορφές: καρκίνωμα, μελάνωμα, σάρκωμα, λέμφωμα, λευχαιμία και καρκίνος του κεντρικού νευρικού συστήματος.⁵⁶⁴ Δυστυχώς, στις μούμιες είναι δύσκολο να ανιχνευθούν όλα τα είδη καρκίνου καθώς υπάρχουν ελάχιστοι ιστοί, οι οποίοι είναι αφυδατωμένοι, και τα υπόλοιπα στοιχεία όπως μύες, όργανα και το αίμα δεν υπάρχουν

⁵⁵⁷ Idexx Laboratories 2019, 4; Lambert-Zazulak et al. 2003, 231-232.

⁵⁵⁸ Horlock 2023.

⁵⁵⁹ Rutherford 2008, 106.

⁵⁶⁰ Lambert-Zazulak et al. 2003, 234.

⁵⁶¹ Gad et al. 2020, 2.

⁵⁶² Veiga 2012, 6.

⁵⁶³ Zink et al. 2006, 1616; Veiga 2012, 6.

⁵⁶⁴ Ελληνική Ουρολογική Εταιρεία 2022.

πλέον.⁵⁶⁵ Από την άλλη, εύκολα μπορεί ο καρκίνος να εντοπιστεί στα οστά τους. Στα πλαίσια του Warsaw Mummy Project, πολλοί επιστήμονες εξέτασαν στον αξονικό τομογράφο μια γυναικεία μούμια.⁵⁶⁶ Η αξονική τομογραφία φανέρωσε καρκίνο του ρινοφάρυγγα, από τον οποίο πιθανώς πέθανε η γυναίκα, με βάση τις αλλαγές που παρουσίασε το κρανίο στην περιοχή του ρινοφάρυγγα (εικ. 40).⁵⁶⁷ Βέβαια, για να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη καρκίνου γίνονται περεταίρω ιστολογικές εξετάσεις, των οποίων τα αποτελέσματα δεν έχουν δημοσιευτεί την παρούσα στιγμή. Οι Zink et al. εξέτασαν 415 μουμιοποιημένα άτομα από τη νεκρόπολη των Θηβών και διαπίστωσαν ότι μεταξύ 325 ενηλίκων υπήρχαν τουλάχιστον τέσσερις περιπτώσεις κακοήθων όγκων με οστική εκδήλωση.⁵⁶⁸ Η Malnasi αναφέρει και το οστέωμα, έναν καλοήγη όγκο που εμφανίζεται στον εξωτερικό φλοιό του κρανίου και έχει βρεθεί σε δύο μούμιες από το Παλαιό και το Νέο Βασίλειο.⁵⁶⁹

Η ασβεστοποίηση της αορτής ή η αθηρωμάτωση των εγκεφαλικών αγγείων είναι τα πιο συχνά χαρακτηριστικά που αποδεικνύονται με μακροσκοπική ή ιστολογική εξέταση ή με απεικονιστικές τεχνικές στις μούμιες. Η μούμια του Μενρεπτά αποκάλυψε ότι είχε πεθάνει σε μεγάλη ηλικία, έχοντας παχυσαρκία και αρτηριοσκλήρωση.⁵⁷⁰ Αρτηριοσκλήρωση είχε και ο Ραμσής III.⁵⁷¹ Η παρατήρηση του κεφαλιού έδειξε ασβεστοποιημένες κροταφικές αρτηρίες. Επίσης, κατά την εξέταση της μούμιας της Λαίδης Teye (21^η Δυναστεία), υπήρξαν ενδείξεις αθηρωματικής νόσου της αορτής με ασβεστοποίηση της στεφανιαίας αρτηρίας και της μιτροειδούς βαλβίδας. Ακόμη, έπασχε από αρτηριοσκλήρωση των νεφρών, η οποία θα συνέβαλλε σε σοβαρή αύξηση της αρτηριακής πίεσης.⁵⁷² Ακόμη, ο Ραμσής II έπασχε από εγκεφαλική αρτηριοσκλήρωση και μία μεσήλικη γυναίκα από τις Θήβες έπασχε από μικροαγγειοπάθεια της κοιλιακής αορτής.⁵⁷³

Τα υπολείμματα σκελετικού συνδετικού ιστού σε μουμιοποιημένα σώματα αποτελούν σημαντικό δείκτη για την κατανόηση του τρόπου ζωής του ατόμου καθώς φανερώνουν, μέσα από ιστολογικές εξετάσεις, όλες τις φυσιολογικές (αναπτυξιακές) ή μη φυσιολογικές (τραυματισμοί, κληρονομικές ασθένειες) μορφολογίες των οστών. Πολλοί παράγοντες που αφορούν κάθε ανθρώπινο σύστημα μπορεί να επηρεάσουν τη σκελετική υγεία είτε

---

⁵⁶⁵ Bauduer 2005, 71.

⁵⁶⁶ Zdziebłowski 2016.

⁵⁶⁷ Zdziebłowski 2022.

⁵⁶⁸ Jeziorska 2008, 93.

⁵⁶⁹ Malnasi 2010, 33-34.

⁵⁷⁰ Bucaille 1987, 75; Bauduer 2005, 70; Willerson and Teaff 1995, 198.

⁵⁷¹ Hawass and Saleem 2016, 179; Bauduer 2005, 70.

⁵⁷² Willerson and Teaff 1995, 198.

⁵⁷³ Bauduer 2005, 70.

παρεμποδίζοντας την παροχή βασικών θρεπτικών συστατικών στα οστά είτε αυξάνοντας τη δραστηριότητα της Βασικής Πολυκυτταρικής/ Μεταβολικής Μονάδας του οστού (Basic Multicellular/ Metabolic Unit, BMU), με αποτέλεσμα την κακή ποιότητα του σκελετού.⁵⁷⁴ Οι σκελετικές παθήσεις είναι πολύ συχνές στις αιγυπτιακές μούμιες (κυρίως οστεοαρθρίτιδα και όγκοι στα οστά) και περιλάμβαναν νόσο του ενδοσπονδυλικού δίσκου και κατάγματα από τη μεταφορά βαρέων φορτίων, τραύματα που προκλήθηκαν στη μάχη, ιππασία, ατυχήματα με βάρκα και αθλήματα.⁵⁷⁵ Η οστεοπόρωση αποτελεί μια ασθένεια που ακόμη και στις μέρες μας ταλαιπωρεί τις γυναίκες (κυρίως) μεγάλης ηλικίας. Η ασθένεια μπορεί να διαγνωσθεί μέσα από διάφορες σκελετικές καταστάσεις όπως κατάγματα,⁵⁷⁶ σπονδυλική συμπίεση και δοκιδωτή δομή των οστών και γνωρίζουμε με σιγουριά πως από αυτή έπασχε ο παχύσαρκος φαραώ Μερνεπτά.⁵⁷⁷ Οι Wenz et al. διέγνωσαν την οστεοαρθρίτιδα στη μούμια μιας γυναίκας από την 22^η Δυναστεία και οι Nerlich et al., εξετάζοντας ανθρώπινα κατάλοιπα από τη 18^η έως την 22^η Δυναστεία, συμπέραναν πως στο Νέο Βασίλειο υπήρξε χαμηλή συχνότητα οστεοαρθρίτιδας σε σχέση με την Τρίτη Μεταβατική περίοδο.⁵⁷⁸

4.3 Η συμβολή της Διεθνούς Τράπεζας Ιστού Αρχαίας Αιγυπτιακής Μούμιας (the International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank)

Καθώς οι ιστολογικές εξετάσεις και οι λοιπές επεμβατικές μέθοδοι οδηγούν στη μη αναστρέψιμη χρήση πολύτιμου υλικού που όλο και μειώνεται, έχουν πλέον επιβληθεί περιορισμοί στην ελεύθερη εξαγωγή του από τις αιγυπτιακές μούμιες. Η ηθική της καταστροφής πεπερασμένου ιστού μούμιας είναι πάντα ένας σημαντικός παράγοντας και ως εκ τούτου η χρήση επεμβατικών μεθόδων πρέπει να γίνεται πλέον συντηρητικά. Σκοπός της μεθόδου είναι η κατανόηση της ανοσολογικής, ορολογικής, βιοχημικής γνώσης συγκεκριμένων βιολογικών συστημάτων.⁵⁷⁹

Μια ιδέα που προέκυψε από τις ανάγκες μελετητών αλλά και από την αδυναμία χρήσης μεγάλου ιστολογικού υλικού από τις μούμιες, αποτελεί η ίδρυση της Διεθνούς Τράπεζας Ιστού Αρχαίας Αιγυπτιακής Μούμιας (the International Ancient Egyptian Mummy Tissue

---

⁵⁷⁴ Nandiraju and Ahmed 2019, 779.

⁵⁷⁵ Veiga 2012, 6.

⁵⁷⁶ Veiga 2012, 27.

⁵⁷⁷ Bauduer 2005, 71.

⁵⁷⁸ Malnasi 2010, 160.

⁵⁷⁹ Crowther 2009, 9.

Bank) στο Μάντσεστερ.⁵⁸⁰ Ο στόχος της είναι να αποκτήσει και να αποθηκεύσει μικρά (έως 2 g) δείγματα όσο το δυνατόν περισσότερων τύπων ιστών, από μούμιες που αντιπροσωπεύουν το διάστημα της αιγυπτιακής ιστορίας (3100 π.Χ. έως το 641 μ.Χ.) και πολλές γεωγραφικές περιοχές της χώρας. Αυτά τα δείγματα λαμβάνονται από μούμιες που βρίσκονται τώρα εκτός Αιγύπτου και η συλλογή τους περιλαμβάνει μια σειρά από μη καταστροφικές μεθόδους, σχεδιασμένες να διατηρούν την ολότητα του σώματος. Πιθανές πηγές ιστού περιλαμβάνουν ολόκληρες μούμιες (τυλιγμένες ή ξετυλιγμένες), μέρη μούμιας, κανωπικά αγγεία και δείγματα «φαρμακευτικών» μουμιών.⁵⁸¹ Ακόμη, συλλέγονται δείγματα από μαλλιά και οστά.⁵⁸² Η αφαίρεση ολόκληρων μουμιών ή ακόμα και μουμιοποιημένων μερών από μόνιμες εκθέσεις μουσείων για επαναλαμβανόμενη πρόσβαση και δειγματοληψία μπορεί να προκαλέσει αναστάτωση. Αντίθετα, η δημιουργία της τράπεζας ιστών συμβάλλει στη διατήρηση των υπολειμμάτων επειδή μειώνει την ανάγκη χειρισμού της μούμιας. Οι ερευνητές μπορούν να κάνουν καλή χρήση μιας μοναδικής ευκαιρίας για εξέταση, ακτινογραφία και συλλογή μικρών δειγμάτων ιστού από τη μούμια. Χρησιμοποιώντας ενδοσκοπικές τεχνικές, οι επιστήμονες μπορούν να λάβουν δείγματα από το εσωτερικό των σωματικών κοιλοτήτων, με ελάχιστη καταστροφή στη μούμια, και αυτά τα δείγματα μπορούν στη συνέχεια να διατηρηθούν στην τράπεζα ιστών όπου είναι άμεσα διαθέσιμα για μελλοντικές μελέτες παγκοσμίως. Ακόμη, οι τεχνικές περιλαμβάνουν ανατομή από κατεστραμμένες περιοχές μιας μούμιας, ειδικά τις κομμένες περιοχές ενός διαχωρισμένου κεφαλιού ή άκρου.⁵⁸³ Η τράπεζα, η οποία αυτή τη στιγμή κατέχει περίπου 1.400 δείγματα, έχει σχέδια να επεκταθεί με διάφορους τρόπους. Ένα βασικό ζήτημα θα είναι η απόκτηση περισσότερων δειγμάτων ιστού με συγκεκριμένη προέλευση για τη διευκόλυνση της επιδημιολογικής έρευνας. Επίσης, ελπίζεται ότι η τράπεζα μπορεί να επεκτείνει την αρμοδιότητα της για να συμπεριλάβει περισσότερα δείγματα οστών, μαλλιών και ρητίνης, ενώ σχεδιάζεται επίσης η ίδρυση συμπληρωματικής τράπεζας παλαιοφαρμακογνωσίας. Είναι σημαντικό η τράπεζα να συνεχίσει να αναπτύσσεται, ώστε να μπορεί να παρέχει μια πολύτιμη πηγή για παλαιοεπιδημιολογικές, βιοϊατρικές και επιστημονικές μελέτες στην Αιγυπτιολογία.⁵⁸⁴

---

⁵⁸⁰ David 2008, 8.

⁵⁸¹ Lambert-Zazulak et al. 2003, 227.

⁵⁸² David 2008, 8.

⁵⁸³ Lambert-Zazulak et al. 2003, 228; Jeziorska 2008, 87.

⁵⁸⁴ David 2008, 246.

4.4 Οι βασιλικές μούμιες

Ο βασιλιάς αποτελούσε για τον λαό του τη μετενσάρκωση του θείου στη γη, τη δύναμη, την ευημερία. Η συνέχεια της ύπαρξής του στην επόμενη ζωή ήταν σημαντική για τη διατήρηση της τάξης και την εξασφάλιση της εκπροσώπησης των θεών. Σαφώς, λοιπόν, όταν ο βασιλιάς πέθαινε έπρεπε να ταφεί με τις αρμόζουσες διαδικασίες και τιμές, έχοντας επάνω του αλλά και μέσα στον τάφο τους μια πληθώρα από τιμαλφή (φυλαχτά, ειδώλια, κοσμήματα, κ.α.).

Η κρίση της 20^{ης} Δυναστείας έφερε τους αιγύπτιους μπροστά στη μεγαλύτερη «αμαρτία»: τη βεβήλωση των τάφων των προγόνων τους και την αρπαγή χρυσού και άλλων υλικών που θα βοηθούσαν τόσο στην επιβίωσή τους, όσο και στη συνέχιση των νεκρικών τους παραδόσεων. Υπάρχουν πολλοί πάπυροι που μας πληροφορούν για την καταστροφή των τάφων και τις δικαστικές διαδικασίες που ακολούθησαν, με κυριότερους τους πάπυρους Abbott και Amherst.⁵⁸⁵ Τα αρχεία δείχνουν ότι οι τάφοι άρχισαν να παραβιάζονται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ραμσή ΙΧ και του Ραμσή Χ. Η φτώχεια των ανθρώπων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ραμσή ΙΧ, που προκλήθηκε από ασταθείς πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, ήταν ένας παράγοντας που τους οδήγησε να συλλογιστούν τον χρυσό και τους θησαυρούς μέσα στους βασιλικούς τάφους οι οποίοι έγιναν έρμαιο λιστών και πολλές μούμιες καταστράφηκαν. Οι αρχιερείς βλέποντας τι είχε συμβεί με τους βασιλικούς τάφους εκείνη την εποχή, ανέλαβαν δράση για να τους σώσουν για το μέλλον φροντίζοντας να τοποθετήσουν τις μούμιες σε κρύπτες. Μέχρι στιγμής, έχουν ανακαλυφθεί δύο κρύπτες. Η πρώτη βρέθηκε στο Deir al Bahari και είναι γνωστή ως DB320. Η δεύτερη βρέθηκε στον τάφο του Αμενχοτέπ ΙΙ (KV35), στην Κοιλιάδα των Βασιλέων και πιστεύεται ότι ο τάφος του Χορεμχέμπ (KV57) μπορεί να περιείχε μια τρίτη κρύπτη.⁵⁸⁶ Πολύ πιθανό είναι το σενάριο της ύπαρξης κι άλλων κρυπτών, διάσπαρτων στην έρημο, που μπορεί να περιέχουν τους χαμένους βασιλείς. Πολλές από τις βασίλισσες της 18^{ης} Δυναστείας αγνοούνται.

Οι ιερείς της επόμενης 21^{ης} και 22^{ης} Δυναστείας ανέλαβαν να συντηρήσουν τις μούμιες μετά από όλη την καταστροφή που συνέβη κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ραμσή ΙΧ και του Ραμσή ΧΙ. Ο αρχιερέας Πινουντζέμ ήταν ο κυρίως υπεύθυνος για την ασφάλεια των βασιλικών μουμιών αλλά και εκείνων των ιερατικών προγόνων του. Εκτός από τη φύλαξη ανέλαβε και τη συντήρησή τους, διατάζοντας να ξανά τυλιχθούν. Όταν οι αρχιερείς του Άμωνα εκτελούσαν τις εργασίες της εκ νέου τύλιξης και ταφής για τις βασιλικές μούμιες,

⁵⁸⁵ Hawass and Saleem 2016, 29.

⁵⁸⁶ Hawass and Saleem 2016, 29.

ήταν σύνηθες να καταγράφουν τις πληροφορίες της νέας ταφής στα λινά περιτυλίγματα, στις σαρκοφάγους ή ακόμα και ως γκράφιτι στους τάφους, παραλείποντας όμως πολλές φορές να σημειώσουν το όνομα της μούμιας. Βέβαια, ίσως και οι ίδιοι να μη γνώριζαν την ταυτότητά τους. Ορισμένοι από τους βασιλείς που διασώθηκαν από τους ιερείς είναι ο Χορεμχέμπ, ο Σέτι I, ο Τούθμωσις IV, ο Αμενχοτέπ I, ο Τούθμωσις II, ο Ραμσής III, ο Άμοσις I και ο Ραμσής III ⁵⁸⁷

Οι μούμιες, βασιλικές ή μη, εύθραυστα κομμάτια που κινδυνεύουν με κάθε κακομεταχείριση και αλλαγή περιβάλλοντος. Οφείλουμε στους ιερείς των Δυναστειών 21 και 22 ένα μεγάλο χρέος για τη διατήρηση των βασιλικών μουμιών. Αν εκείνοι δεν αισθάνονταν την ηθική υποχρέωση να τις μεταφέρουν σε ασφαλή τοποθεσία, είναι απίθανο να μην είχαν επιζήσει μέχρι σήμερα. Στην Κοιλιάδα των Βασιλέων οι περισσότεροι από τους τάφους της διαρρήχθηκαν. Ο τάφος του Τουταγχαμών ήταν ο μόνος που βρέθηκε άθικτος, αν και είχε παραβιασθεί στην αρχαιότητα και σφραγίστηκε ξανά, και άλλοι λίγοι τάφοι βρέθηκαν σχεδόν άθικτοι, όπως οι τάφοι του Αμενχοτέπ II (KV35), των Yuya και του Thuya (KV46), και Maiherperi (KV36).⁵⁸⁸ Για τους σύγχρονους ερευνητές, οτιδήποτε «πειραγμένο» αποτελεί πρόβλημα καθώς έχει χάσει αρκετή από την αυθεντικότητά του και η έρευνά του μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. Μερικοί μελετητές πιστεύουν ότι αυτοί οι ιερείς της Εικοστής Πρώτης Δυναστείας αναζητούσαν οι ίδιοι τους θησαυρούς και το χρυσό ώστε να το χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους. Ωστόσο, αυτή η θεωρία δεν επιβεβαιώνεται από τους ερευνητές.

4.4.1 Η εξέταση της μούμιας του Τουταγχαμών: τα αποτελέσματα της ποιότητας ζωής, και της ταρίχευσής του και της μετά θάνατον μεταχείρισής του

Ο Τουταγχαμών βασίλεψε στην 18^η Δυναστεία για ένα μικρό σχετικά χρονικό διάστημα καθώς πέθανε σε ηλικία περίπου 18-19 ετών.⁵⁸⁹ Για ορισμένους ερευνητές ο θάνατός του ενδέχεται να προέρχεται από δολοφονία και όχι φυσικά αίτια. Ένα εύρημα στον κρανίο, από τις ακτινογραφίες της δεκαετίας του '60, σχολιάζεται από τον Brier ως εξής: *«(ο θάνατος) θα μπορούσε να έχει προκληθεί από αιμορραγία κάτω από τις μεμβράνες που καλύπτουν τον εγκέφαλο στη συγκεκριμένη περιοχή... θα μπορούσε να έχει προκληθεί από ένα χτύπημα»*.⁵⁹⁰ Το

⁵⁸⁷ Hassan Ismaeel 2023, 363-364.

⁵⁸⁸ Hawass and Saleem 2016, 29.

⁵⁸⁹ Hawass and Saleem 2016, 91; Bucaille 1987, 32, 36-37; Brier 1999, 68.

⁵⁹⁰ Brier 1999, 68.

ίδιο σχολίασε και ο Harrison στις ακτινογραφίες που διεξήγαγε επάνω στη μούμια αναφέροντας μεταξύ άλλων: «Από την άλλη πλευρά, οι ακτίνες X υποδηλώνουν επίσης ότι αυτό το κομμάτι οστού είναι συγχωνευμένο με το άνω μέρος του κρανίου και θα μπορούσε να συνάδει με ένα καταθλιπτικό κάταγμα, το οποίο είχε επουλωθεί. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο Τουταγχαμών πέθανε από εγκεφαλική αιμορραγία που προκλήθηκε από ένα χτύπημα στο κρανίο του από ένα αμβλύ όργανο.»⁵⁹¹, θεωρώντας πιθανό το ενδεχόμενο της δολοφονίας. Για τους νεότερους ερευνητές, πιθανότερη είναι η πρόκληση του θανάτου από ασθένειες όπως μεταξύ άλλων, η ελονοσία και η ασθένεια Köhler.⁵⁹² Ο νεαρός βασιλιάς δεν έγινε γνωστός στον κόσμο λόγω των κατορθωμάτων του αλλά λόγω του τεράστιου θησαυρού που βρέθηκε στον τάφο του. Αν και κάποια στιγμή στην αρχαιότητα ο τάφος του ανοίχθηκε, παρέμεινε ασύλητος και σφραγίστηκε ξανά, μέχρι την αποκάλυψή του. Τον τάφο αποκάλυψε το 1925 ο H. Carter, ο οποίος ήταν και ο πρώτος αρχαιολόγος που εξέτασε τη μούμια. Ο τάφος του Τουταγχαμών αποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα της οικονομικής ευμάρειας της Αιγύπτου, που αντικατοπτρίστηκε στις ταφικές παραδόσεις της εποχής. Η αποκάλυψή του προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον στους ερευνητές της εποχής και όχι μόνο, που έσπευσαν να εξετάσουν τη μούμια και να αποκαλύψουν τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν για την ταρίχευσή του, αλλά και στοιχεία για τη ζωή του.

Όταν ο H. Carter μαζί με τον D. Derry άνοιξαν τη σαρκοφάγο, βρήκαν τη μούμια άθικτη υπό την προστασία των περιτυλίξεων της και των πολλαπλών σαρκοφάγων.⁵⁹³ Παρατήρησαν πως οι ταριχευτές είχαν ρίξει μια πολύ μεγάλη ποσότητα ρητίνης επάνω στο σώμα, αλλά και στη μάσκα που κάλυπτε το πρόσωπό του, με αποτέλεσμα το σώμα να έχει κολλήσει στη σαρκοφάγο και η μάσκα επάνω στο πρόσωπο. Για να μπορέσουν να απελευθερώσουν τη μούμια από τα αντικείμενα προχώρησαν σε καταστροφικές ενέργειες: αφού μάταια προσπάθησαν να λιώσουν τις επαλείψεις, αφήνοντας τη μούμια με τη σαρκοφάγο στον καυτό αιγυπτιακό ήλιο για αρκετές ώρες την ημέρα, αποφάσισαν να ξετυλίξουν τη μούμια ενώ ήταν ακόμη στη σαρκοφάγο της.⁵⁹⁴ Χρησιμοποιώντας τον κοντινό τάφο του Σέτι II, ως εργαστήριο, απελευθέρωσαν το κεφάλι κόβοντάς το από το σώμα⁵⁹⁵ και στη συνέχεια χρησιμοποίησαν θερμαινόμενα μαχαίρια για να αφαιρέσουν τη μάσκα. Στη διαδικασία του

---

⁵⁹¹ Boyer et al. 2003, 1142.

⁵⁹² Timmann and Meyer 2010, 1278; Kemp and Zink 2012, 22.

⁵⁹³ Bucaille 1987, 31.

⁵⁹⁴ Bucaille 1987, 37.

Ο Bucaille αναφέρει πως η θερμοκρασία άγγιξε του 65 βαθμούς κελσίου, ωστόσο η ρητίνη δεν έλωσε.

⁵⁹⁵ Boyer et al. 2003, 1143.

ξετυλίγματος και μελέτης της μούμιας, απέσπασαν επίσης τα χέρια και τα πόδια και έσπασαν τη μούμια σε διάφορα ξεχωριστά κομμάτια.⁵⁹⁶ Τη δυσάρεστη αυτή κατάσταση της μούμιας επιβεβαίωσε το 1968 ο R.G. Harrison διεξάγοντας την πρώτη ανάλυσή της μέσω ακτίνων X στον τάφο⁵⁹⁷, καθώς και ο F. Leek ο οποίος σημείωσε: *«ο κορμός στην πραγματικότητα κόπηκε, επιβεβαιώνεται από μια φωτογραφία που τραβήχτηκε εκείνη τη στιγμή, και μπορεί επίσης να φανεί από την ακτινογραφία»*.⁵⁹⁸ Πρόσθετη ζημιά σε εκείνη που ήδη είχε προκαλέσει ο Carter, επέφερε η εξέταση του D.E. Derry ο οποίος επιθυμώντας να εξετάσει την ασβεστοποίηση των δοντιών της μούμιας, έκοψε και παρέκαμψε προς τα κάτω τη γνάθο της, για να αποκτήσει πρόσβαση στα δόντια της.⁵⁹⁹

Οι σαρώσεις υπολογιστικής τομογραφίας (CT) του Τουταγχαμών το 2005, που έγιναν υπό την καθοδήγηση του Δρα Z. Hawass, έχουν υποκινήσει μια σειρά μελετών που υποθέτουν πώς η πιθανή επιθανάτια βλάβη στο σώμα επηρέασε τον τρόπο ταρίχευσης, τον βαθμό στον οποίο αυτή η βλάβη θα μπορούσε να αποκαλύψει την αιτία του θανάτου, και την πιθανότητα ότι ορισμένες από τις ορατές ζημιές σχετίζονται με μεταθανάτια (αρχαία και σύγχρονη) μεταχείριση. Η κατάσταση συντήρησης της μούμιας ήταν σε γενικές γραμμές κακή (εικ. 45). Ο σκελετός ήταν λεπτός και οι μαλακοί ιστοί είχαν συρρικνωθεί σε διάφορους βαθμούς. Υπήρχαν πολλές τραυματικές βλάβες, μερικές σαφώς προκληθείσες από τη μουμιοποίηση, όπως για παράδειγμα η παρουσία μικρών κουκκίδων υψηλής πυκνότητας σε πολλά σημεία, ειδικά στις περιοχές των μυών και ορισμένες ρωγμές στο δέρμα και στους παρακείμενους μαλακούς ιστούς.⁶⁰⁰

Το σώμα του Τουταγχαμών παρουσίαζε αρκετές άτυπες πρακτικές μουμιοποίησης που σπανίζουν σε βασιλιάδες του Νέου Βασιλείου. Αυτές περιλαμβάνουν την τομή του ταριχευτή, την ποσότητα ρητίνης που καλύπτει τα υπολείμματα, τη ρητίνη που βρέθηκε μέσα στο κρανίο, την έλλειψη καρδιάς, και έναν μουμιοποιημένο φαλλό σε στύση. Η τομή των ταριχευτών στην αριστερή πλευρά του κορμού, η οποία ξεκινώντας από επάνω διασχίζει τον ομφαλό φτάνοντας στην πρόσθια άνω λαγόνια άκανθα (περιοχή της λεκάνης), δεν ακολουθούσε τις τυπικές πρακτικές μουμιοποίησης της 18^{ης} Δυναστείας διότι η τομή είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνη που γινόταν κανονικά. Η S. Ikram πρότεινε ότι το μεγάλο μέγεθος και η άτυπη τοποθέτηση της τομής μπορεί να ήταν το αποτέλεσμα ενός άπειρου

---

⁵⁹⁶ Timmann and Meyer 2010, 1279.

⁵⁹⁷ Boyer et al. 2003, 1142-1143.

⁵⁹⁸ Hawass and Saleem 2016, 91; Bucaille 1987, 38.

⁵⁹⁹ Bucaille 1987, 32.

⁶⁰⁰ Hawass and Saleem 2016, 93.

ταριχευτή.⁶⁰¹ Ο W. Harer δηλώνει ότι οι βασιλικοί ταριχευτές έκαναν μια πρώτη προσπάθεια να αφαιρέσουν τον εγκέφαλο μέσω της τυπικής, αλλά όχι καθολικής, οδού του πολύ εύθραυστου τετριμμένου πετάλου του ηθμοειδούς οστού, που χωρίζει την κρανιακή από τη ρινική κοιλότητα.⁶⁰² Σε αυτό συμφώνησαν και οι Hawass και Saleem, που θεωρούν ότι η καταστροφή του ρινικού διαφράγματος, των ηθμοειδών κυψελών και του τετριμμένου πετάλου συνέβησαν κατά τη διαρινική αφαίρεση του εγκεφάλου.⁶⁰³ Η διαφορά η οποία προτείνεται τώρα, είναι πως κάποια βλάβη δημιουργήθηκε στο ηθμοειδές οστό κατά τον χειρισμό της κεφαλής είτε κατά την εξέταση είτε μετά την εξέταση του 1968 από τον Harrison. Ωστόσο, ο ίδιος ο Harrison δηλώνει: *«Καθώς εξέταζα τις ακτινογραφίες του κρανίου του Τουταγχαμών, ανακάλυψα ένα μικρό οστέινο κομμάτι στην άκρη της κρανιακής κοιλότητας. Αυτό το κομμάτι θα μπορούσε να είναι μέρος του ηθμοειδούς οστού, το οποίο είχε αποσπαστεί από την κορυφή της μύτης όταν κάποιο όργανο πέρασε από τη μύτη στην κρανιακή κοιλότητα κατά τη διαδικασία ταρίχευσης. Από την άλλη πλευρά, οι ακτίνες X υποδηλώνουν επίσης ότι αυτό το κομμάτι οστού είναι συγχωνευμένο με το υπερκείμενο κρανίο και θα μπορούσε να συνάδει με ένα καταθλιπτικό κάταγμα, το οποίο είχε επουλωθεί. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο Τουταγχαμών πέθανε από εγκεφαλική αιμορραγία που προκλήθηκε από ένα χτύπημα στο κρανίο του από ένα αμβλύ όργανο.»*⁶⁰⁴ αποδεικνύοντας πως η ζημιά προϋπήρχε της εξέτασης. Το οστό αυτό είναι πολύ εύθραυστο, ιδιαίτερα σε δείγματα τόσων ετών, και η απλή κίνηση του κεφαλιού θα μπορούσε να προκαλέσει περισσότερη ζημιά από εκείνη των βασιλικών ταριχευτών. Εάν, όπως προτείνεται, ο Τουταγχαμών ήταν νεκρός για κάποιο χρονικό διάστημα πριν φτάσει στο εργαστήριο ταρίχευσης, ο εγκέφαλος θα μπορούσε να είχε αρχίσει να υγροποιείται και θα μπορούσε εύκολα να αποστραγγιστεί από το μέγα τρήμα στη βάση του κρανίου.⁶⁰⁵ Οι επιστήμονες συμφώνησαν ότι ζεστές ρητίνες εισήχθησαν στην κρανιακή κοιλότητα μέσω της μύτης, με βάση τις διαφορετικές πυκνότητες του υλικού και τον τρόπο που εμφανίζονται, πλέον σε στερεή μορφή (εικ. 46).⁶⁰⁶ Στην αρχή, το σώμα βρισκόταν ανάσκελα και το υγρό ταρίχευσης συγκεντρώθηκε στο πίσω μέρος του κρανίου. Αργότερα το σώμα αναποδογυρίστηκε από τους ταριχευτές και το υγρό συγκεντρώθηκε στην κορυφή του κρανίου.⁶⁰⁷ Πώματα είχαν τοποθετηθεί στις ρινικές διόδους για να αποτρέψουν τη διαρροή

---

⁶⁰¹ Phelps 2020, 141.

⁶⁰² Harer 2011, 229.

⁶⁰³ Hawass and Saleem 2016, 94.

⁶⁰⁴ Boyer et al. 2003, 1142.

⁶⁰⁵ Connolly and Godinho 2016, 242.

⁶⁰⁶ Boyer et al. 2003, 1144, 1146.

⁶⁰⁷ Hawass and Saleem 2016, 100.

ρητίνης.⁶⁰⁸ Επιπλέον, ολόκληρο το σώμα του Τουταγχαμών καλύφθηκε με τεράστια ποσότητα ρητινώδους υλικού, κάτι που ήταν μια ακόμη άτυπη πρακτική. Ο Carter σημειώνει ότι η ρητίνη δεν κάλυπτε το κεφάλι ή τα πόδια της μούμιας, αλλά χύθηκε γενναιόδωρα πάνω από οτιδήποτε άλλο.⁶⁰⁹ Οι αξονικές τομογραφίες της μούμιας του Τουταγχαμών αποκάλυψαν έναν κενό χώρο στο στήθος όπου θα έπρεπε να βρίσκεται η καρδιά του. Αν λάβουμε ως απόλυτα έγκυρη την υπόθεση ότι το στέρνο και τα πλευρά καταστράφηκαν σε κάποιον θανάσιμο τραυματισμό (που υπάρχει σαν ενδεχόμενο), τότε η καρδιά του Τουταγχαμών σίγουρα θα είχε τραυματιστεί και η κατάστασή της δεν επέτρεψε στους ταριχευτές να την ταριχεύσουν, παρά μόνο την πέταξαν.⁶¹⁰ Οι Hawass και Saleem αναφέρουν πως και από άλλες βασιλικές μούμιες λείπει η καρδιά, όπως από τους Yuya, Αμενχοτέπ III και Μενρεπτά.⁶¹¹ Η κοιλιακή τομή του Τουταγχαμών έχει μια μοναδική κατεύθυνση, που δε συνάδει με την βασική τομή που έκαναν οι ταριχευτές στο Νέο Βασίλειο: εκτείνεται διαγώνια από το σημείο του ομφαλού προς την πρόσθια αριστερή λαγόνια ακρολοφία της λεκάνης.⁶¹² Ο Derry αναφέρει πως το κοιλιακό τοίχωμα παρουσίαζε μια έντονη διόγκωση στη δεξιά πλευρά που οφειλόταν στην ώθηση του υλικού γεμίσματος κατά μήκος της κοιλιακής κοιλότητας από την αριστερή πλευρά όπου βρίσκεται η τομή ταρίχευσης.⁶¹³ Οι ταριχευτές μεταχειρίστηκαν τα ευαίσθητα πόδια αρκετά προσεκτικά, τυλίγοντας κάθε δάχτυλο ξεχωριστά σε λινό και περικλείοντάς τα σε χρυσές θήκες δακτύλων, όπως δείχνουν οι πρώτες φωτογραφίες που τραβήχτηκαν τη στιγμή της ανακάλυψης.⁶¹⁴ Η τελευταία παράξενη τακτική αφορά τον μουμιοποιημένο φαλλό του Τουταγχαμών. Ο Derry παρατήρησε ότι ο φαλλός ταριχεύτηκε όρθιος και τυλιγμένος ξεχωριστά *«και στη συνέχεια διατηρήθηκε στην ιθυφαλλική θέση από τους περινεϊκούς επιδέσμους.»*⁶¹⁵ Ο όρθιος φαλλός του, ο οποίος μουμιοποιήθηκε υπό γωνία περίπου 90° ως προς το σώμα, καθιστά τον Τουταγχαμών ως η μόνη γνωστή βασιλική μούμια η οποία διατηρήθηκε με αυτόν τον τρόπο, αν και ο φαλλός ήταν σπασμένος μεταθανάτια. Χθόνιοι θεοί θα μπορούσαν να απεικονιστούν σε μουμιοποιημένη μορφή με όρθιο φαλλό που συμβόλιζε τη γονιμότητα και την ικανότητα ανάστασης όπως ο Όσιρις και ο Μιν. Ο μύθος του Όσιρι επικεντρώθηκε συγκεκριμένα στην ικανότητά του να ανασταίνεται και να έχει έναν απόγονο, τον Ώρο, ο οποίος συνδέθηκε με τη νομιμότητα και την εξουσία.

⁶⁰⁸ Boyer et al. 2003, 1145.

⁶⁰⁹ Phelps 2020, 141.

⁶¹⁰ Connolly and Godenho 2016, 246.

⁶¹¹ Hawass and Saleem 2016, 105.

⁶¹² Hawass and Saleem 2016, 206.

⁶¹³ Derry 1927, 155.

⁶¹⁴ Hawass and Saleem 2016, 100.

⁶¹⁵ Hawass and Saleem 2016, 214; Derry 1927, 156.

Ιθυφαλλική εννοεί τη μορφή που προέρχεται από τα ομοιώματα του φαλλού.

Είχε μεγάλη σημασία, επομένως, για τους πράκτορες που ανέθεσαν τις διαδικασίες μωμιοποίησης και ενταφιασμού να εξασφαλίσουν ότι ο Τουταγχαμών, ένας νεαρός θνητός βασιλιάς τη στιγμή του θανάτου του, θα ταυτιζόταν με τον Όσιρι μέσω της φυσικής χειραγώγησης του σώματός του.⁶¹⁶ Ορισμένοι προτείνουν πως οι παράξενες αυτές ταριχευτικές πρακτικές έχουν να κάνουν με την απομακρυσμένη τοποθεσία θανάτου του Τουταγχαμών, ενώ άλλοι προτείνουν ότι αποτέλεσαν σκόπιμες εκδηλώσεις θεολογικών και ιδεολογικών αντιλήψεων που σχετίζονται με την αποκατεστημένη θρησκευτική λατρεία του Οσίριδος. Και ο Carter τονίζει εμφατικά ότι η μούμια και οι σαρκοφάγοι του Τουταγχαμών κατασκευάστηκαν για να αντιπροσωπεύουν και να συμβολίζουν τον Όσιρι.⁶¹⁷

Εκτός από τον τρόπο της ταρίχευσης, η αξονική τομογραφία αποκάλυψε και τις γενετικές ιδιομορφίες του Τουταγχαμών. Όπως φαίνεται, ο βασιλιάς είχε βραχυκεφαλία (περ. 190χιλ. x 160χιλ.) και ήπιοπραγναθισμό.⁶¹⁸ Το δέρμα του αριστερού μάγουλου και του λαιμού της μούμιας παρουσίασε αποσπασματικές αλλαγές, υποδεικνύοντας ότι ο βασιλιάς είχε υποστεί πολλαπλές λοιμώξεις από ελονοσία.⁶¹⁹ Ωστόσο, η κακή κατάσταση της μούμιας δεν επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα, για τη συγκεκριμένη ασθένεια, μόνο μέσα από την παρατήρηση και είναι επιτακτική μια εξέταση DNA. Η δεξιά του πατούσα εμφάνισε επίπεδη καμάρα (pes planus)⁶²⁰, αλλά το μεγάλο πρόβλημα υπήρχε στο αριστερό του πόδι το οποίο έπασχε από ραιβοϊπποποδία (clubfoot), ήταν δηλαδή στραμμένο προς τα κάτω και προς τα μέσα, προσομοιάζοντας το πόδι αλόγου (talipes equinovarus).⁶²¹ Επίσης, στο αριστερό πόδι έλειπε το μεσαίο δάχτυλο, κάνοντας τα υπόλοιπα να απλώνονται (ολιγοδακτυλία).⁶²² Η εύρεση 130 μπαστουνιών στον τάφο του από τον Carter επιβεβαιώνει τα κινητικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο νεαρός βασιλιάς.⁶²³ Η γενική κλινική του εικόνα, όπως για παράδειγμα το κάταγμα του μηριαίου οστού, οι οστικές νεκρώσεις και παραμορφώσεις στα μετατόρσια έχουν οδηγήσει τον G. Brandt στο συμπέρασμα ότι ο Τουταγχαμών ενδεχομένως να έπασχε από μία σπάνια σκελετική ανωμαλία, την υποφωσφατασία (Hypophosphatasia)⁶²⁴, ενώ για τους Hawass et al. οι οστικές νεκρώσεις και οι παραμορφώσεις στο δεύτερο και τρίτο

---

⁶¹⁶ Phelps 2020, 143.

⁶¹⁷ Carter 1927, 73.

⁶¹⁸ Hawass and Saleem 2016, 94, 95.; Derry 1927, 153; Kemp and Zink 2012, 20.

⁶¹⁹ Denton 2008, 6; Hawass et al. 2010, 645-646; Hawass and Saleem 2016, 102; Nerlich 2010, 3; Timmann and Meyer 2010, 1278; Kemp and Zink 2012, 22.

⁶²⁰ Hawass et al. 2010, 642.

⁶²¹ Hawass et al. 2010, 642-643, 645; Kemp and Zink 2012, 20. Από ραιβοϊπποποδία έπασχε και ο Μενρεπτά-Σιπτά κατά τον Bucaille 1987, 55.

⁶²² Hawass and Saleem 2016, 98; Kemp and Zink 2012, 22.

⁶²³ Hawass et al. 2010, 645; Kemp and Zink 2012, 21.

⁶²⁴ Brandt 2013, 258.

μετατάρσιο φανερώνουν ότι έπασχε από το σύνδρομο Köhler.⁶²⁵ Οι παραμορφώσεις του ήταν εκ γενετής και ενδέχεται να προέρχονται από το γεγονός πως οι γονείς του είχαν στενή εξ αίματος συγγένεια. Διάφορα κατάγματα σε όλο το σώμα φαίνεται πως δημιουργήθηκαν από την κακομεταχείριση της ομάδας του Carter και όχι όσο ο Τουταγχαμών βρισκόταν εν ζωή.

Η μούμια του Τουταγχαμών, αν και πέρασε ανέγγιχτη στους αιώνες, υπέστη σοβαρή κακομεταχείριση από τους πρώτους ερευνητές, όπως αποδεικνύουν οι σύγχρονες μελέτες. Σε γενικές γραμμές, η κατάσταση στην οποία βρίσκεται η μούμια του και δεδομένου ότι έφτασε στους σύγχρονους επιστήμονες εξαιρετικά αλλοιωμένη, δε μας επιτρέπει να βγάλουμε εξ' ολοκλήρου ασφαλή συμπεράσματα για τα τραύματα και την αιτία θανάτου του. Ο Τουταγχαμών συνεχίζει να απασχολεί τους ειδικούς εξαιτίας των πολλών ασθενειών που είχε. Η μεγάλη καταστροφή της μούμιας θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί εάν ο Carter την είχε μεταφέρει και είχαν χρησιμοποιηθεί επάνω της η ακτινογραφία και η μικροσκοπία. Οι ακτίνες X θα έδιναν πληροφορίες για τα μεγέθη και τις μορφές των αντικειμένων και στη συνέχεια θα διευκόλυνε την αφαίρεσή τους και θα απαιτούσαν λιγότερο χειρισμό της μούμιας, μειώνοντας τον κίνδυνο ζημιών στο ταριχευμένο σώμα.⁶²⁶

4.5 Αιγυπτιομανία και Δεοντολογία

Η μούμια ανέκαθεν αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού και περιέργειας από τους ανθρώπους του δυτικού κόσμου που θεωρούσαν την Αίγυπτο ένα εξωτικό μέρος, αλλιώτικο και αξιοπερίεργο, ξεκινώντας μια μόδα που ονομάστηκε «Αιγυπτιομανία».⁶²⁷ Στρατιώτες, διπλωμάτες, ταξιδιώτες και συλλέκτες που επισκέπτονταν συχνά την Αίγυπτο επέστρεφαν με μούμιες, κάνοντας το ξετύλιγμά τους μπροστά σε κοινό ένα από τα δημοφιλέστερα θεαματικά γεγονότα κυρίως στη Βρετανία και στη Γαλλία του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Για πολύ καιρό, οι μούμιες αντιμετωπίζονταν ως «περίεργες», ξετυλίγονταν για ψυχαγωγία ή χρησιμοποιούνταν για ιατρικούς σκοπούς.⁶²⁸ Στο ξετύλιγμα της μούμιας, το κοινό είχε τη δυνατότητα να «αισθανθεί» τη μούμια με όλες του τις αισθήσεις καθώς θραύσματά της, τεχνουργήματα και ιδιαίτερα τα υφάσματα περιτυλίγματος εμποτισμένα με μπαχαρικά και ρητίνη περνούσαν γύρω από το κοινό για να τα αγγίξουν, να τα μυρίσουν και να τα δοκιμάσουν. Δεν ήταν λίγοι εκείνοι που αγόραζαν ένα κομμάτι μούμιας προς κατανάλωση

⁶²⁵ Hawass et al. 2010, 644; Kemp and Zink 2012, 21.

⁶²⁶ Bucaille 1987, 31.

⁶²⁷ Aufderheide 2003, 9.

⁶²⁸ David 2008, 3.

(κυρίως το κεφάλι ή τα χέρια), μετά από μια παράξενη πεποίθηση που διαδόθηκε την εποχή εκείνη πως ο ιστός της μούμιας σε μορφή πούδρας ή κρέμας θεραπεύει διάφορες ασθένειες όπως κατάγματα, εμετούς, δηλητηρίαση, ηπατική νόσο, κρίσεις, βήχα, πονόλαιμο και για την πήξη του αίματος από αιμορραγίες.⁶²⁹ Παραδείγματα ήδη από τον 16^ο αιώνα αρχίζουν να προδίδουν την πεποίθηση ότι οι μούμιες «γιάτρευαν» ασθένειες, όταν η Αικατερίνη των Μεδίκων (Catherine de Medici) έστειλε μια αποστολή στη Σαχάρα το 1549 για να συλλέξει μούμιες για ιατρικά παρασκευάσματα, ενώ ο Άγγλος συγγραφέας και μελετητής ιερογλυφικών του 17^{ου} αιώνα, Sir Thomas Browne, παρατήρησε: «*Η μούμια έγινε εμπόρευμα, η Μεστράιμ (Mizraim- η Αίγυπτος στα εβραϊκά) γιατρεύει πληγές και ο Φαραώ πωλείται ως βάλσαμο.*»⁶³⁰ Το εμπόριο και η χρήση αιγυπτιακών μουμιών σαν «φάρμακα» συνεχίστηκε μέχρι και τον 19^ο αιώνα.⁶³¹

Κατά τον 18^ο αιώνα, η μελέτη της αρχαίας Αιγύπτου έφερε επανάσταση από το έργο των σοφών του Ναπολέοντα και από την αποκρυπτογράφηση των ιερογλυφικών από τον Z.F. Champollion (αποκρυπτογράφηση της Στήλης της Ροζέτας) στη Βρετανία όπου η αρχαιολογία άρχισε να αναδύεται σε μια αναγνωρίσιμα σύγχρονη και ολοένα και πιο επιστημονική μορφή.⁶³² Σαφώς, πολλές μούμιες εξετάστηκαν και ανατομικά την εποχή εκείνη, αλλά δεν καταγράφηκαν ποτέ. Μια από τις πρώτες μελέτες μούμιας στη Βρετανία εξέτασε ένα δείγμα που δωρίστηκε στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ από τον Townshend στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, το 1763 ο J. Hadley ξετύλιξε μια μούμια από τις συλλογές του Royal Society και εν συνεχεία, η πρώτη συστηματική συγκριτική μελέτη των αιγυπτιακών μουμιών στη Βρετανία διεξήχθη από τον Γερμανό γιατρό J.F. Blume.⁶³³

Ο Νόμος της Ανατομίας του 1832 και οι μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για το νεκρό σώμα που σημείωσε (ότι τα νεκρά σώματα, και όχι τα ζωντανά, θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για να επιτευχθεί η επιδεξιότητα στη χειρουργική), δημιούργησαν ένα άλλο πλαίσιο για την αιγυπτιακή μούμια, η οποία από εξωτικό και ανεξερεύνητο αντικείμενο έγινε αντικείμενο πρακτικής μελέτης από τους ερευνητές της εποχής.⁶³⁴ Η ταρίχευση και η μουμιοποίηση ενός

⁶²⁹ Jeziorska 2008, 87; Rühli 2015, 7; Cosmacini and Piacentini 2008, 2.

⁶³⁰ Moshenska 2014, 455.

⁶³¹ Lambert-Zazulak et al. 2003, 226.

⁶³² Aufderheide 2003, 9. Οι αιγυπτιακές εκστρατείες του Ναπολέοντα από το 1798 έως το 1801 πυροδότησαν μια ταχεία ανάπτυξη του λαϊκού και ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για την Αίγυπτο, με βάση εν μέρει τις δημοσιεύσεις του πολύτομου *Description de l'Egypte* που συντάχθηκε από τους περίπου 160 μελετητές ή σοφούς που συνόδευαν τη στρατιωτική αποστολή.

⁶³³ Moshenska 2014, 456.

⁶³⁴ Burrows 2019, 38-39, 43. Ο νόμος επέτρεπε τη χρήση «αζήτητων» φτωχών από πτωχοκομεία και νοσοκομεία, ως υλικά ανατομίας.

σώματος, που μοίρα του υπό φυσιολογικές συνθήκες είναι η σήψη, ήταν φυσικό να ενδιαφέρει του ερευνητές: με ποιες τεχνικές και ποια υλικά κατάφεραν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι να διατηρήσουν το σώμα; Το 1833, ο αιγυπτιολόγος John Davidson δημοσίευσε επίσημα τη μελέτη του και ευρήματα στο έργο του «*Embalming and Unrolling of a Mummy*». ⁶³⁵ Σημαντικό έργο άφησε και ο καθηγητής ανατομίας Thomas Pettigrew, ο οποίος στη μακρά καριέρα του, πραγματοποίησε σημαντικό αριθμό αυτοψιών μούμιας σε διάφορους χώρους και το σύγγραμμά του «*History of Egyptian Mummies*» θεωρείται ευρέως ως θεμελιώδες κείμενο στον κλάδο της Αιγυπτιολογίας. ⁶³⁶

Ο 20^{ος} αιώνας έφερε την επανάσταση στη μελέτη των μουμιών, χάρη στις νέες ιατρικές εφευρέσεις. Η έρευνα ξεκίνησε με μια δερματο-ιστολογική μελέτη σε δέρμα μούμιας και συνεχίστηκε με τη χρήση των νέο-ανακαλυφθέντων ακτινών X σε περίπου 300.000 μούμιες (κατά τον Dawson), από τον νεύρο-ανατόμο G.E. Smith ο οποίος συμπεριέλαβε τις μελέτες του για τις βασιλικές μούμιες στο έργο του «*The Royal Mummies*». Επιπλέον, ο Schmidt, διεξάγοντας χημικές εξετάσεις σε δέρμα μούμιας προσπάθησε να βρει αιμοσφαιρίνη. Ο χημικός A. Lucas, συνέβαλε στην Αιγυπτιολογία διεξάγοντας χημικές μελέτες για το νάτρον, που χρησιμοποιείτο στην ταρίχευση. Ο M.A. Ruffer, χρησιμοποιώντας ιστολογικές και μικροσκοπικές μεθόδους, ταυτοποίησε έναν αριθμό ασθενειών επάνω στις μούμιες, ανοίγοντας δρόμο για περαιτέρω μελέτη της ιστορίας των ασθενειών και των τρόπων αντιμετώπισής τους. ⁶³⁷ Η M. Murray εισήγαγε το πρώτο ερευνητικό πρόγραμμα για τη μελέτη μουμιών, στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ, το 1910. Το 1927, ο W. Dawson δημοσίευσε το έργο του «*Making a Mummy*». Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τη δεκαετία του 1970, η A.R. David επανεκκίνησε το ερευνητικό πρόγραμμα της M. Murray. ⁶³⁸ Οι έρευνες συνεχίζονται με την πολύτιμη βοήθεια της τεχνολογίας και πολλές επιστήμες ενώνουν τις δυνάμεις τους, ώστε οι πληροφορίες να προέρχονται από μια σφαιρική οπτική: ανθρωπολογική, ιστορική και ιατρική.

Κάνοντας αυτή τη μικρή επισκόπηση στο παρελθόν της Αιγυπτιολογίας δε μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι μούμιες κακομεταχειρίστηκαν σε πολλαπλά επίπεδα από τους εμπόρους, τους διακινητές και από τους επίδοξους «ιδιοκτήτες» τους. Η απόκτηση των μουμιών δε γινόταν πάντα με νόμιμες διαδικασίες και άδειες, αλλά πολλές φορές πωλούνταν από επιτήδειους και μεταφέρονταν μαζικά στην Ευρώπη. Το γεγονός αυτό οδηγούσε σε

---

⁶³⁵ Aufderheide 2003, 9.

⁶³⁶ Moshenska 2014, 459; David 2008, 3.

⁶³⁷ David 2008, 3.

⁶³⁸ Aufderheide 2003, 11-19.

αλλοιώσεις με τη δημιουργία υγρασίας και τη χαλάρωση των περιτυλίξεων. Επιπλέον, το ξετύλιγμά τους και ο κατακερματισμός τους αποτέλεσε κυρίως θέαμα και ευκαιρία απόκτησης κύρους από ευγενείς και γιατρούς της εκάστοτε εποχής, παρά αντικείμενο ανθρωπολογικών μελετών. Έτσι, οι περασμένοι αιώνες συνέβαλλαν στην αλλοίωση ενός κομματιού της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς που μας έχει χαρίσει η αρχαία Αίγυπτος. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μια μούμια υπέστη καταστροφές «χάριν της επιστήμης», με τρανό παράδειγμα τον H. Carter και την ομάδα του που δημιούργησαν μόνιμες βλάβες στη μούμια του Τουταγχαμών.⁶³⁹ Εδώ, μαζί με την καταστροφή του πολύτιμου αρχαιολογικού υλικού, έρχεται και το ζήτημα της διατάραξης του νεκρού και της καταστροφής υπολειμμάτων που κάποτε αποτελούσαν έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο. Είναι ηθικά θεμιτό να χειραγωγούμε ένα σώμα ή μέρος του που αποτελούσε τη φυσιολογική ουσία ενός υποκειμένου με αξιοπρέπεια; Και ειδικά «εν αγνοία» του;

Στη σύγχρονη Βιοϊατρική επιστήμη, τα ζητήματα ηθικής είναι πρωταρχικής σημασίας: για κλινικές μελέτες, καθώς και για τα σύνθετα ζητήματα του τρόπου αντιμετώπισης των σύγχρονων πτωμάτων, όπως προγράμματα δωρεάς σώματος ή δημόσιες εκθέσεις ανατομίας, υπάρχουν κατευθυντήριες γραμμές ηθικής ή τουλάχιστον ζωνχές κοινωνικο-πολιτιστικές δημόσιες συζητήσεις. Σύμφωνα με τις αρχές της ηθικής της Βιοϊατρικής που αναπτύχθηκαν από τους Beauchamp και Childress, η σωματική ακεραιότητα ως ακεραιότητα προσανατολισμένη στον άνθρωπο μπορεί να ερμηνευτεί περαιτέρω σε σχέση με: τη βιολογική ολότητα, τη βιοματική ολότητα, την ακέραια ολότητα και την απαραβίαστη ολότητα.⁶⁴⁰ Παρά το μεγάλο ενδιαφέρον της ανθρωπότητας για τις αιγυπτιακές μούμιες, ελάχιστες συζητήσεις σχετικά με τον τρόπο γενικής μεταχείρισης αυτών των αρχαίων σωμάτων μπορούν να βρεθούν σε δημόσιες συζητήσεις. Ένας τέτοιος δημόσιος διάλογος προέκυψε το 1980 όταν ο Αιγύπτιος πρόεδρος Anwar el-Sadat διέταξε το κλείσιμο της αίθουσας έκθεσης Royal Mummy στο Αιγυπτιακό Μουσείο στο Κάιρο για λόγους θρησκευτικής ηθικής.⁶⁴¹

Το να πιστεύουμε ότι οι άνθρωποι έχουν αξιοπρέπεια συνεπάγεται την παραδοχή ότι τα ανθρώπινα όντα αξίζουν κάποια ηθική υπόσταση που πρέπει να διασφαλίζεται άνευ όρων. Αυτή η ιδέα—ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι έχουν μια σειρά δικαιωμάτων που τους εμποδίζει να αντιμετωπίζονται ως απλά «πράγματα», επειδή αποτελούν σκοπό και όχι μέσο—είναι ο πυρήνας της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Γενική Συνέλευση

⁶³⁹ Hawass and Saleem 2016, 104; Bucaille 1987, 36.

⁶⁴⁰ Kaufmann and Rühli 2010, 611.

⁶⁴¹ Kaufmann and Rühli 2010, 608.

των Ηνωμένων Εθνών 1948). Αυτό περιλαμβάνεται ρητά στο Προοίμιό του καθώς και στο Άρθρο 1: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι σε αξιοπρέπεια και δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση και πρέπει να ενεργούν ο ένας προς τον άλλον με πνεύμα αδελφοσύνης».⁶⁴² Ωστόσο, παρόλο που τα ανθρώπινα δικαιώματα μάς προσφέρουν έναν υποτυπώδη ηθικό οδηγό για να δικαιολογήσουμε διεθνώς τις δημόσιες πολιτικές, υπάρχει ένα ερώτημα που ξεφεύγει από την κάλυψή τους και για το οποίο λίγα έχουν γραφτεί: τα δικαιώματα των νεκρών. Ενώ τα ανθρώπινα δικαιώματα επεκτείνουν την προστασία τους σε άτομα ως υποκείμενα των καθολικών δικαιωμάτων, αυτό ισχύει για τα ζωντανά ανθρώπινα όντα, αλλά παραβλέπει το ερώτημα του τι συμβαίνει στους ανθρώπους όταν πεθαίνουν. Έχουν οι νεκροί δικαιώματα; Και αν ναι, τι είδους δικαιώματα και με ποιους περιορισμούς;

Ο θάνατος είναι το βιολογικό συμβάν που σημαίνει το τέλος της ισορροπημένης βιολογικής κατάστασης που είναι εγγενής στους ζωντανούς οργανισμούς. Στην ουσία, ο θάνατος είναι μια κατάσταση που χωρίζει τα σώματα σε άβιους και έμβιους οργανισμούς, οι τελευταίοι από τους οποίους εξακολουθούν να επιτελούν μεταβολικές λειτουργίες με την πάροδο του χρόνου. Η αποσύνθεση ενός άβιου οργανισμού είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας που τον μετατρέπει σε διαφορετικό τύπο οργανισμού ή με λίγα λόγια σε απλούστερη ύλη. Ωστόσο, το σώμα σπάνια εξαλείφεται πλήρως κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, λόγω διαφόρων παραγόντων όπως τα έντομα, τα βακτήρια και το περιβάλλον στο οποίο είναι θαμμένο.

Ο θάνατος είναι το βιολογικό συμβάν που σημαίνει το τέλος της ισορροπημένης βιολογικής κατάστασης που είναι εγγενής στους ζωντανούς οργανισμούς. Στην ουσία είναι, ο θάνατος, είναι μια κατάσταση που χωρίζει τα σώματα σε πτώματα και οργανισμούς, οι τελευταίοι από τους οποίους εξακολουθούν να επιτελούν μεταβολικές λειτουργίες με την πάροδο του χρόνου. Η αποσύνθεση ενός πτώματος είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας που το μετατρέπει σε διαφορετικό τύπο οργανισμού ή απλούστερη ύλη. Ωστόσο, το σώμα σπάνια εξαλείφεται πλήρως κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας, λόγω διαφόρων παραγόντων όπως η εντομολογία, τα βακτήρια και το περιβάλλον στο οποίο είναι θαμμένο. Η έννοια της αξιοπρέπειας χωρίζεται σε δύο επίπεδα ανάλυσης, όταν πρόκειται για τον θάνατο: την αξιοπρέπεια των νεκρών ως ατόμων που κάποτε είχαν μια ζωή με φυσικές και άυλες πτυχές και την αξιοπρέπεια των νεκρών ως φυσικών οντοτήτων που αξίζουν σεβασμού. Όταν μιλάμε για αξιοπρέπεια στη φιλοσοφική σφαίρα, αναφερόμαστε σε μια

---

⁶⁴² Palop and Currás 2019.

αυτόνομη ικανότητα που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο ως υποκείμενο με θέληση, δηλαδή ένα ον ικανό να έχει επιθυμίες και βουλήσεις που μπορούν να δικαιολογούν τις πράξεις του. Αυτή η διάκριση είναι σημαντική όταν απαντάμε σε ηθικά ερωτήματα στην αρχαιολογία και την ανθρωπολογία.

Αν και ένα υλικό σώμα μπορεί να είναι αδρανές επειδή η ζωή το έχει εγκαταλείψει, το υποκείμενο δεν έχει εξαφανιστεί εντελώς, αλλά επιβιώνει στη μνήμη. Πράγματι, οι αναμνήσεις, αποτελούν μέρος της ουσίας τους και, ως εκ τούτου, θα πρέπει να θεωρούνται ως αξίες σεβασμού. Αυτό αφορούσε σε μεγάλο βαθμό τους αρχαίους Αιγυπτίους των οποίων οι πεποιθήσεις ήταν «να θυμόμαστε τον νεκρό μετά θάνατον, ώστε να μην επέλθει ο δεύτερος θάνατος».⁶⁴³ Η ζημιά που συμβαίνει στη μνήμη κάποιου στο μέλλον είναι διαβρωτική, ακόμα κι αν δεν είναι πια στη ζωή. Ο τρόπος με τον οποίο ο Scarre ερμηνεύει την έννοια της αξιοπρέπειας κατανοεί ότι, όπως τα ζωντανά όντα έχουν συμφέροντα, έτσι θα τα είχαν και οι νεκροί, αν μπορούσαν. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ζωντανό υποκείμενο δεν θα ήθελε να συκοφαντηθεί στο μέλλον, αλλά ότι η μνήμη του θα παραμείνει ανέπαφη και σεβαστή με αξιοπρεπή τρόπο. Ομοίως, αυτή η υπόθεση μπορεί να εφαρμοστεί στα υλικά υπολείμματα του ανθρώπου. Είναι κατανοητό ότι ένας άνθρωπος θα ήθελε τα λείψανά τους να αντιμετωπίζονται με αξιοπρεπή τρόπο και να μην χρησιμοποιούνται για ετερογενείς σκοπούς, πέρα από την αιώνια ανάπαυση.⁶⁴⁴

Όσον αφορά τη διαχείριση των ανθρώπινων λειψάνων βρίσκουμε διαφορετικές οπτικές γωνίες ανάλογα με το ακαδημαϊκό σχολείο ή τη χώρα, καθώς δεν υπάρχει συναίνεση σχετικά με αυτό το θέμα εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας. Μια κοινωνιολογική μελέτη που πραγματοποιήθηκε από τον Rajala , διερευνώντας τις απόψεις των αρχαιολόγων για τις ανασκαφές τους σε μια προ-ρωμαϊκή νεκρόπολη στην Ιταλία, δείχνει ότι η τυπική θέση των αρχαιολόγων προς τον θάνατο, ως αντικείμενο μελέτης είναι ουδέτερη, και τα ανθρώπινα υπολείμματα θεωρούνται μη ανθρωποποιημένο βιολογικό υλικό. Ωστόσο, αυτά τα αποτελέσματα έρχονται σε αντίθεση με αυτά που λαμβάνονται στην Αγγλία, όπου οι προσεγγίσεις στο αντικείμενο της μελέτης ανταποκρίνονται σε μια μεγαλύτερη τάση εξανθρωπισμού των υπολειμμάτων, γεγονός που οδηγεί σε μεγαλύτερη ανησυχία για τη συγκεκριμένη μεταχείριση που παρέχεται στο ανθρώπινο υλικό.⁶⁴⁵ Υπό το πρίσμα του ηθικού συλλογισμού, η συζήτηση για την έρευνα σχετικά με την αρχαία μούμια μπορεί να έχει δύο αντικρουόμενες θέσεις: αφενός, το δικαίωμα της ακεραιότητας, συμπεριλαμβανομένου του

⁶⁴³ Kaufmann and Rühli 2010, 609.

⁶⁴⁴ Palop and Currás 2019.

⁶⁴⁵ Palop and Currás 2019.

δικαιώματος της ηρεμίας για τον αποθανόντα και αφετέρου, υπάρχει η σημασία της προόδου της γνώσης και της προσωπικής προόδου του ερευνητή που συμβάλλει σε μια τέτοια πρόοδο. Για τον Scarre, η μεταχείριση των ανθρώπινων λειψάνων χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το ποιοι ήταν, δείχνει ασέβεια προς αυτά τα ζωντανά άτομα και προς την ίδια την ανθρωπότητα.⁶⁴⁶ Η τρέχουσα έρευνα για τις μούμιες εξαρτάται από τη χρήση σύγχρονων τεχνολογιών. Τέτοιες τεχνολογίες διαφέρουν ως προς τον βαθμό επεμβατικότητάς τους. Συχνά, οι εντελώς μη επεμβατικές εξετάσεις αποκαλύπτουν μικρότερο βαθμό επιστημονικών αποδείξεων και, ως εκ τούτου, γίνονται λιγότερο σεβαστές στην επιστημονική κοινότητα. Οι επεμβατικές διαδικασίες είναι σαφώς πιο λεπτομερείς και, εκτός του ότι μας παρέχουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης, συχνά επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα των μη επεμβατικών διαδικασιών. Πάντως, όσο πιο επεμβατική είναι μια τεχνολογία τόσο περισσότερο βλάπτει την έννοια της ολότητας της μούμιας.⁶⁴⁷ Εάν θέλουμε να πάρουμε εξ' ολοκλήρου τη θέση υπέρ της επιστήμης, πρέπει να αναλογιστούμε την πρόοδο και τις γνώσεις που έχουμε αποκτήσει για την ανθρωπότητα, χάρη στις μούμιες. Τα φάσματα είναι πολλά: από πολιτιστικής άποψης, μάθαμε για τις ταφικές και λατρευτικές τελετουργίες συνδέοντάς τις με τις σύγχρονες. Μάθαμε για τις ανθρώπινες δυνατότητες και τις γνώσεις γύρω από την ανατομία, τη βοτανολογία, την ιατρική, τη φιλοσοφία. Και φυσικά, αποκτήσαμε δεδομένα ασθενειών που ταλαιπωρούσαν και ταλαιπωρούν την ανθρωπότητα, οι μούμιες συνέβαλλαν στην πρόοδο της ιατρικής, της ανατομίας, της φαρμακευτικής, της βιοχημείας, δίνοντας εικόνες και απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα.

Πρόσφατα, και σύμφωνα με τη Διακήρυξη των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του 1978, η Ευρωπαϊκή Ένωση Αρχαιολόγων (European Association of Archaeologists) υιοθέτησε ορισμένες αρχές τις οποίες οι αρχαιολόγοι οφείλουν να ακολουθήσουν, ως προς τη διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων:⁶⁴⁸

- Τα άτομα γεννιούνται ίσα σε αξιοπρέπεια και δικαιώματα και όλα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ανθρωπότητας.
- Οι Ευρωπαίοι αρχαιολόγοι που διεξάγουν έρευνα σε μη ευρωπαϊκά ανθρώπινα λείψανα θα πρέπει να γνωρίζουν ότι η άποψη των ιθαγενών κοινοτήτων σε ορισμένα κράτη μπορεί να είναι ότι τα λείψανα όλων των ανθρώπων θεωρούνται πρόγονοι.

---

⁶⁴⁶ Palop and Currás 2019.

⁶⁴⁷ Lambert-Zazulak et al. 2003, 236.

⁶⁴⁸ Frieman and Kamash 2023.

- Εάν συλλέγονται δείγματα από ανθρώπινα υπολείμματα για έρευνα DNA, τα εργαστήρια πρέπει να έχουν εκ των προτέρων κατευθυντήριες γραμμές σχετικά με τον έλεγχο των δεδομένων. Για παράδειγμα, τα ιθαγενή έθνη και κοινότητες ενδέχεται να μην εγκρίνουν την έρευνα DNA εάν τα δείγματα πρόκειται να διατηρηθούν σε συγκριτικές βιβλιοθήκες DNA για περαιτέρω έρευνα και δημοσίευση χωρίς ειδοποίηση ή συναίνεση.
- Η αξιοπρεπής μεταχείριση και η σωστή συντήρηση των ανθρώπινων λειψάνων στην αρχαιολογική έρευνα θα πρέπει να περιλαμβάνει την ασφαλή αποθήκευση του υλικού σε ειδικό χώρο του αρχείου ή σε εγκατάσταση που προορίζεται αποκλειστικά για ανθρώπινα λείψανα. Η εξέταση μετά την ανασκαφή και η δειγματοληψία ανθρώπινων υπολειμμάτων θα πρέπει να πραγματοποιούνται εντός της καθορισμένης περιοχής.
- Η αξιοπρεπής μεταχείριση και η σωστή συντήρηση των ανθρώπινων λειψάνων στην αρχαιολογική διδασκαλία και εκπαίδευση θα πρέπει να περιλαμβάνει τον περιορισμό του χειρισμού των υπολειμμάτων στη μετά-ανασκαφική ανάλυση του συνόλου. Προκειμένου να αποφευχθεί ο επαναλαμβανόμενος χειρισμός των λειψάνων που έχουν εκταφεί, οι διδακτικές συλλογές θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, τρισδιάστατα εκτυπωμένα αντίγραφα αρχαιολογικών ανθρώπινων λειψάνων και εικονικά συστήματα διδασκαλίας ανατομίας και παθολογίας.
- Η ΕΕΑ συνιστά ότι τα κατάλοιπα στα μουσεία πρέπει να εκτίθενται με αξιοπρεπή τρόπο και να εμφανίζονται μόνο σε περιπτώσεις όπου η πραγματική έκθεση φυσικών αντικειμένων θεωρείται απαραίτητη για την κατανόηση της αρχαιολογικής αφήγησης. Τα πραγματικά ανθρώπινα λείψανα μπορούν να αντικατασταθούν με αντίγραφα (με σαφή σήμανση ως τέτοια).

Εκτός από την Ευρώπη, και η Αμερική έχει υιοθετήσει ορισμένες αρχές για τη διαχείριση των ανθρώπινων κατάλοιπων μέσα από την επίσημη ανακοίνωση που εξέδωσε η Αμερικανική Αρχαιολογική Εταιρεία (Society for American Archaeology) το 2021.⁶⁴⁹

- Η εργασία με ανθρώπινα λείψανα είναι προνόμιο, όχι δικαίωμα. Οι αρχαιολόγοι πρέπει να προσεγγίσουν την εργασία με ανθρώπινα λείψανα από την προοπτική της ηθικής διαχείρισης, με ευθύνη και ισότητα, και όχι από την προοπτική της ιδιοκτησίας ή της αποκλειστικότητας. Οι εργασίες που αφορούν ανθρώπινα λείψανα πρέπει να σέβονται τις απόψεις και τα συμφέροντα των απογόνων κοινότητες, συνδεδεμένες ομάδες και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη. Οποιαδήποτε εργασία που αφορά ανθρώπινα

⁶⁴⁹ Society for American Archaeology 2021.

λείψανα θα πρέπει να σέβεται τις απόψεις και τα συμφέροντα των απογόνων, των συνδεδεμένων ομάδων και άλλων ενδιαφερομένων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτό μπορεί να σημαίνει ότι η εργασία δεν πρέπει να γίνει εκτός εάν απαιτείται από το νόμο.

- Τα ανθρώπινα λείψανα πρέπει να αντιμετωπίζονται με αξιοπρέπεια και σεβασμό. Τα ανθρώπινα λείψανα αξίζουν την αξιοπρέπεια και τον σεβασμό που παρέχεται στους ζωντανούς ανθρώπους. Αυτή η αρχή ισχύει για όλα τα ανθρώπινα λείψανα, ανεξαρτήτως εθνικότητας, φύλου, ηλικίας, θρησκείας, εθνότητας, κοινωνικοοικονομικής κατάστασης, πολιτιστικής παράδοσης, μορφής ταφής, κατάστασης λειψάνων ή περιστάσεων απόκτησης.
- Οι αρχαιολόγοι πρέπει να συμβουλευούνται, να συνεργάζονται και να λαμβάνουν συγκατάθεση όταν εργάζονται με ανθρώπινα λείψανα. Σε κάθε στάδιο της εργασίας με ανθρώπινα λείψανα, οι αρχαιολόγοι θα πρέπει να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια για να συμβουλευτούν, να συνεργαστούν και να διατηρήσουν την επικοινωνία με κοινότητες απογόνων, συνδεδεμένες ομάδες και άλλους ενδιαφερόμενους φορείς. Οι αρχαιολόγοι θα πρέπει να διαβουλεύονται και να συνεργάζονται όσο το δυνατόν ευρύτερα, έχοντας κατά νου ότι μπορεί να υπάρχουν κοινότητες απογόνων, συνδεδεμένες ομάδες και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη των οποίων τα συμφέροντα δεν έχουν προηγουμένως αναγνωριστεί. Οι αρχαιολόγοι θα πρέπει να επιδιώκουν να λάβουν τη συναίνεση από κοινότητες απογόνων, συνδεδεμένες ομάδες και άλλους ενδιαφερόμενους φορείς για οποιαδήποτε εργασία που αφορά ανθρώπινα λείψανα.
- Είναι ευθύνη του αρχαιολόγου να κατανοήσει και να συμμορφωθεί με την ισχύουσα νομοθεσία. Κάθε χώρα έχει τους δικούς της νόμους και συνθήκες που σχετίζονται με την εργασία με ανθρώπινα λείψανα. Οι αρχαιολόγοι θα πρέπει να αναγνωρίσουν τις μοναδικές νομικές ευθύνες που περιβάλλουν την κυρίαρχη εξουσία των αυτόχθονων εθνών όπως καθορίζονται μέσω συνθηκών, δικαστικών υποθέσεων και νόμου. Οι νομικές υποχρεώσεις ορίζουν ένα ελάχιστο όριο για την εργασία με ανθρώπινα λείψανα, αλλά οι ηθικές υποχρεώσεις μπορεί να υπερβαίνουν το γράμμα του νόμου.
- Οι αρχαιολόγοι πρέπει να ακολουθούν τις βέλτιστες πρακτικές και να τηρούν τα υψηλότερα ηθικά πρότυπα όταν εργάζονται με ανθρώπινα λείψανα. Όλες οι εργασίες με ανθρώπινα λείψανα πρέπει να γίνονται από άτομα με τα κατάλληλα προσόντα και εκπαίδευση. Οι μαθητές πρέπει να επιβλέπονται προσεκτικά από έμπειρο και

κατάλληλα εκπαιδευμένο προσωπικό. Οι αρχαιολόγοι πρέπει να είναι διαφανείς σχετικά με τις πηγές χρηματοδότησης και να επιδιώκουν να αποφεύγουν συγκρούσεις συμφερόντων, παραβιάσεις του απορρήτου ή άλλη βλάβη κατά τη διάρκεια της εργασίας τους και σε οποιαδήποτε μεταγενέστερη αρχειοθέτηση και χρήση των δεδομένων.

Τέλος, η ΑΑΕ ενθαρρύνει τα μέλη του και τα συνδεδεμένα με αυτά ιδρύματα να αναπτύξουν λεπτομερείς πολιτικές και διαδικασίες για τη θεραπεία ανθρώπινων υπολειμμάτων κατά τη διάρκεια ανασκαφών, εργαστηριακής έρευνας, διδασκαλίας, επιμέλειας, έκθεσης και δημοσίευσης, ακόμα κι αν δεν αναμένουν να συναντήσουν ανθρώπινα λείψανα.

Η τρέχουσα έρευνα για τις μούμιες εξαρτάται από τη χρήση σύγχρονων τεχνολογιών. Τέτοιες τεχνολογίες διαφέρουν ως προς τον βαθμό επεμβατικότητάς τους. Συχνά, οι εντελώς μη επεμβατικές εξετάσεις αποκαλύπτουν μικρότερο βαθμό επιστημονικών αποδείξεων και, ως εκ τούτου, γίνονται λιγότερο σεβαστές στην επιστημονική κοινότητα. Οι επεμβατικές διαδικασίες είναι σαφώς πιο λεπτομερείς και, εκτός του ότι μας παρέχουν μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης, συχνά επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα των μη επεμβατικών διαδικασιών. Επειδή το θέμα της ηθικής προβληματίζει και επηρεάζει τους σύγχρονους επιστήμονες, γίνεται προσπάθεια μετριασμού της εξαγωγής ιστολογικού υλικού από τις μούμιες. Το πρόγραμμα «the International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank», που ξεκίνησε στο Μάντσεστερ της Αγγλίας το 1979, έχει βοηθήσει πολύ αυτή την προσπάθεια.⁶⁵⁰ Αυτή η παγκόσμια τράπεζα, που ανέφερα ξεχωριστά στην εργασία μου, δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να αποκτούν εύκολη πρόσβαση σε υλικό και δεδομένα, χωρίς να χρειάζεται να εξαγάγουν περαιτέρω δείγμα. Έτσι, ελαχιστοποιείται η χρήση καταστροφικών μεθόδων έρευνας.⁶⁵¹ Εάν θέλουμε να πάρουμε εξ' ολοκλήρου τη θέση υπέρ της επιστήμης, πρέπει να αναλογιστούμε την πρόοδο και τις γνώσεις που έχουμε αποκτήσει για το παρελθόν και το μέλλον της ανθρωπότητας σε πολλαπλά επίπεδα, χάρη στις μούμιες.⁶⁵² Τα επίπεδα είναι πολλά: από πολιτιστικής άποψης, μάθαμε για τις ταφικές και λατρευτικές τελετουργίες συνδέοντάς τις με τις σύγχρονες.⁶⁵³ Μάθαμε για τις ανθρώπινες δυνατότητες και τις γνώσεις γύρω από την ανατομία, τη βοτανολογία, την ιατρική, τη φιλοσοφία. Και φυσικά, αποκτήσαμε δεδομένα ασθενειών που ταλαιπωρούσαν και

---

⁶⁵⁰ Βλ. σελ. 110.

⁶⁵¹ Lambert-Zazulak et al. 2003, 236.

⁶⁵² Cosmacini and Piacentini 2008, 3.

⁶⁵³ David 2008, 17.

ταλαιπωρούν την ανθρωπότητα. Οι μούμιες συνέβαλλαν στην πρόοδο της ιατρικής, της ανατομίας, της φαρμακευτικής, της βιοχημείας, δίνοντας εικόνες και απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα.

Η συγκεκριμένη συζήτηση για το αν και εάν ναι πώς να εξεταστούν οι αρχαίες μούμιες αποτελεί μια μεγάλη διαμάχη. Πρέπει να γνωρίζει κανείς πλήρως ότι το ζήτημα του τρόπου αποθήκευσης και ανάλυσης των αρχαίων μουμιών και του τρόπου επικοινωνίας των αντίστοιχων ερευνητικών αποτελεσμάτων με ηθικά κατάλληλο τρόπο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα τρέχοντα τοπικά ηθικά πλαίσια και την κουλτούρα. Οποιαδήποτε προσπάθεια αξιολόγησης του βέλτιστου συμφέροντος για μακροχρόνια νεκρούς θα είναι πάντα ελλιπής, καθώς από τη μία, δε μπορούμε να έχουμε τη «συγκατάθεση» της μούμιας, από την άλλη η συμβολή της στην ανθρωπότητα, μέσω της έρευνας, είναι τεράστια και άξια αναφοράς. Τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτά τα άτομα δε θα μπορούσαν να κατανοήσουν την έννοια των δυνατοτήτων της σύγχρονης τεχνολογικής έρευνας, αλλά δεν γνώριζαν επίσης την όλη έννοια της σύγχρονης επιστήμης γενικά όπως και τις ανάγκες και τις ηθικές βάσεις της.⁶⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να είμαστε ευγνώμονες που έχουμε τη δυνατότητα να μελετάμε όλον αυτόν τον ανθρώπινο πλούτο και να τον διαχειριζόμαστε πάντα με σεβασμό και με γνώμονα το συμφέρον της ανθρωπότητας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Η μουμιοποίηση ασκήθηκε στην αρχαία Αίγυπτο για μια περίοδο τριάντα και πλέον αιώνων με στόχο τη διατήρηση του σώματος από τη φθορά, καθώς και τη διατήρηση της προσωπικής ταυτότητας του ατόμου για τη μετά θάνατον ζωή. Αυτό, σε συνδυασμό με τις κατάλληλες ταφικές τελετουργίες, θα βοηθούσε στην εξασφάλιση της μεταμόρφωσης του νεκρού σε Άνκχ. Η αρχική της μορφή ξεκίνησε σε φυσικές συνθήκες γύρω στο 4500 π.Χ., όταν οι αιγύπτιοι έθαβαν τους νεκρούς τους απευθείας στην άμμο: η ζεστή άμμος σε συνδυασμό με τον ξηρό αέρα αφυδάτωναν το σώμα, αφήνοντας τον σκελετό με το δέρμα του. Η εύρεση φυσικά μουμιοποιημένων σωμάτων αποτέλεσε για εκείνους ένα σημάδι για τη συνέχεια της ζωής. Για τον λόγο αυτόν δεν υιοθέτησαν ποτέ τη μέθοδο της καύσης. Αργότερα, με την εισαγωγή των σαρκοφάγων και των τάφων, η μουμιοποίηση γινόταν πλέον τεχνητά. Ελάχιστα κείμενα της εποχής έχουν διασωθεί, μη μπορώντας να μας δώσουν μία πλήρη εικόνα για τη διαδικασία της ταρίχευσης. Κύριες πηγές πληροφοριών αποτελούν ο

---

⁶⁵⁴ Kaufmann and Rühli 2010, 612.

Ηρόδοτος, ο πάπυρος “Apis”, καθώς και ορισμένοι ταφικοί πάπυροι που έχουν διασωθεί. Υπήρχαν τριών ειδών ταριχεύσεις, ανάλογα με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση του ατόμου, όπως έχει αναφέρει ο Ηρόδοτος. Οι βασιλείς και οι λοιποί επιφανείς και πλούσιοι πολίτες γίνονταν δέκτες της πιο πολυτελούς μεταχείρισης, ενώ για τις μεσαίες και φτωχότερες τάξεις η μουμιοποίηση ήταν υποβαθμισμένη ή εκτελείτο σπάνια. Για τον λόγο αυτόν η κύρια πηγή υλικού και πληροφόρησης προέρχεται από τις βασιλικές μούμιες. Οι βασιλικές μούμιες που χρονολογούνται από τη 18^η έως την 20^η Δυναστεία ανήκουν στην εποχή της περίτεχνης και «κλασικής μουμιοποίησης».⁶⁵⁵

Κατά το Νέο Βασίλειο, όπου η Αίγυπτος μετατράπηκε σε αυτοκρατορία και κατείχε έναν τεράστιο πλούτο, η μουμιοποίηση δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς οι τάφοι γέμιζαν με αμέτρητα συμβολικά και τελετουργικά αντικείμενα που θα συνόδευαν τον νεκρό στη μεταμόρφωσή του. Μεγαλοπρεπείς τάφοι με τοιχογραφίες, πολλαπλές σαρκοφάγοι, νεκρικές μάσκες, κανοπικά αγγεία, αγαλματίδια, κοσμήματα, φυλαχτά και έπιπλα είναι κάποια από τα απαραίτητα τελετουργικά αντικείμενα. Αργότερα, οι πολιτικές και οικονομικές συγχίσεις, η έλλειψη πόρων και η φτώχεια οδήγησαν τους αιγύπτιους στην κλοπή των τελετουργικών αντικειμένων από τους τάφους των βασιλιάδων και των επιφανών. Η ανάγκη για την προστασία των νεκρών ανάγκασε τους ανωτέρους να συμβιβαστούν με λιτές ταφές, ώστε να μη γίνονται στόχος. Ο φόβος του δεύτερου θανάτου έφερε στο επίκεντρο τη μούμια η οποία έγινε ο ναός, ο τάφος, το πέρασμα στην αιώνια ζωή. Η σημασία της ανέπτυξε την ταρίχευση μέσα από χιλιαετίες πειραματισμών για να φτάσει στο απόγειό της στην 21^η Δυναστεία (Τρίτη Μεταβατική περίοδος) καθώς η χρήση της ήταν διττή: πρακτική και τελετουργική.

Ο εξαγνισμός λάμβανε μέρος στην τέντα του εξαγνισμού και γινόταν με ένα διάλυμα άλατος που είχε «θεικές ιδιότητες» για να επέλθει η κάθαρση. Από τελετουργικής άποψης ο εξαγνισμός προερχόταν από την αιγυπτιακή αντίληψη ότι ο θεός ήλιος γεννήθηκε μέσα από το υγρό χάος της Νουν και πως η εμφάνισή του στον ουρανό έγινε μετά από εξαγνισμό με νερό που τέλεσα ο Θωθ με τον Ώρο. Η ανθρώπινη ζωή ταυτίστηκε με το ταξίδι του ήλιου στον ουρανό για αυτό στον θάνατο ο νεκρός παίρνει τη θέση του ήλιου, ταξιδεύοντας στο Ντουάτ μέχρι να αναγεννηθεί. Από πρακτικής άποψης, ο εξαγνισμός ήταν πολύ σημαντικός ώστε να διατηρείται η σορός καθαρή και δροσερή από τις θερμές καιρικές συνθήκες.

Οι αρχαίοι αιγύπτιοι πίστευαν ότι η «ψυχή» συνδεόταν με την καρδιά και δεν έβλεπαν κανένα λόγο να διατηρήσουν τον εγκέφαλο. Η αφαίρεσή του κατά τη διάρκεια της μουμιοποίησης έγινε κοινή πρακτική στη 18^η Δυναστεία και κορυφώθηκε στην Πτολεμαϊκή

---

⁶⁵⁵ Hawass and Saleem 2016, 193.

περίοδο. Για την αφαίρεση του εγκεφάλου οι ταριχευτές χρησιμοποιούσαν διάφορα χάλκινα εργαλεία όπως τον γάντζο και τη σμίλη. Ο γάντζος εισερχόταν στο εσωτερικό του κρανίου είτε από τη ρινική κοιλότητα ή από το ινιακό τμήμα (στη βάση του εγκεφάλου) και σπανιότερα από την κόγχη του ματιού. Αφού περιστρεφαν τον γάντζο μέσα στο κρανίο, διέλυαν τον εγκέφαλο και στη συνέχεια καθάριζαν τα υπολείμματα στερεώνοντας λινούς επιδέσμους στην άκρη του γάντζου. Δεν έχουμε άμεσες γραπτές πηγές για την εξαγωγή του εγκεφάλου, όμως με βάση τα πειράματα των ερευνητών θεωρούμε ότι αυτή η διαδικασία βρίσκεται πιθανώς πιο κοντά στην πραγματικότητα. Μια εναλλακτική μέθοδος που έχει προταθεί έχει ως εξής: αφού οι ταριχευτές ακολουθούσαν τα ίδια πρώτα βήματα (σπάσιμο του ηθμοειδούς οστού για δημιουργία χώρου και διάσπαση του εγκεφάλου με τον γάντζο), τοποθετούσαν τη σορό σε πρόσθια θέση ώστε τα υπολείμματα του εγκεφάλου να «στραγγίξουν» μόνα τους. Η αφαίρεση του εγκεφάλου ήταν μια λεπτή και χρονοβόρα διαδικασία και σαφώς κόστιζε αρκετά, για αυτό αποτελούσε κομμάτι μόνο της ακριβής ταρίχευσης. Στις πιο οικονομικές επιλογές οι ταριχευτές έγχυναν ρητίνη μέσα στο κρανίο καθώς ήταν πάντα επιτακτική η παύση της σήψης.

Οι ταριχευτές πρέπει να είχαν συνειδητοποιήσει νωρίς στην ταρίχευση ότι αφαιρώντας τα εσωτερικά όργανα, το σώμα θα ήταν λιγότερο ευαίσθητο στη σήψη. Τα όργανα αφαιρούνταν προσεκτικά και ορισμένα αποθηκεύονταν αρχικά σε κανωπικά αγγεία και μετέπειτα επιστρέφονταν μέσα στο σώμα. Ο εκσπλαχνισμός ήταν μια διαδικασία όχι μόνο πρακτική αλλά και βαθιά τελετουργική. Η σορός τοποθετούνταν με προσανατολισμό βορρά-νότου καθώς τα όργανα έπρεπε να εξαχθούν από την ανατολική πλευρά ώστε να αναγεννηθούν. Η τομή γινόταν στα αριστερά του σώματος για να δηλώσει την αναγέννηση του σώματος και των σπλάχνων του αλλά ίσως και για το γεγονός πως μια παράδοση της Μέσης Ανατολής ήθελε το αριστερό χέρι να χρησιμοποιείται για τις ακάθαρτες δουλειές (όπως η ταρίχευση), ενώ το δεξί χέρι να διατηρείται καθαρό για τον φαγητό και τις κοινωνικές επαφές. Από όλα τα όργανα οι ταριχευτές διατηρούσαν σε κανωπικά αγγεία τους πνεύμονες, το συκώτι, το στομάχι και τα έντερα ως τα βασικά όργανα της αναπνοής και της πέψης, απαραίτητα για την επιβίωση, τα οποία ταύτιζαν με του Γιούς του Ώρου. Η καρδιά παρέμενε μέσα στο στέρνο καθώς ήταν το κέντρο της σκέψης και των συναισθημάτων. Από την Τρίτη Μεταβατική περίοδο, τα τέσσερα όργανα τοποθετούνταν σε λινά περιτυλίγματα και τοποθετούνταν μέσα στην κοιλότητα του σώματος. Στις λιγότερο λεπτομερείς ταρίχευσεις τα όργανα παρέμεναν μέσα στο σώμα και αφού εξαγνίζονταν, σφραγίζονταν με μεγάλη ποσότητα ρητίνης.

Η αποξήρανση αποτελούσε το πιο χρονοβόρο κομμάτι της ταρίχευσης καθώς διαρκούσε σαράντα ημέρες. Η σημασία του ήταν μεγάλη καθώς ο στόχος της αποξήρανσης ήταν να σταματήσει τη σήψη. Για να αφυδατώσουν το σώμα χρησιμοποιούσαν ντόπιο νάτρον, είτε σε ξηρή ή ως διάλυμα. Αφού τοποθετούσαν λινά πουγκιά νάτρου και πριονίδι μέσα στο σώμα, κάλυπταν και ολόκληρο το σώμα με αυτό. Ανάμεσα στο δέρμα και στο νάτρον τοποθετούσαν ένα λινό ύφασμα ώστε να μην έρχονται σε επαφή μεταξύ τους. Κάθε λίγες μέρες ανανέωναν το νάτρον.

Εκτός από τις περίτεχνες μεθόδους αφυδάτωσης, οι ταριχευτές (ειδικά από τις βασιλικές μούμιες που χρονολογούνται στο Νέο Βασίλειο) προορίζονταν να κάνουν το σώμα να μοιάζει όσο πιο ζωντανό γινόταν. Έτσι, στο στάδιο μετά την αφυδάτωση, οι ταριχευτές γέμιζαν το σώμα με υφάσματα, πριονίδι, άχυρα και λειχήνες ώστε να του δώσουν μια φυσικότητα. Η διαδικασία ξεκινούσε από το κρανίο προς τα κάτω. Για να δημιουργήσουν ένα ομοιόμορφο αποτέλεσμα, έκαναν διάσπαρτες τομές στο σώμα τις οποίες κάλυπταν με κερί και πρόπολη. Στο στάδιο αυτό τοποθετούσαν επάνω στο σώμα ένα φυλαχτό που ονομαζόταν ταριχευτική πλάκα. Η πλάκα είχε χαραγμένο επάνω της το μάτι Ώρου, για προστασία και ήταν κατασκευασμένη από κερί ή πηλό.

Τα αρωματικά έλαια αποτελούσαν τελετουργικά και μαγικά μείγματα τα οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με τους θεούς. Αρχικά ήταν επτά και στη συνέχεια έγιναν δέκα και κάθε ένα είχε το δικό του φιαλίδιο. Τελετουργικά, τα έλαια απέδιδαν στον νεκρό τη «θεϊκή οσμή» που στόχο είχε να προστατέψει τον νεκρό από τους δαίμονες στο ταξίδι του και να τον μεταμορφώσουν στον ίδιο τον θεό. Ορισμένα συστατικά των αρωματικών ελαίων αποτελούν το καστορέλαιο, το βάλαμο, το λινέλαιο, το ελαιόλαδο, το όπιο, ο κρόκος σαφράν, το σησαμέλαιο και το αμυγδαλέλαιο. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και οι ρητίνες, αφού ένας από τους ρόλους τους ήταν να αρωματίζουν το λείψανο. Με βάση μια μελέτη, κατά την οποία εξετάστηκαν προ-δυναστικές μούμιες και στις οποίες βρέθηκαν υπολείμματα ρητίνης, η ρητίνη πεύκου φαίνεται πως ξεκίνησε να χρησιμοποιείται γύρω στο 4500 π.Χ. Η κολλώδης μορφή των ρητινών τις έκανε κατάλληλες να κρατήσουν σταθερό το γέμισμα μέσα στο σώμα αλλά και να προστατέψουν το δέρμα από την υγρασία. Στο στάδιο του τυλίγματος οι ρητίνες κρατούσαν τους επιδέσμους και τα φυλαχτά στη θέση τους.

Η καλλιτεχνική ροπή της εποχής ήθελε τη μούμια να φαίνεται φυσική και ζωντανή. Οι Αιγύπτιοι στόλιζαν τις μούμιες με διάφορες τεχνικές και ανάλογα με τις ανάγκες τους, καθώς μετά την αποξήρανση ορισμένα χαρακτηριστικά χάνονταν. Συχνή ήταν η τοποθέτηση προσθετικών μαλλιών, περουκών ή ακόμη και η βαφή των μαλλιών με χέννα. Με χέννα

επιζωγράφιζαν και τα φρύδια τα οποία συνήθως χάνονταν στη διαδικασία της αποξήρανσης. Επίσης, επειδή το δέρμα και τα νύχια σκούραινταν, συνήθιζαν να τα βάφουν με κόκκινη ή κίτρινη χρωστική. Σε περιπτώσεις όπου το δέρμα είχε ανοίξει λόγω της μεγάλης ποσότητας γέμισης ή της αποξήρανσης, επιδιόρθωναν τις δερματικές βλάβες τοποθετώντας δέρματα ζώων. Όταν κάποιο μέλος του σώματος έλειπε, τοποθετούσαν προσθετικό από ξύλο ή πηλό. Τέλος, στις κόγχες των ματιών τοποθετούσαν είτε κρεμμύδια ή βότσαλα. Η πρακτική αυτή βασιζόταν στις κοσμολογικές τους θεωρίες και στις ταφικές πρακτικές.

Το τύλιγμα αποτελούσε το ιερότερο στάδιο της ταρίχευσης διότι τα λινά υφάσματα, με τα οποία τύλιγαν το σώμα, προέρχονταν από τις τελετουργίες αναγέννησης που διεξάγονταν στους ναούς. Επίσης, σε αυτό το στάδιο οι ιερείς τοποθετούσαν κοσμήματα, φυλαχτά και ζωγραφισμένα υφάσματα επάνω στη μούμια, για προστασία. Τα λινά υφάσματα ήταν διαφόρων κατηγοριών, ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική θέση του κάθε Αιγύπτιου. Πολλές φορές τα υφάσματα έφεραν ζωγραφισμένα σύμβολα, σκηνές από τη Βίβλο των Νεκρών και θεότητες. Κάθε άκρο τυλίγονταν ξεχωριστά και για κάθε ένα διάβαζαν ξεχωριστά ξόρκια. Στην Τρίτη Μεταβατική περίοδο το τύλιγμα της μούμιας γινόταν στο σχήμα «8». Κατά την άποψή μου το σύμβολο ενδέχεται να προέρχεται από την επαφή των Αιγυπτίων με του «λαούς της θάλασσας» και συγκεκριμένα τους Μινωίτες, στην τέχνη των οποίων υπάρχει η οκτώσχημη ασπίδα. Επίσης, ο συγκεκριμένος τρόπος τύλιξης σαφώς διατηρούσε το σώμα σφιχτά δεμένο και τα φυλαχτά προστατευμένα. Η μούμια βρέθηκε στο επίκεντρο των νεκρικών τελετουργιών και μετατράπηκε σε ναό, σαρκοφάγο και τάφο. Η ταρίχευση και μετέπειτα μελέτη του MUMAB, ενός άνδρα δότη, από τους Brier και Wade αποτέλεσε σημαντική πηγή πληροφοριών για τα στάδια και τα υλικά της ταρίχευσης στη σύγχρονη έρευνα.

Η σύγχρονη τεχνολογία έφερε επανάσταση στην Αιγυπτιολογία. Πολυάριθμοι επιστημονικοί κλάδοι όπως η Ιατρική, η Βιοχημεία, η Ιατροδικαστική, η Ανθρωπολογία, η Φαρμακευτική βοήθησαν στην μελέτη των μουμιών. Πολλές διαγνωστικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται επάνω στις μούμιες για τη συλλογή δεδομένων. Αυτές χωρίζονται σε μη επεμβατικές και σε επεμβατικές. Στις μη επεμβατικές μεθόδους ανήκουν η ακτινογραφία, η ακτινοσκόπηση, η αξονική τομογραφία, η μαγνητική τομογραφία και η ενδοσκόπηση. Στις επεμβατικές μεθόδους ανήκουν η αυτοψία και η ιστολογία. Η χρήση των διαγνωστικών μεθόδων, ιδιαίτερα η παλαιοπαθολογία, έχουν φέρει στο φως αναρίθμητα στοιχεία που μας βοηθούν στη βαθύτερη κατανόηση των μουμιών, όπως για παράδειγμα την ηλικία, το φύλο, τη διατροφή και τον τρόπο που πέθαναν. Η επανυδάτωση των αποξηραμένων ιστών βοήθησε

τη μικροσκοπία και τη χρήση της ανοσοενζυμικής μεθόδου ELISA για τη διάγνωση ασθενειών. Η λήψη aDNA από εναπομείναντες ιστούς και οστά είναι μια σχετικά νέα μέθοδος και η δυσκολία εφαρμογής της έγκειται στο γεγονός ότι λόγω της ταρίχευσης το DNA στις μούμιες καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς. Εκεί όπου υπάρχει το DNA, η εξαγωγή του είναι εύκολη και η μοριακή ανάλυσή του ξεκλειδώνει πολλά ιατρικά φάσματα. Εκτός από τη διάγνωση παθογενειών και λοιπών χαρακτηριστικών, η αξονική τομογραφία και η ιστολογία βοήθησαν τους ερευνητές να αποκαλύψουν τα στάδια και τα υλικά της ταρίχευσης, συμβάλλοντας στην απόκτηση μιας ολοκληρωμένης εικόνας ως προς τις πρακτικές και τα υλικά της.

Οι αρχαίες ασθένειες βρέθηκαν στο επίκεντρο πολλών ερευνών, καθώς πολλές από αυτές συνεχίζουν να μαστιζουν την ανθρωπότητα και η παρακολούθησή τους στο βάθος αιώνων ενδέχεται να βοηθήσει στην εξάλειψή τους. Εξαιτίας των καιρικών συνθηκών της Αιγύπτου, της οργάνωσης της ζωής δίπλα στον Νείλο και του χαμηλού επιπέδου διαβίωσης, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι έπασχαν από ποικίλες ασθένειες. Αυτές χωρίζονται σε ορισμένες κατηγορίες: Λοιμώξεις από ιούς και βακτήρια, παρασιτικές λοιμώξεις, καρδιοπάθειες, διάφορες σκελετικές και οδοντικές παθήσεις και καρκίνο. Συχνές ήταν και οι κληρονομικές ασθένειες, καθώς και οι γενετικές ανωμαλίες λόγω της δημιουργίας απογόνων από συγγενείς 1^{ου} βαθμού (αδέλφια και ξαδέλφια). Συχνές ήταν οι λοιμώξεις της πνευμονοκονίασης, της σχιστοσωμιάσης, της ελονοσίας και της φυματίωσης. Οι σκελετικές ασθένειες περιλάμβαναν συνήθως βλάβες στη σπονδυλική στήλη, υποφωσφατασία και ποικίλες μορφές οστεοαρθρίτιδας. Συχνά ήταν τα κατάγματα και άλλες βλάβες από τις χειρωνακτικές εργασίες των Αιγυπτίων και την λιτή, χωρίς θρεπτικά συστατικά, διατροφή. Ένα σημαντικό παράδειγμα συνύπαρξης πολλών ασθενειών αποτελεί ο Τουταγχαμών, ένας από τους πιο φιλάσθενους φαραώ στην ιστορία της Αιγύπτου.

Οι νέες τάσεις στην έρευνα επικεντρώνονται επίσης στη θέσπιση κατευθυντήριων γραμμών και στη διασφάλιση μιας σωστής επιστημονικής μεθοδολογίας, μέσω προγραμμάτων, με σκοπό την ελάχιστη δυνατή αλλοίωση των μουμιών. Σε αυτό βοήθησε και το πρόγραμμα «the International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank». Η τράπεζα συλλογής ιστών έχει στόχο να συγκεντρώσει μικρά δείγματα από όσο το δυνατόν περισσότερους τύπους ιστών μουμιών από όλο το φάσμα της αιγυπτιακής ιστορίας, καθώς και τις ήδη υπάρχουσες έρευνες με τα αποτελέσματά τους, με παγκόσμια επιστημονική πρόσβαση.

Η μεταχείρισή των μουμιών γίνεται πλέον με την αναγκαία δεοντολογία και όχι όπως στα πρώτα χρόνια της Αιγυπτιακής, όπου αρκετές μούμιες διαμελίστηκαν και καταστράφηκαν με τρανό παράδειγμα τη μούμια του Τουταγχαμών. Τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική τα τελευταία χρόνια έχουν θεσπιστεί κανονισμοί ως προς τη μεταχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων. Η «Αιγυπτιαμανία» συνεχίζεται πλέον με διαφορετικές συνθήκες και τρόπο σκέψης, τα μυστήρια των μουμιών δε σταματούν να μας κεντρίζουν το ενδιαφέρον και με τη βοήθεια της τεχνολογίας ερχόμαστε όλο και πιο κοντά σε έναν κόσμο πολύπλοκο και συνάμα συναρπαστικό.

ΛΙΕΘΝΗΣ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

- Abdel-Maksoud**, G., and A.R. El-Amin. 2011. "A Review on the Materials Used During the Mummification Processes in Ancient Egypt." *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 11:2:129-150.
- Adams**, J.E., and C.W. Alsop. 2008. "Imaging in Egyptian mummies." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 21-42. New York: Cambridge University Press.
- Assmann**, J. 1989. "Death and Initiation in the Funerary Religion of Ancient Egypt." *Religion and Philosophy in Ancient Egypt* 3:135-159.
- Assmann**, J. 2001. *The Search for God in Ancient Egypt*. Ithaca/New York: Cornell University Press.
- Assmann**, J. 2005. *Death and Salvation in Ancient Egypt*. Translated by D. Lorton. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Assmann**, J. 2014. *From Akhenaten to Moses: Ancient Egypt and Religious Change*, edited by J. Assmann, Cairo: The American University in Cairo Press.
- Aufderheide**, A.C. 2003. *The Scientific Study of Mummies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baines**, J.R., A.E. Samuel, and P.F. Dorman. 2023, 30 January. "Ancient Egypt." *Britannica*. http://britannica.com/place/ancient_Egypt.
- Baines**, J., and P. Lacovara. 2002. "Burial and the dead in ancient Egyptian society: Respect, formalism, neglect." *Journal of Social Archaeology* 2(1):5:5-36.
- Barbash**, Y. 2017. "The Ritual Context of the Book of the Dead." In *Book of the Dead: Becoming God in Ancient Egypt*, edited by F. Scalf, 75-84. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Bauder**, F. 2005. "Diseases and Therapies in Ancient Egypt: what mummies and other human remains tell us?" *Journal of Biological Research* 80:1:69-72.
- Bauman**, B.B. 1960. "The Botanical Aspects of Ancient Egyptian Embalming and Burial." *Economic Botany* 14:1:84-104.
- Benson Harer Jr.**, W. 1995. "Implications of Molecular Biology for Egyptology." *Journal of the American Research Center in Egypt* 32:67-70.

- Bjerke**, S. “Remarks on the Egyptian Ritual of ‘Opening the Mouth’ and Its Interpretation.” *Numen* 12:3:201-216.
- Bleeker**, C.J. 1966. “Guilt and Purification in Ancient Egypt.” *Numen* 13:2:81-87.
- Borrego Gallardo**, F.L. 2020. “A corpus of ancient Egyptian embalming plates.” *Isimu* 23:53-86.
- Boyer**, R.S., E.A. Rodin, T.C. Grey, and R.C. Conolly. 2003. “The Skull and Cervical Spine Radiographs of Tutankhamen: A Critical Appraisal.” *AJNR Am J Neuroradiol* 24:6:1142-1147.
- Bowman**, A.K. 2023, 03 Ιανουαρίου. “Ancient Egypt.” *Britannica*.
<https://www.britannica.com/place/ancient-Egypt/Egypt-from-1075-bce-to-the-Macedonian-invasion>.
- Brandt**, G. 2013. “Did Tutankhamun suffer from hypophosphatasia? – A hypothetical approach.” *Anthropologischer Anzeiger* 70:3:249-260.
- Breasted**, J.H. 1908. *A History of the Ancient Egyptians*. New York: Charles Scribners’s Sons.
- Bridelli**, M.G., C. Stani, and R. Barbattini. 2021. “Una Relazione Tra Api ed Egizi? La Mummificazione.” *Rivista Nazionale Di Apicoltura*.
<https://www.apicolturaonline.it/apiegizi.pdf>.
- Brier**, B., and R.S. Wade. 2001. “Surgical Procedures During Ancient Egyptian Mummification.” *Revista de Antropologia Chilena* 33:1:117-123.
- Brier**, B., P. Vinh, M. Schuster, H. Mayforth, and E. Johnson Chapin. 2015. “A Radiologic Study of an Ancient Egyptian Mummy with a Prosthetic Toe.” *The Anatomical Record* 298:1047–1058.
- Brier**, B. 1999. *The history of Ancient Egypt*. USA: The Great Courses.
- Bucaille**, M. 1987 *Mummies of the Pharaohs*. Translated by A.D. Pannell. New York: St. Martin’s Press.
- Buckley**, S.A. 2001, “Chemical Investigations of the Organic Embalming Agents Employed in Ancient Egyptian Mummification” <https://research-information.bris.ac.uk/en/studentTheses/chemical-investigations-of-the-organic-embalming-agents-employed->.

- Budge**, E.A.W. 1908. *Egyptian Religion: Egyptian Ideas of the Future Life*. Vol. 1, *Books on Egypt and Chaldaea*. 3rd ed. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., LTD.
- Budka**, J. 2014. "The New Kingdom in Nubia: New results from current excavations on Sai Island." *Egitto e Vicino Oriente* 37:55-87.
- Burrows**, R. 2019. "The Anatomy Act of 1832: The Story of Bodysnatching, Dissections, and the Rise of Anatomy." *Tenor of Our Times* 9:8:27-45.
- Buzov**, E. 2005. "The Role of the Heart in the Purification." In *L'Acqua nell'antico Egitto : Proceedings of the Firs International Conference for Young Egyptologists*, edited by A. Amenta, M., M. Luiselli, and M. Novella Sordi, 273-281. Rome: «L'ERMA» di Bretschneider.
- Byl**, S.A. 2012. "The Essence and Use of Perfume in Ancient Egypt." MA diss. University of South Africa.
- Carter**, H. 1927. *The Tomb of Tutankhamun*. Vol. 2. London: Cassel and Company.
- Carus**, P. 1905. "The Conception of the Soul and the Belief in Resurrection Among the Egyptians." *The Monist* 15:3:409-428.
- Chapman**, S.L. 2016. "The Embalming Ritual of Late Period Through Ptolemaic Egypt." Ph.D. diss. University of Birmingham.
- Christie**, J.J. 2016. "Akhenaten's Amarna in New Kingdom Egypt: Relations of Landscape and Ideology." In *Political Landscapes of Capital Cities*, edited by J. Christie, J. Bogdanović and E. Guzmán, 25-64. Colorado: University Press of Colorado.
- Clark**, K.A., S. Ikram, and R.P. Evershed. 2016. "The significance of petroleum bitumen in ancient Egyptian mummies." *Philosophical Transactions: Mathematical, Physical and Engineering Sciences* 374:2079:1-15.
- Cockburn**, A., R.A. Barraco, T.A. Reyman, and W.H. Peck. 1975. "Autopsy of an Egyptian Mummy." *Science* 187:4182:1155-1160.
- Collins**, A. 2014. "The Divinity of the Pharaoh in Greek Sources." *The Classical Quarterly* 64:2: 841-844.
- Connolly**, R., and G. Bodenho. 2016. "Further Thoughts on Tutankhamun's Death and Embalming." In *Mummies, magic and medicine in ancient Egypt. Multidisciplinary essays for*

Rosalie David, edited by C. Price, R. Frorshaw, A. Chamberrlain, and P.T. Nicholson. 240-248. Manchester: Manchester University Press.

Cooney, K.M. 2011. "Changing burial practices at the end of the New Kingdom: Defensive Adaptations in Tomb Commissions, Coffin Commissions, Coffin Decoration, and Mummification." *Journal of the American Research Center in Egypt* 47:3-44.

Cooney, K.M. 2012. "Objectifying the Body: The Increased Value of the Ancient Egyptian Mummy during the Socioeconomic Crisis of Dynasty Twenty-one." In *the Construction of Value in the Ancient World*, edited by J.K. Papadopoulos and G. Urton, 139-159. Cotsen Institute of Archaeology Press.

Cosmacini, P., and P. Piacentini. 2011. "Egyptian Mummies and Radiology: A Closer Link." *Yearbook of Mummy Studies* 1:37-44.

Cosmacini, P., and P. Piacentini. 2008. "Notes on the history of the radiological study of Egyptian mummies: from X-rays to new imaging techniques." *Radiol Med* 113:1-12.

Crowther, J.R. 2009. *The ELISA Guidebook*. 2nd ed. Austria: Humana Press.

David, A.R. 2000. "5000 years of schistosomiasis in Egypt." *Revista de Antropología Chilena* 32:1:133-135.

David, A.R. 2008. "The background of the Manchester mummy project." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 3-9. Cambridge: Cambridge University Press.

David, A.R. 2008. "Egyptian mummies: an overview." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 10-18. Cambridge: Cambridge University Press.

David, A.R. 2008. "The International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 237-246. Cambridge: Cambridge University Press.

Davies, V. 2004. "Hatshepsut's Use of Tuthmosis III in Her Program of Legitimation." *Journal of the American Research Center in Egypt* 41:55-66.

Denton, J. 2008. "Slices of mummy: a histologist's perspective." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 71-82. Cambridge: Cambridge University Press.

Derry, M.B. 1927. "Report upon the Examination of Tut-ankh-Amen's Mummy", *The Tomb of Tutankhamun*, Vol. 2, *The Burial Chamber*, 101-113. London: Cassel and Company.

Devulder, V., and P. Degryse. 2014. "The Sources of Natron." In *Glass Making in the Greco-Roman World: Results of the ARCHGLASS Project*, edited by P. Degryse, 87–96. Leuven: Leuven University Press.

Diaz Hernández, R.A. 2014. "The Role of the War Chariot in the Formation of the Egyptian Empire in the Early 18th Dynasty." *Studien zur Altägyptischen Kultur* 43:109-122.

Duke, L. 2008. "Schistosomiasis in Ancient Egypt: The 'AAA' Debate" *The Proceedings of the 17th Annual History of Medicine Days* 77-83.

Edgerton, W.F. 1951. "The Strikes in Ramses III's Twenty-Ninth Year." *Journal of Near Eastern Studies* 10:3:137-145.

Faulkner, R. O. 1988. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute.

Faulkner, R. O. 2017. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.

Faulkner, R. O. trans. 1985. Reprint. *The Ancient Egyptian Book of the Dead*. Edited by C. Andrews. London: The British Museum Press. Original edition, New York: The Limited Editions Club, 1972.

Finnestad, B. 1978. "The Meaning and Purpose of Opening the Mouth in Mortuary Contexts." *Numen* 25:2:118-134.

Forni, D., C. Molteni, R. Cagliani, and M. Sironi. 2023. "Analysis of variola virus molecular evolution suggests an old origin of the virus consistent with historical records." *Microbial Genomics* 9:1:1-7.

Frieman, K., and Z. Kamash. 2023. "EAA Codes and Principles." *European Association of Archaeologists*. https://www.e-a-a.org/EAA/About/EAA_Codes/EAA/Navigation_About/EAA_Codes.aspx?hkey=714e8747-495c-4298-ad5d-4c60c2bcbda9.

Gad, Y.Z., N.A.M. Hassan, D.M. Mousa, F.A. Fouad, S.G. El-Sayed, M.A. Abdelazeem, S.M. Mahdy, H.Y. Othman, D.W. Ibrahim, R. Khairat, and S. Ismail. 2020. "Insights from Ancient DNA Analysis of Egyptian Human Mummies: Clues to Disease and Kinship." *Human Molecular Genetics* 1-6.

Gardiner, A. Sir. 1957 *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. Rev. 3rd. ed. Oxford: Griffith Institute, Ashmolean Museum.

- Goelet, O.** 2003. "Memphis and Thebes: Disaster and Renewal in Ancient Egyptian Consciousness." *The Classical World* 97:1:19-29.
- Goffer, Z.** 2007. "Lipids: Oils, Fats, and Waxes; Soap." In *Archaeological Chemistry* edited by J.D. Winefordner and N.J. Dovichi. 2nd ed. 311-320. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Habicht, M.E., P.E. Eppenberger, and F. Rühli.** 2020. "A critical assessment of proposed outbreaks of plague and other epidemic diseases in Ancient Egypt." *International Journal of Infectious Diseases* 103:217-219.
- Häggman, S., S. Ikram, J. Bornholm, and S. Isaksson.** 2014. "From steering oar to embalmer's tool: Re-identification of an artefact." *The Journal of Egyptian Archaeology* 100:479-483.
- Hamman, M.M., and N.A., Mohamed.** 2021. "The aS-Tree in Ancient Egypt." *Journal of the Faculty of Tourism and Hotels* 5:179-197.
- Harer, W.B.** 2011. "New evidence for King Tutankhamen's death: his bizarre embalming." *The Journal of Egyptian Archaeology* 97:228-233.
- Hassan Ismaeel, M.** 2023. "Context Analysis of Reusing the Royal Mummies' Funeral Equipment." *Journal of the Faculty of Archaeology* 26:359-383.
- Hays, H.M.** 2010. "Funerary Rituals (Pharaonic Period)." In *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. 1st ed. Los Angeles: UCLA Encyclopedia of Egyptology.
- Hawass, Z., and S.N. Saleem.** 2016. "The CT scan of the Mummy of Tutankhamun: New Evidence on the Life and Death of the King." *Scanning Pharaohs: CT Imaging of the New Kingdom Royal Mummies*. edited by S. D'Auria. Cairo, 89-103. New York: The American University in Cairo Press.
- Hepper, F.N.** 1990. *Pharaohs Flowers the Botanical Treasures of Tutankhamun*. London: HMSO.
- Hermann, A.** 1940. *Die Stelen Der Thebanischen Felsgräber Der 18. Dynastie*. Glückstadt: Verlag J.J. Augustin.
- Horlock, C.** 2023. "Enzyme-linked immunosorbent assay (ELISA)." *British Society for Immunology*. <https://www.immunology.org/public-information/bitesized-immunology/experimental-techniques/enzyme-linked-immunosorbent-assay>.
- Idexx Laboratories.** 2019. *Elisa Technical Guide*. IDEXX Laboratories, Inc.

- Isherwood**, I., H. Jarvis, and R.A. Fawcett. 1979. "Radiology of the Manchester mummies." In *the Manchester Museum Mummy Project: Multi-Disciplinary Research on Ancient Egyptian Mummified Remains*, edited A. R. David. 25-64. Manchester: Manchester Museum.
- Janák**, J. 2003. "Journey to the Resurrection. Chapter 105 of the Book of the Dead in the New Kingdom." *Studien zur Altägyptischen Kultur* 193-210.
- Janák**, J., and R. Landgráfová 2011. "New Evidence on the Mummification Process in the - Late Period. Hieratic Texts from the Embalmers' Cache in the Shaft Tomb of Menekhibnekau at Abusir" In *Abusir and Saqqara in the year 2010*, edited by M. Bárta, F. Coppens, and J. Krejčí, 30-45. Prague: Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague.
- Janot**, F. 1996. "Les instruments et la pratique des prêtres-empaumeurs." *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 96:245-253.
- Janot**, F. 2001. "Incision de flanc, incision d'immortalité." *Vasalius* 7:1:18-21.
- Janssen**, J.J. 1975. "Prolegomena to the Study of Egypt's Economic History during the New Kingdom." *Studien zur Altägyptischen Kultur* 127-185.
- Jeziowska**, M. 2008. "Palaeopathology at the beginning of the new millennium: a review of the literature." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 83-98. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones**, J., T.F.G. Higham, R. Oldfield, T.P. O'Connor, and S.A. Buckley. 2014, 1 October. "Evidence for Prehistoric Origins of Egyptian Mummification in Late Neolithic Burials." *PloS One*. Edited by L. Bondioli. 9:8:e103608.
<https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0103608>.
- Karshner**, E. 2011. "Thought, Utterance, Power: Toward a Rhetoric of Magic." *Philosophy and Rhetoric* 44:1:52-71.
- Kaufmann**, I.M., and F.J. Rühli. 2010. "Without 'informed consent'? Ethics and ancient mummy research." *Journal of Medical Ethics* 36:1:608-613.
- Kemp**, B., and A. Zink. 2012. "Life in Ancient Egypt Akhentanen, the Amarna Period, and Tutankhamun." *RCC Perspectives* 3:9-24.
- Kloos**, H., and R. David. 2002. "The Paleoepidemiology of Schistosomiasis in Ancient Egypt." *Human Ecology Review* 9:1:14-25.

Kucharek, A. 2017. "The Mysteries of Osiris." In *Book of the Dead: Becoming God in Ancient Egypt*. Edited by F. Scalf, 117-125. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Kuropatnicki, A.K., E. Szliszka, and W. Krol. 2013. "Historical Aspects of Propolis Research in Modern Times." *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3655583/>.

Lalremruata, A., M. Ball, R. Bianucci, B. Welte, A.G. Nerlich, J.F.J. Kun, And C.M. Pusch. 2013. "Molecular Identification of Falciparum Malaria and Human Tuberculosis Co-Infections in Mummies from the Fayum Depression (Lower Egypt)." *PlosOne* 8:4:1-7.

Lamb, D.S. 1901. "Mummification, Especially of the Brain." *American Anthropologist* 3:2:294-307.

Lambert-Zazulak. P.I., P. Rutherford, and A.R. David. 2003. "The International Ancient Egyptian Mummy Tissue Bank at the Manchester Museum as a Resource for the Palaeoepidemiological Study of Schistosomiasis." *World Archaeology* 35:2:223-240.

Leahy, A. 1984. "Death by Fire." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27:2:199-206.

Leek, F.F. 1969. "The Problem of Brain Removal during Embalming by the Ancient Egyptians." *The Journal of Egyptian Archaeology* 55:112-116.

Lucarelli, R. 2017. "Gods, Spirits, Demons of the Book of the Dead." In *Book of the Dead: Becoming God in Ancient Egypt*. Edited by F. Scalf, 127-136. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Lucas, A. 1930. "Cosmetics, Perfumes and Incense in Ancient Egypt." *The Journal of Egyptian Archaeology* 16:1/2:41-53.

Lucas, A. 1931. "Cedar"-Tree Products Employed in Mummification" *The Journal of Egyptian Archaeology* 17:1/2:13-21.

Lucas, A. 1932. "The Occurrence of Natron in Ancient Egypt." *The Journal of Egyptian Archaeology* 18:1/2:62-66.

Lucas, A. 1932. "The Use of Natron in Mummification." *The Journal of Egyptian Archaeology* 18:3/4:125-140.

Lucas, A. 1959. Reprint. "Ancient Egyptian Materials & Industries." 3rd. ed. London: Edward Arnold LTD.

Lynnerup, N. 2009. "Methods in Mummy Research." *Anthropologischer Anzeiger* 67:4: 357-384

Lynnerup, N., and F. Ruhli. 2015. "Short Review: The Use of Conventional X-rays in Mummy Studies." *The Anatomical Record* 298:1085–1087.

Malnasi, C. 2010. "Paleopathology in ancient Egypt: evidence from the sites of Dayr al-Barshā and Sheikh Said." M.A. thesis, University of Central Florida.

Mark, J.J. 2016, 07 October. "New Kingdom of Egypt." *World History Encyclopedia*. http://worldhistory.org/New_Kingdom_of_Egypt/.

Matheson, C.D., R. David, M. Springelman, and H. D. Donoghue. 2014. "Molecular Confirmation of Schistosoma and Family Relationship in two Ancient Egyptian Mummies." *Yearbook of Mummy Studies* 2:39-47.

Meskel, L. 1999. "Archaeologies of Life and Death." *American Journal of Archaeology* 103:2:181-199.

Miller, R.L., G.J. Armelagos, S. Ikram, N. De Jong, F.W. Krijger, and A.M. Deeler. 1992. "Palaeoepidemiology of schistosoma infection in mummies." *BMJ* 304:555-559.

Moissidou, D., J. Day, D.H. Shin, and R. Bianucci. 2015. "Invasive versus Non-Invasive Methods Applied to Mummy Research: Will This Controversy Ever Be Solved?" *National Library of Medicine*. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4543116/>.

Moshenska, G. 2014. "Unrolling Egyptian mummies in nineteenth-century Britain." *The British Journal for the History of Science* 47:451-477.

Nandiraju, D., and I. Ahmed. 2019. "Human skeletal physiology and factors affecting its modeling and remodeling." *Fertility and Sterility* 112:5:775-781.

Nerlich, A.G., J. Falter, and A. Zink. 2005. "Why did the Egyptians Use Natron for Artificial Embalming? -An Experimental Study on Organ Mummification." *Journal of Biological Research* 1:80:164-166.

Nerlich, A.G., B. Schraut, S. Dittrich, T. Jelinek, and A.R. Zink. 2008. "Plasmodium falciparum in Ancient Egypt." *Emerging Infectious Diseases* 14:8:1317-1319. <https://doi.org/10.3201/eid1408.080235>.

- Nerlich**, A.G. 2016. "Paleopathology and Paleomicrobiology of Malaria." *Microbiology Spectrum* 4:6:1-5.
- Newberry**, P.E. 1932. "King Ay, the Successor of Tut'ankhamūn." *The Journal of Egyptian Archaeology* 18:1/2:50-52.
- Norrie**, P. 2016. *A History of Disease in Ancient Times: More Lethal than War*. New York: Palgrave Macmillan.
- Palop**, L., and B.X. Currás. 2019. "The Dignity of the Dead: Ethical Reflections on the Archaeology of Human Remains." *Springer Link*
https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-32926-6_2.
- Panzer**, S., F. Borumandi, J. Wanek, C. Papageorgopoulou, N. Shved, G. Colacicco, and F.J. Rühli. 2013. "Modelling ancient Egyptian embalming": radiological assessment of experimentally mummified human tissue by CT and MRI." *Skeletal Radiology Journal of the International Skeletal Society A Journal of Radiology, Pathology and Orthopedics* 42:11:1527-1535.
- Pehal**, M., and M. Preininger-Svobodová. 2018. "Death and the right fluids: perspectives from Egyptology and Anthropology." *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 17:114-136.
- Phelps**, D.O. 2020. "The Postmortem Agency of Tutankhamun (ca. 1336-1327 BCE)." *Distant Worlds Journal* 4:137-153.
- Pierret**, P. 1885. "The Dogma of the Resurrection among the Ancient Egyptians." *The Old Testament Student* 4:6:267-275.
- Rabino Massa**, E., N. Cerutti, and M.D. Savoia. 2000. "Malaria in Ancient Egypt: Paleoimmunological Investigation on Predynastic Mummified Remains." *Chungara, Revista de Antropología Chilena* 32:1:7-9.
- Raven**, M.J. 2005. "Concepts on the Orientation of the Human Body." *The Journal of Egyptian Archaeology* 91:37-53.
- Rawlinson**, G. 1897. *The story of Ancient Egypt*. New York: G. P. Putnam's Sons.
- Richard**, A.M., and D. P. Silverman. 1945. "Mummies." *Anthropology Leaflet* 36:1-18.
- Roth**, A.M. 1993. "Fingers, Stars and the 'Opening of the Mouth': The Nature and Function of the nTrwj- Blades." *The Journal of Egyptian Archaeology* 79:57-79.

Ruffer, M.A. 1910. "Note on the presence of " Bilharzia, Haematobia " in Egyptian mummies of the twentieth dynasty." *The British Medical Journal* 1: 16.

Rühli, F., S. Ikram, and S. Bickel. 2015. "New Ancient Egyptian Human Mummies from the Valley of the Kings, Luxor: Anthropological, Radiological, and Egyptological Investigations." *BioMed Research International*. Edited by L. Guidetti, 1-8.

Rutherford, P. 2008. "The use of immunocytochemistry to diagnose disease in mummies." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 83-98. Cambridge: Cambridge University Press.

Rutherford, P. 2008. "DNA identification in mummies and associated material." In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 116-132. Cambridge: Cambridge University Press.

Sandle, T. 2013. "Pharaohs and Mummies: Diseases of Ancient Egypt and Modern Approaches." *Journal of Ancient Diseases & Preventive Remedies* 1:4: 1-4.

Scalf, F., ed. 2017. *Book of the Dead: Becoming God in Ancient Egypt*. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.

Schneider, T. 2010. "Contributions to the Chronology of the New Kingdom and the Third Intermediate Period." *Ägypten und Levante / Egypt and the Levant* 20:373-403.

Smith, G.E. 1914. "Egyptian Mummies." *The Journal of Egyptian Archaeology* 1:3:189-196.

Smith, G.E. 1912. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire: The Royal Mummies*. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Society for American Archaeology. 2021. "The Society for American Archaeology Statement Concerning the Treatment of Human Remains" SAA.

https://documents.saa.org/container/docs/default-source/doc-careerpractice/statement-concerning-the-treatment-of-human-remains.pdf?sfvrsn=f04be5ff_2&_gl=1*1pnefux*_ga*MTg0Nzc0MzU2Mi4xNjk3MTA4NTc0*_ga_6SSR7BY1NJ*MTY5NzEwODU3NC4xLjEuMTY5NzExMDI2OS4wLjAuMA

Strouhal, E. 1996. "Traces of a Smallpox Epidemic in the Family of Ramesses V of the Egyptian 20th Dynasty." *Anthropologie* 34:3:315-319.

Taylor, J.H. 2001. *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. London: British Museum Press.

- The British Museum.** 2023. “Embalming plaque of wax” *The British Museum Images*.
<https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00031219001>.
- The British Museum.** 2023. “Incision-plate, 21st Dynasty, Egypt” *The British Museum Images*.
<https://www.bmimages.com/preview.asp?image=00840660001&itemw=4&itemf=0001&itemstep=1&itemx=3>.
- Thomas, N.W.** 1920 “What Is the Ka?” *The Journal of Egyptian Archaeology* 6:4:265-273.
- Timmann, C.,** and C.G. Meyer. 2010. “Malaria, mummies, mutations: Tutankhamun’s archaeological autopsy.” *Tropical Medicine & International Health* 15:11:1278-1280.
- Tobin, V.A.** 1987. “Ma‘at and ΔIKH: Some Comparative Considerations of Egyptian and Greek Thought.” *Journal of the American Research Center in Egypt* 24:113-121.
- Tobin, V.A.** 1988. “Mytho-Theology in Ancient Egypt.” *Journal of the American Research Center in Egypt* 25:169-183.
- Töpfer, S.** 2017. “Theory and practice/text and mummies: The instructions of the ‘embalming ritual’ in the light of archaeological evidence.” In *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt, Proceedings of the International Conference held at Museum of Fine Arts*. Edited by K.A. Kóthay, 23-34. Budapest, Museum of Fine Arts.
- Veiga, P.** 2012. “Studying Mummies and Human Remains: Some Current Developments and Issues.” *Journal of the Washington Academy of Sciences* 98:2:1-21.
- Von Lieven, A.** 2012. “Book of the Dead, Book of the Living: BD spells as temple texts.” *The Journal of Egyptian Archaeology*, 98:249-267.
- Wade, A.D.,** R.G. Beckett, G.J. Conlogue, R. Gonzalez, R. Wade, and B. Brier. 2015. “MUMAB: A Conversation with the Past.” *The Anatomical Record* 298:954–973.
- Wente, E.F.** 1975. “Thutmose III’s Accession and the Beginning of the New Kingdom.” *Journal of Near Eastern Studies* 34(4):265-272.
- Wildsmith, K.** 2008. “Endoscopy and Mummy Research.” In *Egyptian Mummies and Modern Science*, edited by A.R. David, 43-51. Cambridge: Cambridge University Press.
- Willerson, J.T.,** and R. Teaff. 1995. “Egyptian Contributions to Cardiovascular Medicine.” *Texas Heart Institute Journal* 23:3:191-200.

Winlock, H.E. 1941. *Materials Used at The Embalming of King Tüt-Ankh-Amün*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

Wise, E. 2009. “An “Odor of Sanctity”: The Iconography, Magic, and Ritual of Egyptian Incense.” *Antiqua* 7, 1:67-80.

Woodward, S. 1996. “Genealogy of New Kingdom Pharaohs and Queens.” *Archaeology* 49(5):45-47.

Zdziebłowski, S. 2016, 01 January. “Launch of the world's largest study of Egyptian mummies.” *Science in Poland*. <https://scienceinpoland.pl/node/8709>.

Zdziebłowski, S. 2022, 11 July. “Possible traces of cancer discovered in Egyptian mummy at The National Museum in Warsaw.” *Science in Poland*.

<https://scienceinpoland.pl/en/news/news%2C92960%2Cpossible-traces-cancer-discovered-egyptian-mummy-national-museum-warsaw.html>.

Zink, A.R., C.J. Haas, U. Reischl, U. Szeimies, and A.G. Nerlich. 2001. “Molecular analysis of skeletal tuberculosis in an ancient Egyptian population.” *Journal of Medical Microbiology* 50:355-366.

Zink, A.R., M. Spingelman, B. Schraut, C.L. Greenblatt, A.G. Nerlich, and H.D. Donoghue. 2006. “Leishmaniasis in Ancient Egypt and Upper Nubia.” *Letters* 12:10:1616-1617.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική Ουρολογική Εταιρεία. 2022, 3 Φεβρουαρίου. «Γενικά στοιχεία για τον καρκίνο.»

EAU. <https://patients.uroweb.org/gr/%CE%B3%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CF%83%CF%84%CE%BF%CE%B9%CF%87%CE%B5%CE%AF%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CE%BD-%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%BA%CE%AF%CE%BD%CE%BF/>.

Ηρόδοτος *Ιστορίαι* 11 «Ευτέρπη» https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=52.

Κατρίτση, Ε.Δ., και Δ. Κελέκης 1985. *Ανατομία Φυσιολογία. Τεύχος Α'. Ανατομία*. Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου.

Κουσουλής, Π. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή. Θάνατος Και Ταρίχευση Στην Αρχαία Αίγυπτο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αρχέτυπο/Μετεκδοτική Α.Ε.

Μυλωνάς, Μ. 2002. «*Ιστολογία.*»

https://introduction-zoology.weebly.com/uploads/2/2/1/5/22154302/lab07_histology.pdf.

Νάτσης, Κ.Ι., Ε.Ν. Μανώλης (επιμ.) 2013. *Βασική Περιγραφική Ανατομική Προμηθέας: Άτλαντας Ανατομίας της Κεφαλής & του Λαιμού για Οδοντίατρους* Αθήνα: Π. Χ. Πασχαλίδης.

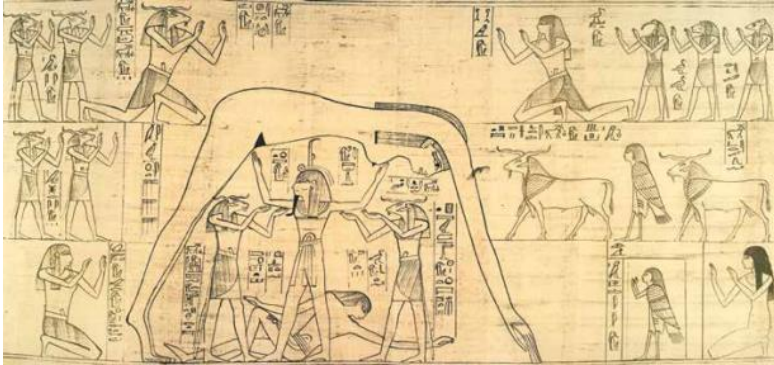
Πλίνιος *Φυσική Ιστορία* 31.

Στράβων *Γεωγραφικά* 17.

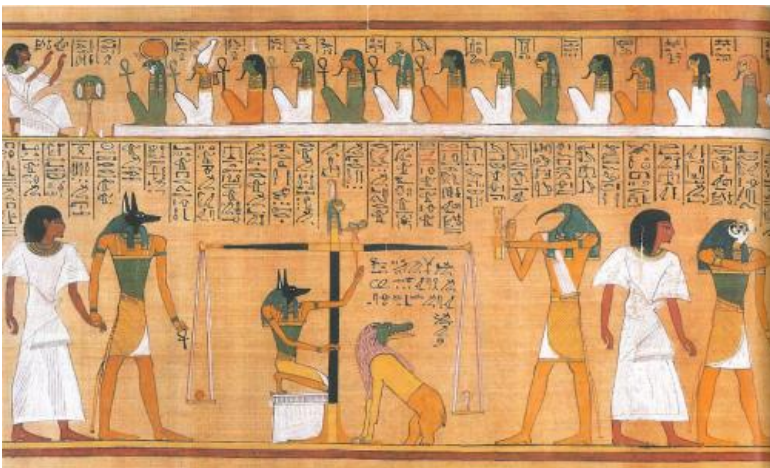
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. Εικόνες

Εικόνα 1

Εικόνα 2

Εικόνα 3

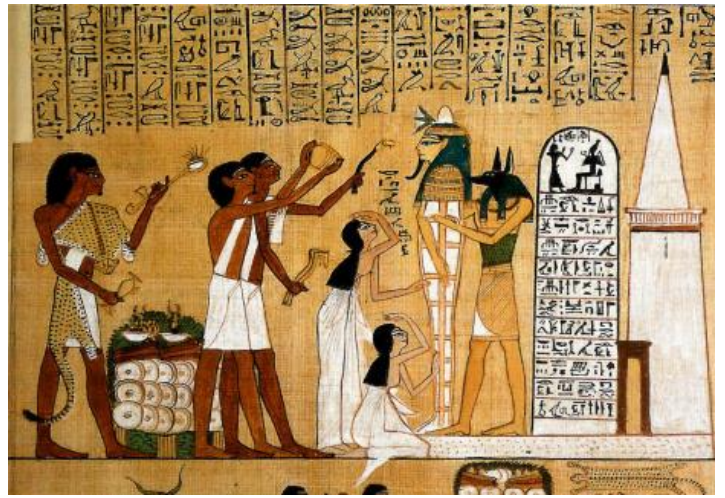

Εικόνα 4

Εικόνα 5

Εικόνα 6

Εικόνα 7

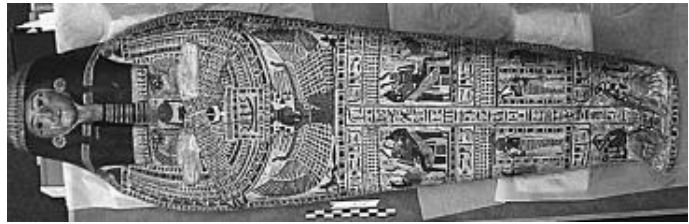
Εικόνα 8

Εικόνα 9

Εικόνα 10

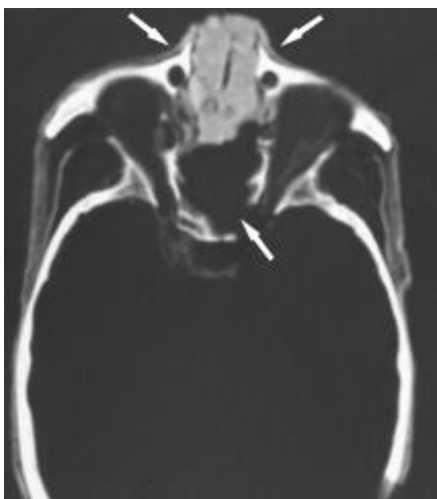
Εικόνα 11

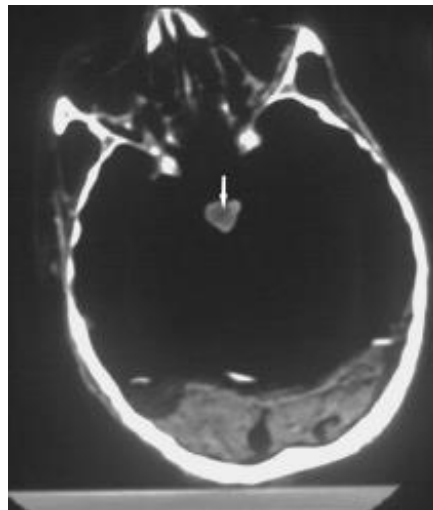
Εικόνα 12

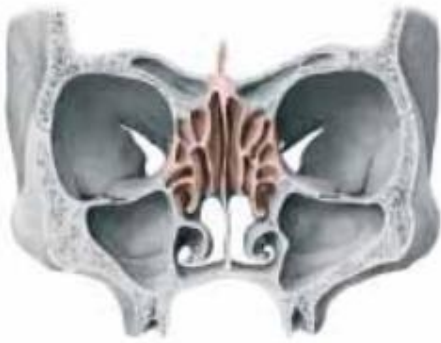
Εικόνα 13

Εικόνα 14

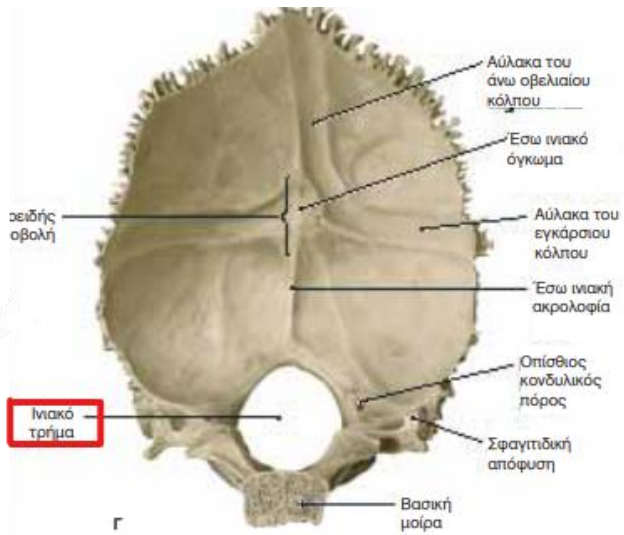
Εικόνα 15

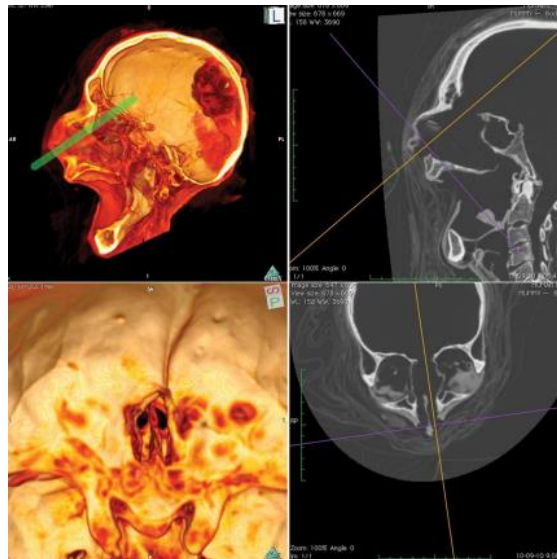
Εικόνα 16

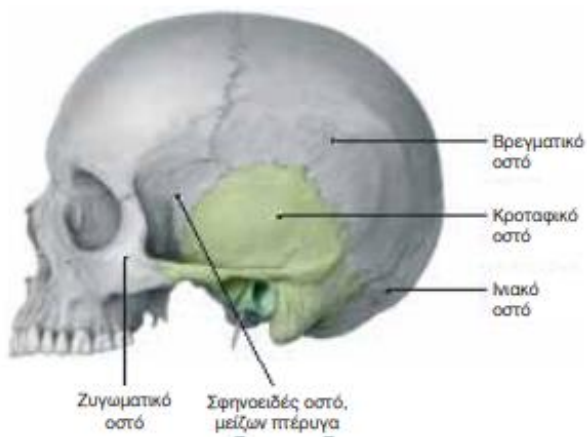
Εικόνα 17

Εικόνα 18

Εικόνα 19

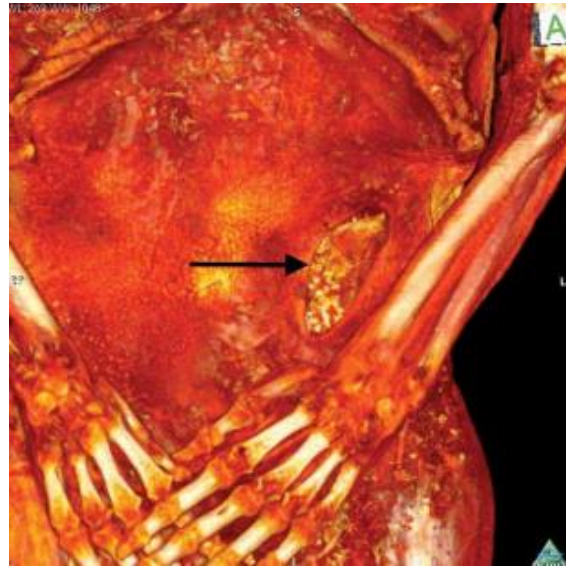

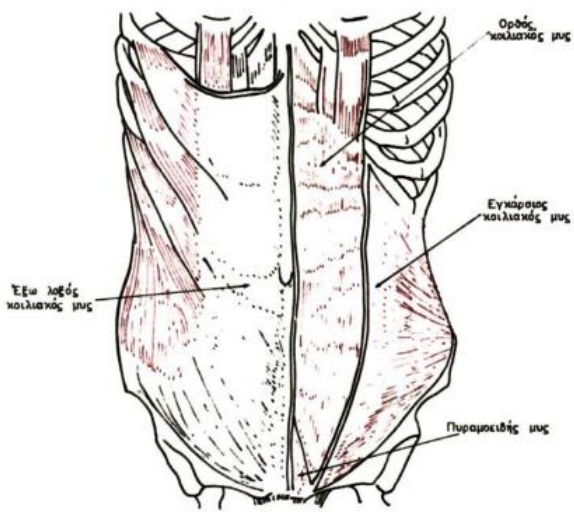
Εικόνα 20

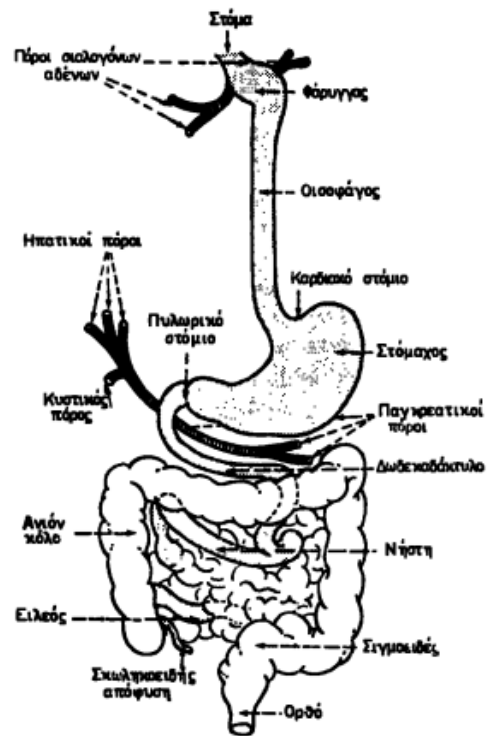
Εικόνα 21

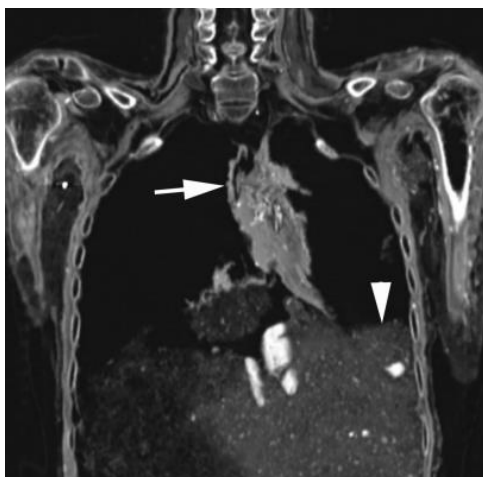
Εικόνα 22

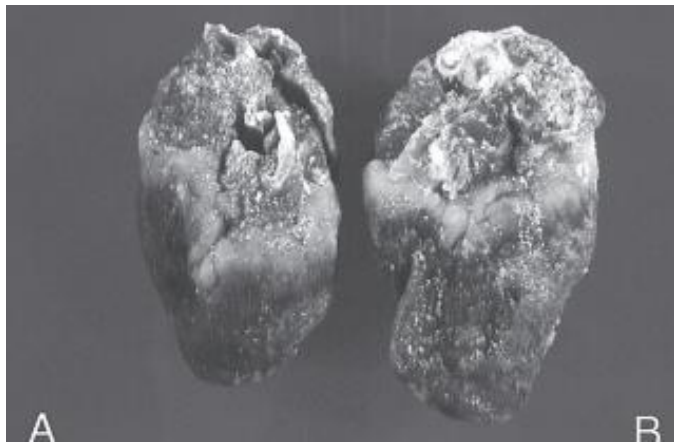
Εικόνα 23

Εικόνα 24

Εικόνα 25

Εικόνα 26

Εικόνα 27

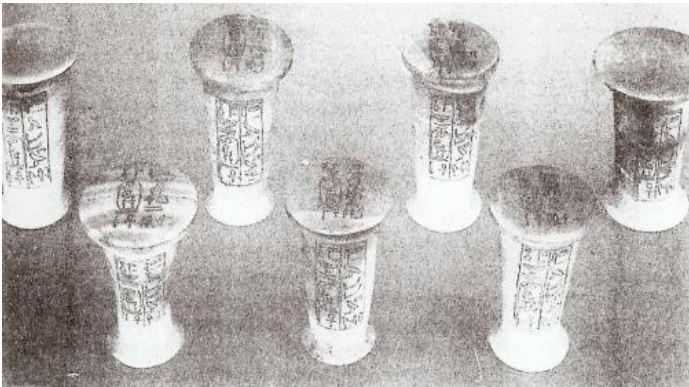
Εικόνα 28

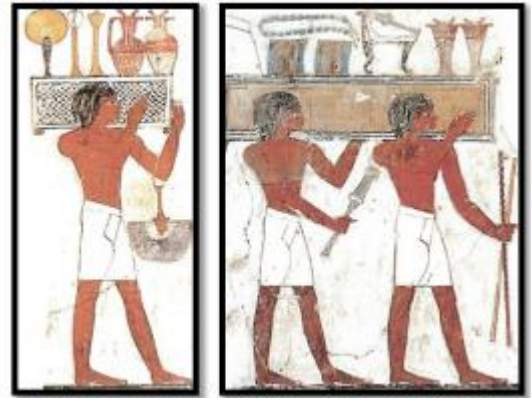
Εικόνα 29

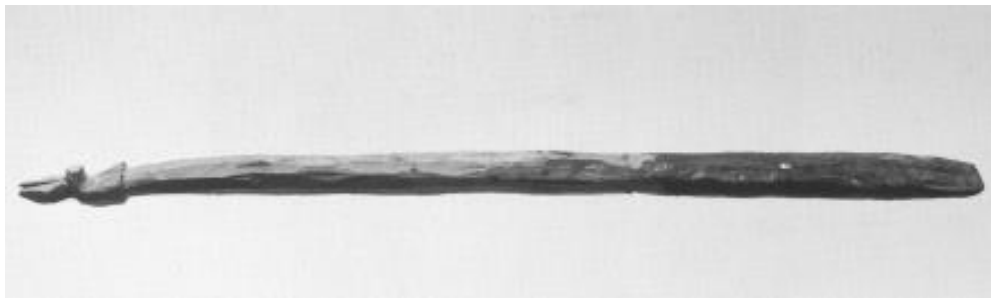
Εικόνα 30

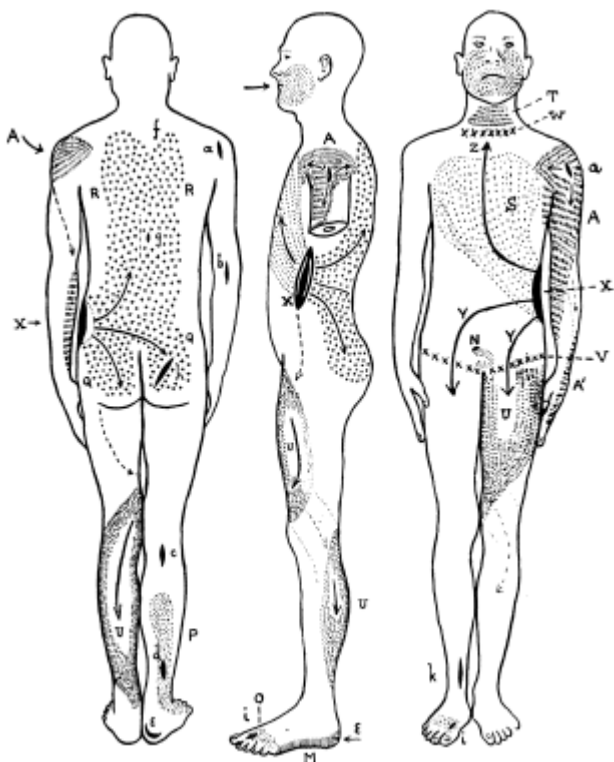
Εικόνα 31

Εικόνα 32

Εικόνα 33

Εικόνα 34

Εικόνα 35

Εικόνα 36

Εικόνα 37

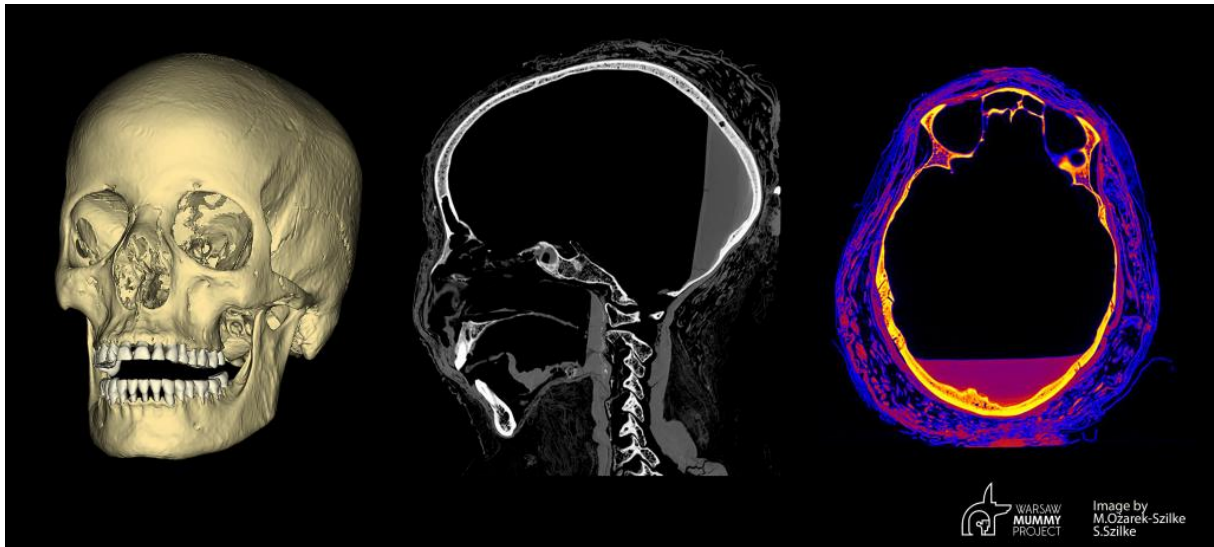
Εικόνα 38

Εικόνα 39

Εικόνα 40

Εικόνα 41

Εικόνα 42

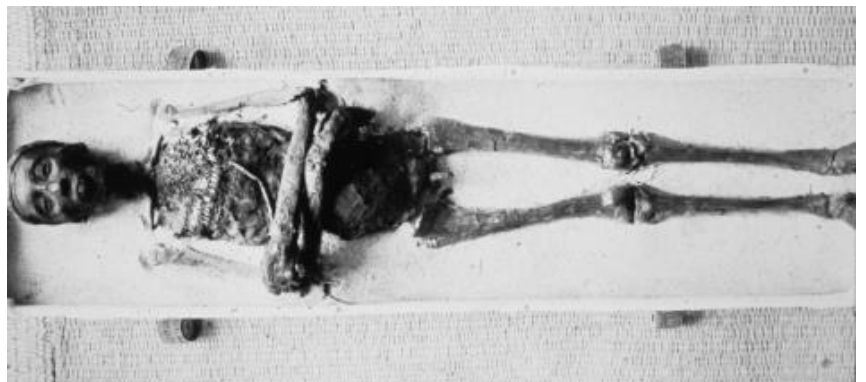
Εικόνα 43

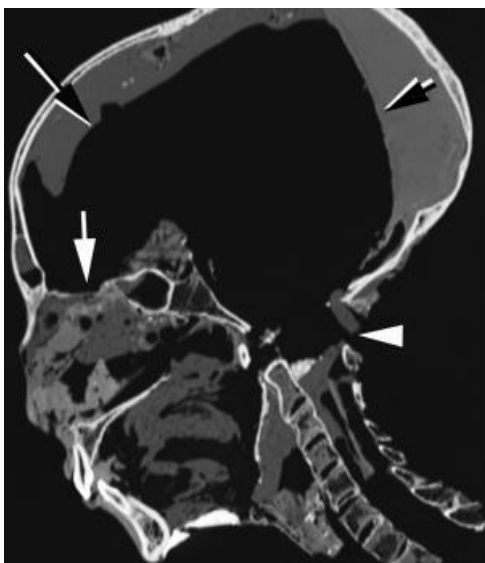
Εικόνα 44

Εικόνα 45

Εικόνα 46

Β. Πίνακες

Πίνακας 1

Egyptian names of the 'seven sacred oils' as transliterated by Pischikova	The shapes of jars carrying the 'seven sacred oils' as provided by Pischikova
<i>sjt-h3b</i>	
<i>hkww</i>	
<i>sft</i>	
<i>nhnm</i>	
<i>tw3t</i>	
<i>h3tt nt's</i>	
<i>h3tt nt thnw</i>	

Πίνακας 2:

Museum and specimen No. ¹	Tomb No.	Historical date	Sample location* and description	Ancient 'resin' ² (%) ³	Plant oil/ animal fat (%)	Plant Wax (%)	Pine resin (%)	Aromatic plant extract (%)	Sugar/ gum (%)	Natural petroleum seep (%)	Inferred components of funerary balms	Relative abundance (%) ³
Female adult 33.30.44 2	3538	Badarian	'cloth near knees'* impregnated with pale gold 'resin'	9	80	-	9	10	1	0.2	Plant oil/animal fat	80
											Pine resin	9
											Aromatic plant extract	10
											Sugar/gum	1
Female adult 33.30.44 3	3538	Badarian	reed matting	<1	34	7	2	54	1	2	Natural petroleum	0.2
											Plant oil/animal fat	34
											Plant wax	7
											Pine resin	2
Female adult 33.30.72 1	494	Badarian	linen 'on body'* impregnated with blackened 'resin'	2	72	-	0.9	19	1	7	Aromatic plant extract	54
											Plant oil/animal fat	72
											Sugar/gum	1
											Natural petroleum	2
Male adult 33.30.80 1	1215	Badarian	'resinous' matting	<1	70	5	0.3	24	0.2	0.4	Plant oil/animal fat	70
											Plant wax	5
											Pine resin	0.3
											Aromatic plant extract	24
Male adult 33.30.80 2	1215	Badarian	linen impregnated with 'resin' (brown)	13	80	0.2	2.3	17	0.6	trace	Sugar/gum	0.2
											Plant oil/animal fat	80
											Plant wax	0.2
											Pine resin	2.3
Male adult 33.30.80 3	1215	Badarian	'resin'	56	86	0.5	0.1	13	0.4	trace	Aromatic plant extract	17
											Plant oil/animal fat	86
											Sugar/gum	0.6
											Natural petroleum	trace
Male adult 33.30.80 4	1215	Badarian	linen impregnated with blackened 'resin'	8	67	2	11	15	4	1	Plant wax	2
											Plant oil/animal fat	67
											Pine resin	11
											Aromatic plant extract	15
Male adult 33.30.80 6	1215	Badarian	linen impregnated with blackened 'resin'	11	81	0.3	2	14	2	0.3	Sugar/gum	4
											Plant oil/animal fat	81
											Natural petroleum	1
											Plant wax	0.3
Female adult 33.30.83 2	1214	Badarian	linen impregnated with blackened 'resin'	10	79	-	0.6	20	0.3	-	Aromatic plant extract	14
											Plant oil/animal fat	79
											Sugar/gum	2
											Natural petroleum	0.3
Female adult 33.30.83 3	1214	Badarian	reed matting (shiny)	28	62	0.2	0.4	36	0.6	-	Plant wax	0.2
											Plant oil/animal fat	62
											Pine resin	0.4
											Aromatic plant extract	36
Female adult 33.30.83 4	1214	Badarian	skin	18	88	-	0.5	11	0.1	-	Sugar/gum	0.6
											Plant oil/animal fat	88
											Pine resin	0.5
											Aromatic plant extract	11
											Sugar/gum	0.1

Museum and specimen No. ¹	Tomb No.	Historical date	Sample location* and description	Ancient 'resin' ² (%) ³	Plant oil/ animal fat (%)	Plant Wax (%)	Pine resin (%)	Aromatic plant extract (%)	Sugar/gum (%)	Natural petroleum seep (%)	Inferred components of funerary balms	Relative abundance (%) ³
Female(?) adult 33.30.30 1	11725	Naqada IIB	linen impregnated with blackened 'resin'	2	66	-	3.5	11	trace	19	Plant oil/animal fat	66
											Pine resin	3.5
											Aromatic plant extract	11
											Sugar/gum	trace
											Natural petroleum	19
Male adult 33.30.53 1	1609	Naqada IIC	'entire body covered*' in linen impregnated with blackened 'resin'	1	76	-	1.5	5	1	16	Plant oil/animal fat	76
											Pine(?) resin	1.5
											Aromatic plant extract	5
											Sugar/gum	1
											Natural petroleum	16
Male adult 33.30.59 1	1640	Predynastic	linen impregnated with blackened 'resin'	8	95	-	1	2.4	1	0.6	Plant oil/animal fat	95
											Pine resin	1
											Aromatic plant extract	2.4
											Sugar/gum	1
											Natural petroleum	0.6
Female adult 33.30.92 1	1637	Naqada IIC	'in front of body*' linen impregnated with blackened 'resin'	9	79	-	2.2	17	1.5	0.3	Animal fat	79
											Pine resin	2.2
											Aromatic plant extract	17
											Sugar/gum	1.5
											Natural petroleum	0.3
Female adult 33.30.92 2	1637	Naqada IIC	'in front of body*' linen impregnated with blackened 'resin'	3	64	5	10	18	1	1.5	Plant oil/animal fat	64
											Plant wax	5
											Pine resin	10
											Aromatic plant extract	18
											Sugar/gum	1
											Natural petroleum	1.5

Γ. Διαγράμματα

Διάγραμμα 1

